

Գ. Բ. ՂԱՐԻԲՋԱՆՅԱՆ

ԼՎՆԱՐԿՆԵՐ
ՀԱՅ-ԲՈՒԼՂԱՐԱԿԱՆ
ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

Г. Б. ГАРИБДЖАНЫН

ОЧЕРКИ ИСТОРИИ
АРМЯНО-БОЛГАРСКОЙ
ДРУЖБЫ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

1989

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

9(479.25) +

9(497.2

Գ. Բ. ՂԱՐԻԲՋԱՆՅԱՆ

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ
ՀԱՅ-ԲՈՒԼՂԱՐԱԿԱՆ
ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

A II
79587

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԺՐԵՎԱՆ 1989

Տպագրվում է ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝

ՀԽՍՀ ԳԱ քրթակից անդամ Հ. Ռ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝
պատմական գիտությունների դոկտոր Ա. Մ. ՀԱԿՈԲՅԱՆԸ,
պատմական գիտությունների քեկնածու Գ. Ա. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԸ

Ղարիքջանյան Գ. Բ.

2472 Անկարկներ հայ-բուլղարական բարեկամության
պատմության [Պատմ. խմբ. Հ. Ռ. Սիմոնյան], ՀԽՍՀ
ԳԱ. Պատմ. ին-տ.—Եր.: ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1989.—
249 էջ 6 թ. նկ.

Գրքում ցույց է տրվում բուլղարահայերի ակտիվ մաս-
նակցությունը բուլղար ժողովրդի ազգային-ազատագրական
պայքարին, բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության
ստեղծմանն ու զարգացմանը, նրանց դերը երկրորդ համաշ-
խարհային պատերազմում ֆաշիզմի և կապիտալիզմի դեմ
մղված պայքարում: Մեծ տեղ է տրված թուրքական զավ-
թիչների դեմ բուլղարների և հայերի համատեղ պայքարին,
հայ-բուլղարական բարեկամության ամրապնդման դործում
Կամոյի, Ս. Շահումյանի, Անդրանիկի և այլ գործիչների
դերի լուսաբանմանը: Գրքում զետեղված են բազմաթիվ լու-
սանկարներ, որոնց մի մասը տպագրվում է առաջին անգամ:
Գիրքն ունի ամփոփում ուսուսերին լեզվով:

Նախատեսված է մասնագետների և ընթերցողների լայն
շրջանների համար:

ԳՄԴ 63. 3 (22)5

0503020913

Ղ —————22—89

703(02)—89

TSBN 5—8080—0009—2

Ա Ռ Ա Ջ Ա Ր Ա Ն

Հայ և բուլղար ժողովուրդների բազմակողմանի կապերը, համագործակցությունն ու բարեկամությունը դարավոր պատմություն ունեն: Ռուս մեծ ժողովուրդը բախտորոշ դեր է կատարել ինչպես շատ ժողովուրդների, այնպես էլ հայերի ու բուլղարների ճակատագրում, վճռական օգնություն ցույց տվել նրանց՝ օտարերկրյա նվաճողների ու ներքին կեղեքիչների դեմ մղած պայքարում: Հայերը և բուլղարները հարյուրամյակներ շարունակ անընդմեջ ունեցել են տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կապեր: Ռուսաստանը նրանց բարեկամությունը սերտացնելու հուսալի կամուրջ է հղել:

Հայերի և բուլղարների քաղաքական մերձեցման համար ամուր բազա էր նրանց ռուսական կողմնորոշումը, որը և հասցրեց այդ ժողովուրդների ազգային և սոցիալական ազատագրմանը, բարեկամության հետագա ամրապնդմանը:

Ռուսաստանի դերն առանձնապես մեծ է հայ և բուլղար ժողովուրդներին Օսմանյան Թուրքիայի արյունոտ լծից ազատագրելու գործում: Ռուսաստանի օգնությամբ էր, որ Արևելյան Հայաստանը և Բուլղարիան ազատագրվեցին թուրքական դարավոր կեղեքումից:

Սլավոն եղբայրներին Ռուսաստանի ցույց տված ակտիվ աջակցությունը և օգնությունը պատմականորեն զուգահեռակց այն ժամանակաշրջանին, երբ հայերը, թուրքական յաթաղանից փրկվելով, ապաստան գտան Բուլղարիայում, Լեհաստանում, Հունաստանում, Հունգարիայում և Նիդրլանդների ալլ երկրներում:

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, երբ ռուսների օգնությամբ Բուլղարիան ազատագրվեց, թուրքական լծից ազատագրվեցին նաև այնտեղ հիմնավորված տասնյակ հազար հայեր:

XIX դարի 90-ական թվականների վերջերից նոր փուլ է սկսվում Բուլղարիայում հայ գաղթօջախների, հայ-ռուս բուլղարական հարաբերությունների մեջ: Դա սերտորեն կապված էր Ռուսաստանում, հայ իրականության մեջ և Բուլղարիայում մարքսիստական սոցիալ-դեմոկրատական, ապա՝ նաև կոմունիստական շարժման առաջացման և զարգացման հետ:

Հայ ժողովրդի շատ առաջադեմ զավակներ սերտ կապեր են ունեցել բուլղարացի ականավոր մարքսիստներ, կոմունիստական շարժման հիմնադիրներ և ղեկավարներ Դ. Բլագոևի, Վ. Կոլարովի, Գ. Դիմիտրովի և մյուսների հետ, որոնք մեծ դործունեություն էին ծավալել աշխատավոր զանգվածներին պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի և ժողովուրդների բարեկամության ոգով դաստիարակելու ուղղությամբ: Այս բոլորի ակունքների մոտ կանգնած է եղել Վ. Ի. Լենինը՝ միջազգային պրոլետարիատի առաջնորդն ու ուսուցիչը:

Հայ և բուլղար ժողովուրդների բարեկամության բարձրակետը նրանց հեղափոխական ու մարտական սերտ համագործակցությունն էր՝ կոչված XX դարի առաջին երկու տասնամյակների հեղափոխական մարտերում, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ ֆաշիզմի դեմ մղած համատեղ պայքարում, հետպատերազմյան տարիներին՝ սոցիալիզմի կառուցման ուղիներում:

Գնալով ամրապնդվում և զարգանում են խորհրդարան-դարական հարաբերությունները, դրանց հետ սերտորեն կապված հայ և բուլղար ժողովուրդների համագործակցությունը, որոնք հիմնված են մարքսիզմ-լենինիզմի և սոցիալիստական ինտերնացիոնալիզմի սկզբունքների, արդիականության հիմնական հարցերում ԽՄԿԿ-ի և ԲԿԿ-ի փոխադարձ վստահության ու հայացքների ընդհանրության վրա:

Նղբայրական երկրների ժողովուրդները կենսագործելով
 ԽՄԿԿ XXVII և ԲԿԿ XXIII համագումարների որոշումները,
 խոշորամասշտաբ հասարակական վերափոխումներ են կա-
 տարում, որոնք նպատակամղված են սոցիալիզմի առավե-
 լությունների, նրա ստեղծարար պոտենցիալի է՛լ ավելի լրիվ
 բացահայտմանը, խարսխված՝ աշխատավոր մասսաների
 կենդանի ստեղծագործության վրա: Այս պայմաններում
 առանձնակի նշանակություն ունեն ԽՍՀՄ-ի և ԲԺՀ-ի սերտ
 փոխգործողությունները հասարակական, մշակութային ու
 տնտեսական էջանքի բոլոր բնագավառներում երկկողմ հա-
 մագործակցության լայն ընդգրկման ծրագրերի իրականաց-
 ման ուղղությամբ: Սոցիալիստական ինտերնացիոնալիզմի
 ամուր բաղադրի վրա հիմնված խորհրդաբուլղարական բարե-
 կամության ամրապնդման հետ են սերտորեն կապված սո-
 ցիալիստական Բուլղարիայի հաջողությունները էկոնոմիկա-
 յի, գիտության, մշակույթի, արվեստի զարգացման, մարդ-
 կանց բարեկեցության բարելավման ուղղությամբ:

Բուլղարիայում սոցիալիստական հեղափոխության 40-ամ-
 յակին նվիրված հանդիսավոր նիստում ունեցած ելույթում
 ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Ս. Գորբաչովն
 հայտարարեց, որ 1944 թ. սեպտեմբերյան անմոռանալի օրե-
 բից սկսած նոր, սոցիալիստական դարագլուխ է սկսվել մեր
 կուսակցությունների և երկրների հարաբերությունների մեջ,
 առաջացել են նոր, բնորոշ գծեր՝ անխախտ դասակարգային
 համերաշխություն, միմյանց հաջողությունների նկատմամբ
 խորը շահագրգռվածություն, փոխադարձ օգնություն, լիա-
 կատար վստահություն: «ԽՄԿԿ-ի և ԲԿԿ-ի, խորհրդային և
 բուլղար ժողովուրդների համար գործողության ղեկավարու-
 թյուն է դարձել պրոլետարական, սոցիալիստական ինտեր-
 նացիոնալիզմի մեծ սկզբունքը»¹ Բուլղարիայի կոմունիս-
 տական կուսակցության Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար,
 Բուլղարիայի Ժողովրդական Հանրապետության Պետական

¹ М. С. Горбачев, Избранные речи и статьи. В 3-х т., т. 2, М., 1987, с. 66.

խորհրդի նախագահ Թոգոր Ժիվկովը քաղմիցս նշել է Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության համաշխարհային պատմական նշանակությունը, որը ունեւ և հավանություն տվել նրա անմիջական շարունակությունը հանդիսացող վերակառուցման, սոցիալ-տնտեսական զարգացման արագացման կուրսին, որն անգնահատելի նշանակություն ունի խորհրդային Միության, սոցիալիզմի և խաղաղության ճակատագրի համար²: «...Բուլղարախորհրդային բարեկամությունը,—ասել է Թ. Ժիվկովը,—բուլղարական ազգային բնավորության ներքին բովանդակությունն է, այն ի մի է համախմբել արյամբ եղբայրությունը՝ գաղափարների և պայքարի եղբայրության հետ»³:

Սույն ուսումնասիրությունը գրված է ԽՍՀՄ-ի և Բուլղարական Ժողովրդական Հանրապետության կուսակցական ու պետական արխիվների, գրադարանների ու թանգարանների նյութերի հիման վրա: Օգտագործված են նաև նկարագրված դեպքերի մասնակիցների հիշողությունները, որոնց հետ հեղինակը զրույցներ է ունեցել խորհրդային Միությունում և Բուլղարիայում:

Աշխատության մեջ արծարծված հարցերի մասին հեղինակը նախկինում հրատարակել է մի շարք աշխատություններ, որոնք օգտագործվել են սույն գրքում:

2 «Правда», 1987, 12 мая.

3 Тодор Живков. Избранные статьи и речи, июль 1975 г.—март 1981 г., М., Политиздат, 1981, с. 275.

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԲՈՒՆԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ ՀԱՄԱՏԵՂ
ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ ԿՈՓՎԱԾ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

Բուլղարների մասին առաջին տեղեկությունները պահպանվել են հայ պատմագրության հայր Մովսես Խորենացու V դարում գրած «Հայոց պատմություն» աշխատության մեջ: Խոսելով Հայոց աշխարհը բարեկարգելու և երկրի պաշտպանունակությունը հզորացնելու նպատակով Վաղարշակ Թագավորի (մթա II դար) գործերի մասին, Խորենացին գրում է, որ նա «... արեմուտքից հավաքած բազմությունն արձակելով՝ իջնում է Շարալի սահմանի մոտիկ խոտավետ տեղերը, որ հին մարդիկ կոչում էին Անփայտ կամ Վերին Բասյան, բայց հետո բուլղար Վղնդուր Վունդի գաղթականության պատճառով, որ այդ տեղում բնակվեց, նրա անունով կոչվեց Վանանդ և (մոտակա) գյուղերը նրա եղբայրների և սերունդների անուններով են կոչվում մինչև այժմ»¹: Խորենացին պատմում է, որ Վաղարշակի որդի Արշակ Թագավորի ժամանակ «մեծ խռովություններ ծագեցին Կովկաս մեծ լեռան գոտիներում, բուլղարների աշխարհում և նրանցից շատերը հեռանալով եկան մեր աշխարհը և բնակվեցին

1 Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, աշխարհարար Թարգմ. և մեկնաբանությունները Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1981, էջ 122: Գրքի ծանոթագրություններում նշված է, որ Վղնդուր բառը հատուկ անուն չէ, այլ Բուլղար Վունդի մականիցը կամ պաշտոնի անունը՝ (ղորգի) առաջնորդ նշանակությամբ: Դա մոնղոլական bagatur պարսկական behadur բառերի հայերեն տառադարձություն է, որն ուսանելիս դարձել է бора-тырь (էջ 480):

Կողից ներքև արգավանդ և հացառատ տեղերում երկար ժամանակ»²:

Հայերը Բալկաններում բնակություն են հաստատել V դարի երկրորդ կեսից: 451 թ. պարսիկների դեմ Վարդան Մամիկոնյանի հրամանատարությամբ տեղի ունեցած Ալա-րաշքի հերոսամարտից հետո Արտավան և Գագիկ հայ իշխանները ստիպված էին իրենց զորքերով հեռանալ Հայաստանից և հաստատվել Բալկանյան թերակղզու արևմտյան մասում: Այստեղ առաջացավ հայ գաղթավայր, որը հետագայում համալրվեց Վասպուրականից, Կարինից, Էրզրումից և այլ վայրերից եկած հայերով: Հայերի գաղթը Բուլղարիա մեծ չափերի է հասնում VIII դարից սկսած, երբ Բյուզանդիայի կողմից Հայաստանում պավլիկյան և թոնդրակյան գյուղացիական շարժումները ճնշելուց հետո մեծ թվով ապստամբներ արտաքսվելով, բնակություն են հաստատում Ֆիլիպոլիսում (Պլովդիվ), Մակեդոնիայում, Դանուբի առափնյա քաղաքներում, որտեղ ակտիվ դեր են կատարում երկրի տնտեսական մշակութային կյանքում: Այսպիսով, այդ շրջանում հայերի թիվը Բուլղարիայում հասնում էր մի քանի տասնյակ հազարի³:

Հայաստանը իր հերթին ապաստան էր տալիս բուլղարներին և այլ սլավոնների: VII դարում Բալկանյան թերակղզուց Փոքր Ասիա փոխադրվեցին ավելի քան 85 հազար սլավոններ, որոնց ղգավի մասը եկավ Հայաստան:

681 թ. Բուլղարական պետության կազմավորումից հետո այստեղ բուռն թափով զարգանում են քաղաքները, արհեստները, առևտուրը, մշակույթը: Մոտ 865 թ. Բուլղարիայում քրիստոնեությունն ընդունվում է որպես պաշտոնական պետական կրոն, արագանում է պետության սլավոնացման պրոցեսը: 894 թ. մտցվում է սլավոնական գիրը, որի ստեղ-

² Նույն տեղում, էջ 135:

³ Р. М. Бартикан, Источники для изучения истории павликянского движения, 1960, с. 118.

ծողները, բուլղար առաջին լուսավորիչներ Կիրիլն ու Մեֆոդին էին, որոնք, ի դեպ, բարձր են գնահատել հայոց լեզուն⁴։ Որոշ հայ գործիչներ բուլղարական արքունիքում հասնում են վարչական և պալատական բարձր պաշտոնների։

X—XI դդ. հայ պատմիչներ Մովսես Կաղանկատվացին, Արիստակես Լաստիվերցին և ուրիշներ վկայում են սկզբնավորվող հայ-ռուսական հարաբերությունների մասին։ Նույն շրջանում ռուսական տարեգրությունները հիշատակում են Հայաստանի և հայերի մասին։ Օտարերկրյա նվաճողների հալածանքների և անվերջ պատերազմների հետևանքով հազարավոր հայեր թողնելով հայրենիքը, գաղթօջախներ էին ստեղծում նաև Ռուսաստանում, ակտիվ մասնակցություն ունենում տեղի կյանքին, ռուս ժողովրդի ազատագրական պայքարին։ Հին պատմական աղբյուրներում հիշատակություններ կան, որ Կիևյան Ռուսիայի գոյության ժամանակաշրջանում նրա զինված ուժերի կազմում եղել են նաև հայ ռազմիկներ, ավելին՝ նրանցից կազմված ամբողջ ջոկատներ։

Իրենց հերթին գնալով ավելի էին ուժեղանում ռուսների և բուլղարների եղբայրական կապերը։ Սլավոնական այդ երկու ժողովուրդները փոխադարձ ազդեցություն էին գործում միմյանց վրա։ Բուլղարական մշակույթի վրա հատկապես զգալի էր XI—XII դդ. Նվրոպայի խոշորագույն պետություններից մեկի՝ Կիևյան Ռուսիայի բարձր կուլտուրայի ներգործությունը⁵։

XI դարի սկզբից Բուլղարիան ընկնում է Բյուզանդիայի տիրապետության տակ։ Արիստակես Լաստիվերցին հաղորդում է, որ բյուզանդական բանակում հայկական և հունական զորքերի հետ Հայաստան ներխուժած սելջուկ թուրքերի

4 Կ. Հ. Ճինգոյան, Հայ-բուլղարական գրական կապերի պատմությունից, Երևան, 1966, էջ 28—29։

5 М. Н. Тухомиров, Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в. «Славянский сборник», М., 1947, с. 162.

գեմ կուլում էին նաև բուլղարները⁶։ Պատմական աղբյուրներում տեղեկություններ կան, որ Բյուզանդիայի կողմից Թրակիա և Մակեդոնիա փոխադրված հայ ազատամիտները շատ դեպքերում բուլղարների հետ մասնակցում էին նրանց հակաբյուզանդական ազատագրական պայքարին։ 1040 թ. Պյոտր Դելակի գլխավորած ապստամբական շարժմանը բուլղարների հետ ակտիվ մասնակցել են նաև լեզի հայերը (բոգոմիլներ)⁷։

Բուլղարիայում պահպանված աշխարհագրական բաղմաթիվ անուններ հայկական ծագում ունեն, իսկ դրանցից շատերն անմիջականորեն կապված են պավլիկյան շարժման հետ։ Այդպիսիք են «Արմենիցա», «Էրմենուլո», «Էրմենլու», «Արմենոֆոր», «Արմենիթե», «Էրմենսկո», «Արմինո», «Արմյանկուլցի», «Պավլիկենի», «Թորոս», «Դոլնո Պավլիկենի», «Կալինիկ» ու այլ գյուղերի անունները և այլն։

Պավլիկյան շարժմանը սերտորեն առնչվում էր Բուլղարիայում ծագած, այսպես կոչված, բոգոմիլյան շարժումը, որում մարմնավորված էր հասարակ ժողովրդի ձգտումը՝ պայքարելու լավ կյանքի համար, ընդդեմ ֆեոդալական ճնշման։ «Դա հումանիզմի, ճնշվածների սոցիալական սուր բողոքի, իր ժամանակի համար ինքնուրույն և դեմոկրատական գաղափարախոսության արտահայտություն էր։ Որպես շարժում և աշխարհայեցողության նոր ձև բոգոմիլությունը տարածում ստացավ նաև Եվրոպական մի շարք երկրներում»⁸։

Մոնղոլական և թուրքական արշավանքների ու հալածանքների հետևանքով Հայաստանից և Կիլիկիայից Բուլղարիա և Ռուսաստան էին գաղթում հայերի նորանոր խմբեր, որի հետևանքով աշխուժանում էին հայկական հին համայնքները և ստեղծվում նորերը։ XV դարում սուլթան Բա-

6 Աբխաթկես Վաստիվեցի, Պատմություն, 1971, էջ 51—52։

7 История Болгарии, т. I, М., 1954, с. 115—116.

8 Обращение к болгарскому народу в связи с 1300-летием основания болгарского государства, София-пресс, 1981, с. 13.

յազակա II-ը Ղրիմից Բուլղարիա և Կոստանդնուպոլիս դադ-
թեցրեց մեծ թվով հայերի, որոնց բռնագաղթերը շարունակ-
վեցին նաև հետագա դարերում:

Թուրքիայի կողմից Բուլղարիան նվաճելուց հետո նոր
փուլ է սկսվում հայ-բուլղարական հարաբերությունների
մեջ: XV դարի վերջից ուսական պետության հզորացումը
բուլղարների, հայերի և հարևան մյուս ժողովուրդների մեջ
հույսեր էր արթնացնում, որ Ռուսաստանը նրանց օգնության
փրկ և կազատագրի նվաճողների լծից: Այդ ժամանակվա-
նից էլ սկսվում է ավելի ժողովրդական դառնալ «դյադո
Իվանի» մասին առասպելը, որը սկիզբ էր առել Մոսկվայի
մեծ իշխան Իվան III-ի կառավարման ժամանակ: «Դյադո
Իվանի» կերպարում բուլղար ժողովուրդը մարմնավորում
էր իր պատկերացումները ուս ժողովրդի, ուսական
հզոր պետության մասին: XVI դարում ուսական առաջին
ցար Իվան IV-ի (Ահեղի) օրոք Կազանի և Աստրախանի խա-
նությունների միացումը ավելի ամրապնդեցին Ռուսաստա-
նի հեղինակությունը բուլղար և հայ ժողովուրդների շրջա-
նում:

Այդ ժողովուրդների ազատագրական պայքարը երբեք
չի դադարել թուրքական դավթիչների դեմ: Այդ պայքարում
էլ կոփվում էր նրանց փոխադարձ բարեկամությունը և
ձգտումը՝ միանալու ուս ժողովրդի ազատագրական շարժ-
մանը: Թուրքիայում Վենետիկի այն ժամանակվա դեսպա-
նորդ Յակով Սոբանցոն 1576 թ. գրել է. «Երկու պատճառով
Թուրքիան վախենում է ուսներից. առաջին, որ նրանք ու-
նեն սարսափելի հեծելազոր, բաղկացած 400 հազար խի-
զախ, ուժեղ և հնազանդ մարդկանցից, և երկրորդ, որ Բուլ-
ղարիայի, Սերբիայի, Բոսնիայի, Մորեայի և Հունաստանի
բոլոր ժողովուրդները շատ նվիրված են Մոսկվայի մեծ իշ-
խանին, որի հետ նրանց միավորում է հավատի միասնու-
թյունը, և պատրաստ են ղենք վերցնել ու ապստամբել՝ ա-
զատվելու համար թուրքական ստրկությունից և ենթարկվե-
լու նրա (Մոսկվայի մեծ իշխանի—Գ. Ղ.) իշխանությանը»⁹:

⁹ История Болгарии, т. I, М., 1954, с. 180.

Ռուսաստանի պատերազմները Ռուրքիայի դեմ խարխուլում էին օսմանյան կայսրության հիմքերը, մեծ դեր էին կատարում Բալկանյան և Անդրկովկասյան ժողովուրդների, այդ թվում բուլղարների և հայերի ազատագրական շարժումների զարգացման գործում:

Ռուսաստանի և բալկանյան ժողովուրդների բազմակողմանի կապերին մեծ նշանակություն էր տալիս Պետրոս առաջինը: Դա պայմանավորված էր Ռուսաստանի միջազգային դրությունն ամրապնդելու, Սև ու Կասպից ծով դուրս գալու, օսմանյան կայսրության և շահական Պարսկաստանի դեմ պատերազմելու նրա ծրագրերի հետ: 1851 թ. մայիսին Ֆ. Էնգելսը Կ. Մարքսին գրում էր, որ Ռուսաստանը «քաղաքակրթող դեր է կատարել Սև և Կասպից ծովերի նկատմամբ, Կենտրոնական Ասիայի, բաշկիրների և թաթարների նկատմամբ»¹⁰: Այս առաջադիմական դերը լիովին վերաբերում էր նաև Բալկաններին ու Անդրկովկասին, որոնք զբաղվում էին արևելյան բռնապետությունների ծանր լծի տակ:

Որպես սլավոնական մեծ տերություն Ռուսաստանը փերկարար փարոս էր օսմանների կողմից ճնշված սլավոնների, ինչպես նաև թուրքական ու պարսկական ստրկության տակ գտնվող Անդրկովկասի ժողովուրդների համար:

1828 թ. պատմական ակտով Արևելյան Հայաստանը միացավ Ռուսաստանին: Դրանով նոր փուլ էր նշանավորվում նաև հայ-բուլղարական հարաբերությունների մեջ, քանի որ հայ ժողովուրդն իր բախտն ընդմիջտ կապելով հզորացող և առաջադիմության ուղիներով ընթացող Ռուսաստանի, նրա ժողովուրդների հետ, ավելի մեծ հնարավորություն էր ստանում հաղորդակցվելու սլավոնական մյուս ժողովուրդների, այդ թվում նաև բուլղարների հետ: Բուլղար, հայ ազգային դեմոկրատներ և հեղափոխական-դեմոկրատներ Գեորգի Ռակովսկին, Լյուբեն Կարավելովը, Վասիլ Լև-

¹⁰ Կարլ Մարքս և Ֆրիդրիխ Էնգելս, Հատընտիր նամակներ, հ. 1, 1936, էջ 68:

սկին, Խրիստոս Բոտեք, Իվան Վաղովը, Խաչատուր Աբովյանը, Ստեփանոս Նազարյանը, Միքայել Նալբանդյանը, Ռաֆայել Պատկանյանը, Բաֆֆին, Ավետիք Նազարբեկյանը և ուրիշներ գաղափարական և անձնական կապեր ունեին ռուս հեղափոխականների հետ, նրանց մի զգալի մասը թրծվել էր Ռուսաստանի ազատագրական շարժման խանձարուրում:

Սլավոնական ժողովուրդների միավորման գաղափարը հեղափոխական նոր բուլանդակություն ստացավ դեկաբրիստների* հանգես գալով և շարունակեց զարգանալ Ռուսաստանի հեղափոխական կազմակերպություններում՝ Կիրիլ ու Մեֆոդիի ընկերությունում, Գերցենի և Բակունինի, հետագա հեղափոխական սերունդների մոտ, որպես իրավահավասար ժողովուրդների հեղափոխական դաշինքի գաղափար:

Ռուս, հայ, բուլղար ժողովուրդների բարեկամության և համագործակցության հետագա ամրապնդման գործում մեծ նշանակություն ունեցավ Ռուս դեմոկրատական և հեղափոխական շարժման ղեկը: Ինչպես բուլղարական, այնպես էլ հայ ազգային-դեմոկրատական շարժումը զարգացել է ռուս հեղափոխական-դեմոկրատներ Ա. Ի. Գերցենի, Ն. Գ. Ջենիշևսկու, Ն. Ա. Դոբրոլյուբովի գաղափարների ազդեցությամբ: Ռուս հեղափոխական դեմոկրատներն իրենց ազատասիրական գաղափարներով թուրքական լծի դեմ պայքարող հայ և բուլղար ժողովուրդների մեջ խորացնում էին ատելությունը ստրկու-

* Բուլղար նշանավոր գրող Բրիգիդա Իոսիֆովան 1979 թ. Սոֆիայում բուլղարերեն հրատարակել է «Գեկարբիստներ» գեղարվեստա-վավերագրական զիբրը, որը 1983 թ. «Պրոգրես» հրատարակչությունը լույս է ընծայել ռուսերեն: Գրքում լուսաբանված է դեկարբիստների գործունեության ինտերնացիոնալիզմը: Լինելով անձնվիր հայրենասերներ, նրանք իրենց ծրագրային փաստաթղթերում առաջնակարգ խնդիր էին համարում ոչ միայն Ռուսաստանի ազատագրությունը ճորտատիրական ճնշումից և ինքնակալության կամայականություններից, այլև ազատ դեմոկրատական Լեհաստանի ստեղծումը, Բալկանյան թերակղզու ժողովուրդների ազատագրումը սուլթանական Թուրքիայից և ավստրիական լծից:

թյան դեմ, նրանց ոգեշնչում ազգային և սոցիալական ազատագրության:

«Ազատության համար պայքարող բուլղար մարտիկների գաղափարական ձևավորման վրա,—ասված է «Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության պատմությունը» գրքում,—բարերար ազդեցություն ունեցան ռուս հեղափոխական դեմոկրատներ Ա. Ի. Գերցենի, Ն. Գ. Զեռնիշևսկու, Դ. Ի. Պիսարևի և ուրիշների գաղափարները: Լ. Կարավելովը և Քր. Բոտևը, որոնց աշխարհայացքը ձևավորվել է Ռուսաստանում, ռուս հեղափոխական դեմոկրատների շրջանում, նրանց գաղափարները փոխադրեցին բուլղարական գեղարվեստական գրականության ու քաղաքական մտքի բնագավառը և հաշվի առնելով բուլղար ժողովրդի խնդիրները, ստեղծագործաբար կիրառեցին այդ գաղափարները»¹¹:

Բուլղար հեղափոխականները համոզված ինտերնացիոնալիստներ էին, որոնք ազնիվ ու անկաշառ բարեկամներ էին փնտրում նաև ուրիշ ժողովուրդների մոտ:

Բուլղարների համար այդպիսի բարեկամներ էին նաև հայ հեղափոխականները, որոնք նրանց նման օսմանյան լծից իրենց ժողովուրդների ազատագրությունը տեսնում էին ռուս ժողովրդի հետ սերտ բարեկամության, նրա եղբայրական օգնության մեջ:

Ինչպես բուլղար, այնպես էլ հայ ազատագրական և հեղափոխական շարժման բնորոշ գիծը նրանց սերտ կապն էր ռուսաստանյան հեղափոխական շարժման հետ: Դա ելնում էր եղբայրական ժողովուրդների պատմական անցյալից, օսմանյան լծից Բուլղարիայի և Հայաստանի ազատագրման համար համատեղ պայքարից:

Բուլղարների և հայերի ակտիվ մասնակցությունը ռուսաստանյան հեղափոխական շարժմանը՝ ռուս-հայ-բուլղար ժողովուրդների բարեկամության պատմության փայլուն էջերից է:

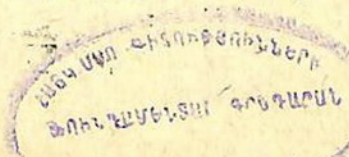
¹¹ История болгарской коммунистической партии, М., 1971, с. 16.

Չնայած ռուսական ցարիզմի տնտեսական, քաղաքական ու ռազմաստրատեգիական շահերին ու պլաններին, Ռուսաստանը հանդես էր գալիս որպես թուրքական տիրապետությանը խորտակող ժողովուրդների դաշնակից և նրա պատժում էր նրանց ազատագրական պայքարին: Ռուսաստանի հակաթուրքական քաղաքականությունը, նրա պատերազմը բռնապետական Թուրքիայի դեմ համընկնում էր ինչպես բալկանյան ժողովուրդների, այնպես էլ հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումներին¹²:

Ռուս հեղափոխականների հետ հայ և բուլղար գործիչների կապերը օգնում էին ընդլայնելու նրանց քաղաքական մտահորիզոնը, իմաստավորելու պայքարը օսմանյան դարավոր լծի դեմ, իրենց հայրենիքների փրկությունը սերտորեն կապելու համառոտաստանյան ազատագրական շարժման հետ, ազգային-ազատագրական պայքարը միավորելու սոցիալական պայքարի հետ:

Դեկաբրիստների, հեղափոխական-դեմոկրատների, հեղափոխական նարոդնիկների գաղափարներին և գործելակերպին ծանոթանալը, նրանց հետ անձնական կապեր հաստատելը մեծապես ազդել են բուլղար և հայ գործիչներին աշխարհայացքի և պայքարի վրա: Վերջիններս լավ էին ըմբռնում, որ ազգային անկախության համար պայքարը պետք է շարունակել մինչև վերջ, և որ այդ պայքարը վերջիվերջո պետք է վերածվի սոցիալական պայքարի՝ ամեն տեսակ ճնշումից ու շահագործումից ազատագրվելու համար՝ հանուն հեղափոխական Ռուսաստանի: 1862 թ. Մ. Բակունինը, զիմելով սլավոն բարեկամներին, կոչ էր անում. «Բուլղարներ, բոսնիացիներ, չերնոգորցիներ, սերբեր, խորվաթներ, սլովեններ, դալմացիներ, համախմբվեք մեկ միասնական շարքում, և չի կոտրի ձեզ թուրքական ոչ մի ուժ, ավստրիական՝ ոչ մի ստորություն: Ձեզ դաշնակիցներ են հարկափոր: Ձեռք մեկնեք ձեր հարևաններին՝ ռումիններին, հայերին,

12 Հ. Ռ. Սիմոնյան, Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, Երևան, 1986, էջ 63:

որոնք նույնպես ապաստամբվել են իրենց ինքնուրույնության համար...»¹³։

Ռուս «վաթսուհականների» գաղափարները հայ և բուլղար առաջավոր երիտասարդության համար դեմոկրատական Ռուսաստանի խորհրդանիշ էին։ Գերցենի, Չեռնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի, Պիսարևի երկերը թափանցում էին հայ-բուլղարական իրականության մեջ, աջակից դառնում ազգային-դեմոկրատական շարժմանը։ Հայ մեծ հեղափոխական-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանը և բուլղար հեղափոխական Լ. Կարավելովը գրեթե միաժամանակ էին դիմել «Լոնդոնի պրոպագանդիստների» օգնությանը։ 1859—1862 թթ. երկու անգամ մեկնելով արտասահման, Մ. Նալբանդյանը անմիջական կապեր է հաստատել Գերցենի և Օգարովի հետ, արժանացել նրանց բարձր գնահատականին։ Հայ ժողովրդի ազատագրումը Նալբանդյանը կապում էր ինչպես իր ժողովրդի հերոսական հեղափոխական շարժման, այնպես էլ Նվրոպայի ու Ասիայի ժողովուրդների և առաջին հերթին՝ Ռուսաստանի ազատագրական պայքարի հետ։ «Ռուսիո ազատությանը ընդհանուր մարդկության ազատության վերաբերությամբ մեծ խորհուրդ ունի»¹⁴։

1862 թ. հունիսին բուլղար հեղափոխականներ Տեոֆոն Ռայնովը և Իվան Կասաբովը արտասահմանում հանդիպում են Գերցենի հետ, քննարկում Բուլղարիայի ազգային-ազատագրության հետ առնչվող հարցեր։

Թուրքական լծից հայ ժողովրդի ազատագրության հարցը սերտորեն կապված է եղել այդ նույն լծի տակ հեծող բուլղարների, ռումինների, հույների, սլավոնների, քրդերի, ասորիների և այլ ժողովուրդների ազատագրական պայքարի հետ։ Նրանք թուրքերի դեմ ուսական դեմքի հաղթանակի մեջ էին որոնում իրենց փրկության ուղին և, ամեն անգամ, երբ Ռուսաստանը պատերազմում էր թուրքերի դեմ, նրանք նոր

¹³ Կ. Հ. Ճիեգոյան, Հայ բուլղարական գրական կապերի պատմությունից էջ 54—55։

¹⁴ Միքայել Նալբանդյան, Եժ Վեց հատորով, հ. 4, Երևան, 1983, էջ 57։

ուժով էին ելնում աղափարական պայքարի, որպես աշխարհագրորայիններ կամ կամավորներ կոչվում էին ուսական բանակի շարքերում:

Հայերը և բուլղարները ուսական զորքերին ղինված օգնություն են ցույց տվել Թուրքիայի դեմ մղած 1806—1812, 1828—1829, 1853—1856 թվականների և այլ պատերազմների ժամանակ: Ղրիմի պատերազմում, Դանուբի կամպանիայի ժամանակ բուլղար կամավորների թիվը հասնում էր շուրջ 4 հազարի, որոնք ղխավորապես Սլիվեն, Թըրնովո, Դաբրովո, Կարլովո, Սվիշտով, Ռուսե քաղաքներից էին, հիմնականում միջին ու մանր առևտրականներ և գյուղացիներ: Բուլղար կամավորները բաժանված էին չորս խմբի, որոնցից երրորդը գտնվում էր Կովկասյան ռազմաճակատում՝ գեներալ Բեհբութովի ջոկատի մեջ¹⁵: Կամավորները, որոնց շարքերում կային նաև բուլղարահայեր, ղենքով կամ առանց ղենքի ներկայանալով ուսական իշխանություններին, խնդրում էին ղենք տալ և կովի ուղարկել դարավոր թշնամու դեմ:

Ղրիմի պատերազմի ժամանակ Կովկասյան ռազմաճակատում ուսական բանակի կազմում կոչվում էին բազմաթիվ հայ ռազմիկներ: Բացի այդ, թշնամու դեմ մարտնչում էին նաև հայերից կազմված հեծյալ կամավորական ջոկատներ: Քաջ ծանոթ լինելով տեղի պայմաններին, նրանք նաև նախապես հետախուզության էին ղնում, հակառակորդի մասին անհրաժեշտ տեղեկություններ հաղորդում ուսական հրամանատարությունը Բաշկադիկլարի ու Քյուրուկ-դարայի ճակատամարտերում: Կարսի գրավման համար մղված կռիվներում աչքի ընկան շտաբս կապիտաններ Սահակյանը, Արարատսկին (Արարատյան), ոտմիստը Արղուժյանցը (Արղուժյան), կամավոր Գաբրիել Գեղամյանը և ուրիշներ:

Բուլղար հեղափոխականների պայքարի ծրագրերում մատնանշվում էր նաև թուրքական լուծը թոթափելուն հե-

¹⁵ Първи международен конгрес по българистика. София 23 май—3 юния 1981 г., Доклади, 1, София, 1982, с. 301.

տամուտ մյուս ժողովուրդների հետ դաշինքի անհրաժեշտությունը: Բուլղար ժողովրդի ազատագրական պայքարի ղեկավար՝ Բուլղարական կենտրոնական հեղափոխական կոմիտեի Կանոնադրության մեջ նշված էր. «...Մենք մեզ բարեկամներ ենք համարում անկախ հավատի ու ազգային տարբերությունների, բոլոր այն ժողովուրդներին, որոնք համակրում են մեր սրբազան և ազնիվ գործին: Բուլղարական հեղափոխական կենտրոնական կոմիտեն համաձայնություն պետք է կնքի հարևան և հեռավոր ուրիշ այն ժողովուրդների հետ, որոնք նույն նպատակներն են հետապնդում»¹⁶:

Այս գաղափարը թափանցել էր նաև հայ հեղափոխականների շրջանը: Դեռևս անցյալ դարի 60—70-ական թվականներին Փոքր Ասիա աքսորված բուլղար հեղափոխականները շփումներ էին ունենում արևմտահայ ազատագրական շարժման գործիչների հետ¹⁷: 1862 թ. հուլիսին Թըրնովոյի շրջանում անհաջող ապստամբությունից հետո ավելի քան 200 բուլղարական հեղափոխականներ աքսորվել էին Դիարբեքիր, իսկ հաջորդ տարում մոտ 40 հազար մարդ էր քստորվել Փոքր Ասիայի տարբեր վայրերը: Թուրքական տաժանակերության ծանր պայմաններում նրանցից կենդանի մնացին միայն 12 հազարը: Ք. Բոտեի արտահայտությամբ Դիարբեքիրի բերդի բանտախցերը «գերեզմանոց էին Բուլղարիայի երիտասարդ ուժերի համար»: Տիգրանակերտի բանտում արգելափակված բուլղար հեղափոխականներին օգնություն էին ցույց տալիս քաղաքի հայերը՝ վտանգելով իրենց կյանքը: Այդտեղ գործող «Հայրենասիրաց միության» ջանքերով հաջողվում է բուլղար կալանավորներից շատերին բանտից դուրս բերել և պահել տներում: Այս եղբայրական օգնության մասին ջերմորեն է գրել Քրիստո Բոտևը¹⁸: Բուլ-

¹⁶ Захарий Стоянов, Записки о болгарских восстаниях, М., 1953, с. 79—80.

¹⁷ Տիգրան Մկունդ, Ամիգայի արձագանքները, Նյու Յորք, 1950, էջ 192—197:

¹⁸ Хр. Ботев, Пълно собрание на съчинения. София, 1948, т. III, с. 417.

գլար հեղափոխականները հայ հայրենասերներին հաղորդում էին ազատագրական պայքարի իրենց փորձը, նրանց ոգեվորում բուլղար հայդուկների օրինակով:

Օսմանյան բռնապետութւյան դեմ բուլղար և հայ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի հողի վրա անրտ կապեր ստեղծվեցին նրանց գաղափարախոսների ու ղեկավարների միջև:

60—70-ական թվականներին բուլղարները և հայերը մի շարք ելույթներ են ունենում օսմանյան բռնապետութւյան դեմ: Դանաիլ Պոպովի 1872 թ. դեկտեմբերին Լ. Կարավելովին գրած մի նամակից պարզվում է, որ բուլղարահայ Հովհաննես Ալաջաջյանը, իր կյանքը վտանդի ենթարկելով, Շումենում, իր տանը, թաքցրել ու փրկել է գրող ու հրապարակախոս, բուլղարական ազատագրական շարժման ղեկավարներից Գեորգի Ռակովսկուն¹⁹: Բուլղարների ազատագրական շարժման ջերմ ջատագույններից էին հայ ազատագրական շարժման գաղափարախոսներ Մկրտիչ Փորթուզալյանը, Ռաֆայել Պատկանյանը, Բաֆֆին, Ավետիք Նազարբեկյանը և ուրիշներ, որոնք թուրքական լծի դեմ բուլղար ժողովրդի հերոսական պայքարի օրինակով փայփայում էին նաև հայ ժողովրդի փրկութւյան հուշար:

Բուլղարիայի ազատագրական պայքարի մեջ կարևոր դեր է կատարել Թադևոս Դիվիտչյանը (1810—1878), որը դեռևս անցյալ դարի 30-ական թվականների վերջին Կոստանդնուպոլսում հիմնադրել էլ սլավոնաբուլղարական տրպարան և բուլղարերեն գրականութւյան հետ միաժամանակ հրատարակում էր նաև հայերեն, ֆրանսերեն և հունարեն գրքեր: Կապեր ունենալով բուլղարական ազատագրական շարժման ոչ միայն դեմոկրատական, այլ նաև հեղափոխական-դեմոկրատական ուղղութւյան հետ, Դիվիտչյանը բացի գրքերից հրատարակում էր նաև հեղափոխական-ազատագրական բովանդակութւյամբ օրացույցներ, թոուցիկներ:

¹⁹ Կ. Հ. Ճինգոջան, Հայ-բուլղարական գրական կապերի պատմութւյանից, էջ 54—55:

Նրան ձերբակալեցին թուրքական իշխանությունները, սակայն կարողացավ ազատվել և մինչև մահը շարունակեց օգնել բուլղար հեղափոխականներին:

Ազատ ու անկախ Հայաստանի և Բուլղարիայի համար էր պայքարում Երանոս Երանոսյանը (1844—1877): Աշխատելով Վառնայից ոչ հեռու սեծովյան նավահանգստային Բալչիկ քաղաքում, որպես փոստ-հեռագրատան բաժանմունքի պետ, Ն. Երանոսյանը կապեր էր հաստատել տեղի հեղափոխականների հետ: Նա մասնակցեց 1876—1877 թթ. Ղինված ապստամբությունը և զոհվեց զենքը ձեռքին:

Բուլղար ժողովրդի ազատագրական պայքարին մասնակցել են նաև բուլղարահայեր Հովհաննես Ալաջաջյանը, Գևորգ Ռուսշուկյանը (Թադևոս Պողոսյան), Արթին Դեմիկովը (Հարություն Դեմիկյան՝ «Մոսկով Արթին»), Խաչեր Վարդազարյանը, Կարապետ Փափազյանը, Կարապետ Թադևոսյանը և ուրիշներ²⁰: Հ. Դեմիկյանը, որը Բուլղարիայի ազատագրական պայքարի հերոս Նալդեն Դերովի մերձավոր բարեկամներից էր, անձամբ փրկել է շատ բուլղար ապստամբների կյանքը:

XIX դարի սկզբից ռուսական զենքի հաջողություններին համընթաց ուժեղանում էին թուրքական լծի տակ տառապող ժողովուրդների ապստամբական շարժումները, որոնք առանձին զեպքերում ավարտվում էին հաղթանակով և անկախ պետությունների ստեղծմամբ (Սերբիա, Հունաստան և այլն):

XIX դարի երկրորդ կեսին ազգային-ազատագրական շարժումները ուժեղանում են Բալկաններում և Արևմտյան Հայաստանում: 1862 թ. Զեյթունի ապստամբությունը, 1875 թ. Բոսնիայի և Հերցեգովինիայի, 1876 թ. ապրիլյան ապստամբությունը Բուլղարիայում ջերմ պաշտպանություն էին գտնում Ռուսաստանում, արժանանում նաև Նվրոպայի առաջավոր հասարակայնության համակրանքին:

²⁰ С. В. Овнанян, Армяно-болгарские исторические связи и армянские колонии в Болгарии во второй половине XIX в., Ереван, 1968, с. 59—69, 73, 84—90.

Դեռևս 1850-ական թվականներին Կ. Մարքսն ու Ֆ. էնգելսը նշում էին, որ հարավային սլավոնները ձգտում են թուրքական լծից ազատագրվել Ռուսաստանի օգնությամբ։ Նրանք գրում էին, որ հարավային սլավոնները իրենց հայացքը հառել են Պետերբուրգին, այնտեղից սպասելով իրենց մեսիան, սբը իրենց կփրկի բոլոր շարիքներից²¹։ Եվրոպական Թուրքիայի բնակչության ինը տասներորդը ի դեմս Ռուսաստանի տեսնում է «իր միակ հենարանը, իր ազատարարին, իր մեսիան»²²—գրում է Ֆ. էնգելսը 1853 թ.։

Ֆ. էնգելսը 1890 թ. նշել է, որ ինչպես բալկանյան քրիստոնյաները, այնպես էլ Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ թուրքական տիրապետության տակ գտնվող մանր քրիստոնեական պետությունները և քրիստոնեական կրոն դավանող հայերը, շնայած ցարիզմի նվաճողական քաղաքականությանը, պատրաստակամությամբ են արձագանքում ռուսական առաջախաղացմանը, քանի որ այնտեղ պարարտ հող կա²³։

Բալկանյան ժողովուրդների հակաթուրքական ազգային-ազատագրական պայքարի վերելքի և այդ պայքարին Ռուսաստանի ակտիվ աջակցության պայմաններում ուժեղանում է ինքնաճանաչման և սեփական պետականությունը վերականգնելու հայերի ձգտումը։ Հայրենիքի ազատագրության գաղափարը դառնում է համազգային։ Բուլղար ապստամբների օրինակը անշափ ոգևորիչ էր հայերի համար։ Ռուսաստանի ազատագրական առաքելության հետ կապված հայերի հակաթուրքական ազգային-ազատագրական շարժումը օբյեկտիվորեն պայքար էր հանուն առաջադիմության, ընդդեմ միջնադարի ֆեոդալական հետամնացության։

Այդ տարիներին Ռուսաստանի ազատագրական միսիային իրենց ոգեշունչ տողերն են ձոնել բաղմաթիվ բուլղար գրողներ։ Բուլղարացի ակադեմիկոս Գեորգի Ցանովը գրում

21 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 9, с. 9.

22 Նույն տեղում, էջ 32։

23 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 22, с. 17.

է. «Բուլղարական գրականությունը 1878 թ. անմիջապես հետո գտնվում էր այնպիսի մեծագույն իրադարձության ազդեցության տակ, ինչպիսին ազատագրությունն է և ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի մասին հիշողությունները: Այդ երկու գործոններով էր բնորոշվում այն ոգեվորությունը, որը կյանքի կոչեց պատմական այդ մոմենտի համար բնորոշ արժեքավոր գործեր... Առաջին գիրքը, որը լույս տեսավ ազատագրությունից հետո, դա «Փրկություն» բանաստեղծությունների ժողովածուն էր, որը տոգորված էր ազատագրության հրճվածների զգացումով և ազատարար ուս ժողովրդի նկատմամբ երախտագիտությանմբ»²⁴:

Բուլղարիայի մեծ պոետներ Պետկո Սլավկևիովը և Իվան Վազովը արտահայտելով բուլղար ժողովրդի զգացմունքները, գրում էին, որ Ռուսաստանը բուլղարների հավատն ու հույսն է: «Փրկություն» ժողովածուում ղետեղված «Ռուսաստան» բանաստեղծության մեջ (1878) Իվան Վազովը ողջունում է գեղեցիկ և հզոր Ռուսիային: Խոսելով ուսաների և բուլղարների եղբայրության մասին, Վազովը Ռուսաստանն անվանում էր Բուլղարիայի ավագ քույր:

Սվետիսլավ Միլարովը «Հուշեր Կոստանդնուպոլսի բանտից» (1881) գրքում գրում էր. «Այժմ երբ մոտենում է Արևելքի պատմական մեծ ժամը, երբ աշխարհի հայացքն ուղղված է դեպի Բոսֆորի ափերի անհույս հիվանդը (Թուրքիան—Գ. Ղ.), ես կարծում եմ չկա մեկը, որ հետաքրքրությանմբ չծանոթանա մեռնող տերության վերջին օրերի պատկերներին»²⁵:

Թուրքական լծից Բուլղարիայի ազատագրության գաղափարներն իր հերթին ոգեշնչում էին ուս առաջավոր հասարակությանը: Ի. Ս. Տուրգենևի «Նախօրերին» վեպը (1860) մեծ չափով օգնեց ազատության համար բուլղարներին:

²⁴ Литература и история. Освободительная война 1877—1878 годов и болгарская литература. Статьи болгарских литераторов (Пер. с болг., сост. Хр. Дудевский и Т. Жечев, М., 1979, с. 5—6.

²⁵ Նույն տեղում, էջ 63—64:

րի մղած պայքարի ժողովրդականացմանը: Յ. Մ. Դոստոև-
սկին գտնում էր, որ Ռուսաստանի թշնամիները նաև սլավո-
նական ժողովուրդների թշնամիներն են:

Հանձինս Ռուսաստանի իրենց ազատարարին էին տես-
նում նաև Թուրքիայի հայ բնակիչները: «Հայերը,—գրում էր
Մ. Նալբանդյանը 1861 թ.,—ամբողջ Թուրքիայում տրամա-
դրված են Ռուսաստանի օգտին...»²⁶: «Մշակ» թերթի էրզ-
րումի թղթակիցը 1878 թ. գրում էր. «Փոքր Ասիայի հայերի
ցանկությունն է միանալ Ռուսաստանին»²⁷: Լեոն գրել է.
«70-ական թվականների սկզբում Վանում ծագում է մի ամ-
բողջ շարժում, որի նպատակն էր ընդունել ուսուց հպատա-
կություն»²⁸:

Թուրքերի կողմից 1876 թ. ապրիլին Բուլղարիայի ապս-
տամբության գազանային ճնշումը բողոքի և համերաշխու-
թյան հզոր շարժում առաջ բերեց Ռուսաստանի հայերի
շրջանում: Ողջունելով բալկանյան սլավոնների ազատա-
գրական կռիվները, Ռափայել Պատկանյանը նրանց մեջ
տեսնում է «արևածագ» նաև հայ ժողովրդի համար:

Կոստանդնուպոլսում լույս տեսնող «Մեղու» թերթի
խմբագիր Հարություն Սվաճյանը հանդես գալով բուլղար
ժողովրդի ազատագրական պայքարի պաշտպանությամբ,
ողջունում էր բուլղար հեղափոխականներ Գ. Ռակովսկուն,
Վ. Լևսկուն, Լ. Կարավելովին²⁹: Բուլղար ժողովրդի ազատա-
գրական պայքարը հայության մոտ գնահատվում էր որպես
քաղաքակրթության պատերազմ բարբարոսության դեմ³⁰:
Հայկական մամուլը լուսաբանում էր ուսս հասարակայնու-
թյան վերաբերմունքը բուլղար ժողովրդի ազատագրական
պայքարի նկատմամբ: «Մշակ» թերթի թղթակից Ն. Աբել-
յանցը Մոսկվայից հայտնում էր, որ իրադարձությունները

26 Միֆայել Նալբանդյան, Եկժ, հ. 3, Երևան, 1982, էջ 326:

27 «Մշակ», 1877, 19 դեկտեմբերի:

28 Առ, Գրիգոր Արծրունի, հ. 2, Թիֆլիս, 1902, էջ 413:

29 «Մեղու», 1870, № 18:

30 «Մշակ», 1876, № 30:

Բալկաններում ռուս հասարակայնության ուշադրության կենտրոնում են, որը ջերմ համակրանքով լի է իր եղբայր սլավոնների նկատմամբ: Մի ալլ առիթով թերթը նշում էր, որ եթե Ղրիմի պատերազմի ժամանակ կռվում էր պաշտոնական Ռուսաստանը, ապա այժմ, եթե Թուրքիայի դեմ պատերազմ ծագի, ապա կբռնկվի նաև ժողովրդական, ազգային-ազատագրական պատերազմ, որի բոցերում և կկործանվի նա, ով կհանդգնի դեմ գնալ այդ ուժին³¹:

Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման գործիչներ Գր. Արծրունին, Ռ. Պատկանյանը, Բաֆֆին դիմելով ռուս ժողովրդին, կոչ էին անում օգնության ձեռք մեկնել և՛ բալկանյան սլավոններին և՛ Արևմտյան Հայաստանին: Գր. Արծրունին միաժամանակ արևմտահայերին կոչ էր անում ապստամբվել թուրքական լծի դեմ, համոզված լինելով, որ Ռուսաստանը հայերին, ինչպես և բուլղարներին օգնություն չույց կտա³²:

Հայկական մամուլը անողորմաբար մերկացնում էր եվրոպական տերությունների նենգ դիվանագիտությունը: Սպանդար Սպանդարյանը «Մշակում» գրում էր, որ «Բալկանյան թերակղզին դառել է մի սպանդանոց, քանի որ Անգլիան օգնում էր բաշիրոզուկներին»³³: Երևանից «Մշակին» գրում էին. «Այսօր սլավոնական ազգը սուրբ ձեռքին ազատություն և մարդկային իրավունքներ է պահանջում... այսօրվա կռիվը ապահովում է սլավոնական ցեղի անդորրությունը և ապագա գոյությունը»³⁴: Հակոբ Պարոնյանը, հեղինակելով անգլիական լիբերալների պարագլուխ Դևիդսոնի «Բուլղարական սարսափները» գրքի դիվանագիտական նրպատակները, գրում էր. «Աստված սիրես, շիտակ զրուցե՛, պ. Կլատսթոն, սա բուլղարաց վրա հրատարակած տեսակետեդ քանի՞ հազար ոսկի վաստակեցար»³⁵:

31 Նույն տեղում, № 46:

32 Նույն տեղում, № 28:

33 Նույն տեղում, № 35:

34 Նույն տեղում, № 42:

35 Հ. Պարոնյան, Ելժ, հ. 10, Երևան, 1947, էջ 185:

Ռուս-թուրքական պատերազմն սկսվեց Բալկանյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում միաժամանակ: 1877 թ. հունիսի 27-ին, ճեղքելով թուրքերի դիմադրությունը, ռուսական զորքերը մտան Բուլղարիա: Բուլղարները ցնծությամբ դիմավորեցին ռուս զինվորներին: Ռուսական բանակի հետ կողք կողքի կռվում էին մոտ 5 հազար բուլղար կամավորներ՝ ռուսական գեներալ Ն. Գ. Ստոլետովի հրամանատարությամբ: Առանձին գործող աշխարհազորային խումբերի հրամանատարներ էին հայդուկախմբերի նախկին պետեր Պ. Հիտակը, Ի. Մարկովը և ուրիշներ:

Թուրքական բանակների ջախջախման և պատերազմը Ռուսաստանի հաղթանակով ավարտելու գործում խոշոր դեր կատարեց Կովկասյան ռազմաճակատը, որտեղ աչքի ընկան հայազգի բազմաթիվ գեներալներ, սպաներ և շաքրային զինվորներ: Ռուսական «Գոլոս» թերթն այդ օրերին գրում էր. «Հայերը ռուսաց բոլոր պատերազմներում տաճկաց դեմ կազմում էին կամավոր զինվորություն, և հայ գեներալները, զորավարելով ռուսաց զորքերին, տաճիկներին հարվածներ էին տալիս, իսկ Տաճկաստանի հայերը չէին ծածկում իրենց համակրանքը դեպի Ռուսաստան և իրենցից կախված ամեն միջոցներով նպաստում էին նորա հաջողությանը»³⁶:

Անդրկովկասի տարբեր վայրերում ձևավորված կամավորական (միլիցիայի) զորամասերը պատերազմի հենց սկզբից մտան ռազմական գործողությունների մեջ: Դրանցից երեքը՝ Ալեքսանդրապոլի, Ախալցխայի և Զաքաթալայի ջոկատները կազմված էին միայն հայ կամավորներից, վրացական ջոկատը՝ հայերից ու վրացիներից, Բորչալուինը, Նլիզավիտապոլինը, Երևանինն ու Բաքվինը՝ հայերից ու ադրբեջանցիներից³⁷: Կովկասյան ռազմաճակատում պատերազմական գործողություններին մասնակցում էին յոթ հայ գե-

³⁶ Մեջբերումն ըստ «Մեղու Հայաստանի» թերթի, 1878, № 24:

³⁷ Ա. Ն. Նեռսիսյան, Հայերի մասնակցությունը 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին, Երևան, 1958, էջ 44—93:

ներալ, ավելի քան 500 հայ սպա, որոնցից յոթանասունը զոհվեցին կամ վիրավորվեցին:

Կովկասում Թուրքիայի դեմ գործող 60 հազարանոց կորպուսի հրամանատարն էր գեներալ-ադյուտանտ Մ. Տ. Լորիս-Մելիքովը, իսկ կորպուսի առաջապահ զորամասի հրամանատարն էր գեներալ Հովհաննես Լազարյանը³⁸:

Արշակ Տեր-Ղուկասովի հրամանատարութեամբ էր գործում Երևանյան ջոկատը, որը հայ աշխարհադորայինների հետ Իգդիրից շարժվեց դեպի Բայազետ և երեքօրյա կռիվներից հետո գրավեց քաղաքը, ապա անցավ Դիադին, Ալաշկերտ: Կովկասյան կորպուսից և Երևանյան ջոկատից առանձնացված երկու հարվածային ջոկատ հայ կամավորների հետ շարժվեցին դեպի Կաղզվան և տեղացի հայերի օգնությամբ մտան քաղաք: Ազատագրված շրջանների հայ բնակչույթյունը ազուհացով էր դիմավորում ռուսական զորքերին³⁹:

Արևմտյան Հայաստան մտած ռուսական բանակները կազմում հայ աշխարհադորայինները կոչում էին ավանգարդային ջոկատներում: Ռուսական հրամանատարութեան հրամաններից մեկում ասված էր, որ «ներանք արժանի են իրենց հայրերին, որոնք մի անգամ չէ, որ կյանքը դրել են եղբայրակից բրիստոնյաներին պաշտպանելու համար»⁴⁰:

Ռուս-թուրքական պատերազմում ցուցաբերած արիության համար բազմաթիվ հայեր արժանացան շքանշանների, մեդալների և այլ պարգևների:

38 Սալ-Ման, Ռուս-տաճկական պատերազմը (1877—1878) և նրա հայազգի հերոսները, գիրք Բ, Դադատանի և Ղարսի հերոս գեներալ ադյուտանտ Հովհաննես Դավիդիչ Լազարյան, Թիֆլիս, 1915:

39 Ռուս-տաճկական պատերազմը 1877—1878 թթ. և նրա հայազգի հերոսները, Ա. գեներալ-ադյուտանտ Լորիս-Մելիքով, Թիֆլիս, 1914:

40 Ռուս-տաճկական պատերազմը 1877—1878 թթ. և նրա հայազգի հերոսները, գիրք Գ., Բայազետի հերոս գեներալ-լեյտենանտ Տեր-Ղուկասյան, Թիֆլիս, 1915: Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г., М., 1896, с. 395.

Պատերազմի ժամանակ ռուսական բանակին ակտիվ օժանդակում էին Բալկաններում բնակվող հաղարավոր հայեր: 1877 թ. վերջին, երբ ռուսական զորքերը ճեղքելով ռազմաճակատը, Պլովդիվի և Թաթար Պաղարջիկի մոտ դուրս եկան Մարիցա գետի ափերը, նահանջող թուրքական զորքերի հրամանատար Սուլեյման փաշան հրամայեց բնաջնջել Պաղարջիկի բնակիչներին և հրգեհել քաղաքը: Այս հրամանը առաջինը ստանում են Պաղարջիկի կայարանապետը և հեռագրական ասարատի հերթապահ Հովհաննես Սվաճյանը (1843—1906): Չնայած թուրքական սպայի ներկայությանը, Սվաճյանն անմիջապես փոխում է հեռագրի բովանդակությունը և հաղորդում այսպես. «Պաղարջիկը թողնել. բնակչությանը չկոտորել»: Առավոտյան թուրքերը հեռանում են քաղաքից: Ռուսական զորքերը մտնում են Պաղարջիկ՝ ջերմ ընդունելություն գտնելով բնակչության կողմից: Ներկայումս հեռագրական այս ժապավենը պահվում է Պաղարջիկ քաղաքի թանգարանում, իսկ քաղաքի կենտրոնական փողոցներից մեկը կոչվում է Սվաճյանի անվամբ:

Բուլղարիայի բնակչությանը և ռուսական զորքերին ցուցադրված օգնության համար բուլղարահայեր Գրիգոր Յաղչյանը, Սազապ Բարանյանը, Հովհան Դերանյանը, Գրիգոր Կարապետովը, Արսեն Մինասյանը պարգևատրվում են մեդալներով⁴¹:

Պլենայի մոտ մղված ճակատամարտում զոհվում են շտաբ-կապիտան Բաթբեուկ-Մելիքովը, կապիտան Լորիս Մելիքովը, կապիտան Մարկոսովը, ծանր վիրավորվում է կապիտան Պողոսովը, Շիպկայի հերոսամարտում՝ մայոր Լազարևը: Բուլղարիայի տարբեր վայրերի ազատագրման համար մղված մարտերում զոհվում և ծանր վիրավորվում են: պորուչիկներ Տատյանը, Արևիկովը, Ալեկանովը, կապիտան Ուսով-Ակոպովը, պրապորշչիկ Լազարևը, կապիտաններ Սերվիյանն ու Հախվերդովը և ուրիշներ: Նրանցից շա-

⁴¹ С. В. Овнанян, Армяно-болгарские исторические связи, с. 116—117.

տերի անունները բուլղար ժողովուրդը գրանցել է Բուլղարիայի ազատագրման համար զոհված զինվորների պատվին կառուցված հուշարձանների վրա:

Ռուս-թուրքական պատերազմի ամբողջ ընթացքում հայ հասարակայնության ուշադրությունը կենտրոնացված էր Հայաստանում և Բուլղարիայում ծավալված պատերազմական գործողությունների վրա: Այդ մասին կեսն իր հուշերում գրել է. «Հասարակական մեծ շարժում է կատարվում, մի պաշտամունք կա ամենքի համար—թուրք գաղանությունների դոճ դարձած Բուլղարիան: Եվ նա դառնում է նաև մեր Շուշու դպրոցականների մեր խմբի պաշտամունքը: Իսկ ռուս զինվորը, որ զենում է իր արյունով մեր այս պաշտամունքն անարգ ստրկությունից ազատելու, դառնում էր մեզ համար մի նվիրական հասկացողություն»⁴²: Պլենայի և Կարսի գերազման լուրը կայծակի արագությամբ տարածվում է ամբողջ Ռուսաստանում, գիտվում որպես ազգային տոն:

Պատերազմում ռուս, բուլղար, հայ և այլ ժողովուրդների մարտական համագործակցությունն իր արտացոլումն է գտնում բազմաթիվ գեղարվեստական գործերում: Հանճարեղ ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկին ստեղծում է իր «Դերոշները խաչի վրա» (1877), «Մերսինայի գերումը» և այլ կտավներ, պատկերելով պատերազմի ազատագրական բնույթը: Պլենայի անկման կապակցությամբ Ռափայել Պատկանյանը 1877 թ. գրում է «Պլենա փաշա» և «Վայնա» պատմվածքները⁴³:

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմն ավարտվեց սուլթանական Թուրքիայի պարտությամբ: Ռուսական բանակները Բալկանյան ռազմաճակատում հաղթականորեն հասան Օսմանյան կայսրության մատուցներին՝ Ադրիանապոլսին, իսկ Կովկասյան ռազմաճակատում՝ Կարինին:

1878 թ. հունվարի 19-ին Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվեց Ադրիանապոլսի զինադադարը, իսկ մեկ ամիս

⁴² Լեո, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 22:

⁴³ Ռափայել Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1966, էջ 200—204:

անց՝ փետրվարի 19-ին (մարտի 3-ին), Սան Ստեֆանո ծովափնյա ավանի այն ամառանոցում, որը պատկանում էր հայազգի Տաղյան Առաքել բեյին, ստորագրվեց նախնական պայմանագիր, որով անկախ էին հռչակվում Սերբիան, Չեռնոգորիան և Ռումինիան: Բուլղարիան դառնում էր ինքնավար իշխանություն, որը ընդգրկում էր Դանուբից ու Սև ծովից մինչև էգեյան ծովն ընկած մի մեծ տարածություն: Ռուսական զորքերը այստեղ մնալու էին երկու տարի: Ինքնավարություն էին ստանում նաև Բոսնիան և Հերցեգովինիան: Ռուսաստանին էր անցնում Արևմտյան Հայաստանի 35.650 քառ. կմ տարածություն՝ Կարսը, Արդահանը, Բայազետը:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով միջազգային դիվանագիտության մեջ էր մտնում Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների, իսկ հետագայում՝ ինքնավարության խնդիրը կամ հայկական հարցը՝ որպես արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մաս:

Բ. Դուռը ստիպված հրապարակորեն ճանաչեց Հայաստանի գոյությունը ասիական Թուրքիայում⁴⁴:

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի կարևորագույն արդյունքը թուրքական ճնշման վերացումն էր Բալկանյան թերակղզու մեծ մասում՝ Բուլղարիայի ազատագրումը, Ռումինիայի, Սերբիայի, Չեռնոգորիայի անկախության ձևավորումը: Ռուսական զորքերի անձնագոհ պայքարը, որը ջերմ պաշտպանություն էր դառնում բալկանյան ժողովուրդների մոտ, ունեցավ պատմական վիթխարի նշանակություն:

«Բուլղարիայի ազատարարը ռուս ժողովուրդն էր,—ասված է «Լենինը և բուլղար ժողովրդի ազգային բախտը» գրքում,—որը 1877—1878 թվականների պատերազմի ընթացքում, բուլղարական աշխարհազորայինների և ողջ բուլղար ժողովրդի հետ ջախջախեց թուրքական հարստահարիչներին և բուլղարներին հնարավորություն տվեց ստեղծելու ազգա-

44 Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, Երևան, 1972, էջ 96—97:

յին պետութիւն»⁴⁵։ Պատմական այդ մեծ ակտը և 1885 թ. Բուլղարիայի հյուսիսային ու հարավային հատվածների միավորումը շրջադարձային եղավ նաև Բուլղարիայում ապաստանած հայերի համար, որոնք ակտիվ մասնակցեցին էին թուրքական լծից Բուլղարիայի ազատագրմանը։

1877—1878 թթ. պատերազմի ընթացքում Բուլղարիան գալիս ևս մոտ 2 հազար հայեր, 1880—1885 թթ.՝ 1200, 1886—1890 թթ.՝ մոտ 6 հազար։ Բուլղարահայության թիվը, այսպիսով, 1890 թ. հասնում է 13 հազարի։ 1885 թ. Բուլղարիայում սկզբնավորվում է հայ գրքի հրատարակությունը։ Մինչև 1900 թ. այստեղ տպագրվում է 40 անուն հայերեն գիրք։

XX դարի սկզբին Բուլղարիայում գործում էր 13 հայկական դպրոց՝ մոտ հազար աշակերտներով, որոնց շրջանում նույնպես տարածում էին գտել հեղափոխական, ազգային-ազատագրական գաղափարները։

Նշելով ռուս-թուրքական պատերազմի օբյեկտիվ առաջադիմական բնույթը, բուլղար ժողովրդի մեծ դավակ վասիլ Կոլարովը գրել է, որ այն «առաջադիմական էր մեզ համար ոչ միայն ներազգային տեսակետից, ոչ միայն նրանով, որ այն բուլղար ժողովրդին ազատագրություն բերեց, այլև համաշխարհային-պատմական տեսակետից, նրանով, որ հեշտացրեց և արագացրեց Եվրոպայում մինչև վերջ նեխված ֆեոդալիզմի և ամենաբարբարոսական բոնապետության կործանումը»⁴⁶։

Հիշելով, Բուլղարիայի ազատագրումը կարևոր դեր խաղաց համաշխարհային հեղափոխական պրոցեսում։ Ռուս-թուրքական պատերազմի ազատագրական գաղափարները և Ռուսաստանում սլավոնների պաշտպանության համար ծավալված շարժումը իր հերթին մեծ ազդեցություն գործեցին

45 Ленин и исторические судьбы болгарского народа, Совместное издание Ин-та истории Болгарской Коммунистической партии при ЦК БКП и Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, София—Москва, 1970, с. 37.

46 История Болгарии т. I, с. 308.

համառոտաստանյան դեմոկրատական և հեղափոխական
շարժման զարգացման վրա:

Վ. Ի. Լենինը նշել է, որ այդ պատերազմի մեջ ընդգրկված
երկրներում ծավալված ժողովրդական շարժումները
իրենց դասակարգային բովանդակությամբ համադեմոկրատական
էին, քանի որ դրանք ուղղված էին բռնապետության
և ֆեոդալիզմի դեմ՝ հանուն ամելի առաջավոր կապիտալիստական
հարաբերությունների հաստատման: Այդպիսին էր
նաև հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումը:
«Ուրիշի դրոշի տակ» հոգվածում Վ. Ի. Լենինը գրել է. «Ոչ
միայն 1855, 1859, 1864, 1870 թվականների, այլև 1877
թվականի (ռուս-թուրքական) և 1896—1897 թվականների
պատերազմների (Հունաստանի դեմ Թուրքիայի պատերազմի
և հայկական հուղումների) ժամանակ պատմական երե-
վույթների հիմնական օբյեկտիվ բովանդակությունն են եղել
ազգային-բուրժուական շարժումները, կամ ֆեոդալիզմի
տարբեր ձևերից ազատագրվող բուրժուական հասարակու-
թյան «ջղածությունները»⁴⁷:

Ռուս-թուրքական պատերազմը չկարողացավ վերացնել
կոնֆլիկտները Բալկանյան թերակղզում: Բեռլինի կոնգրեսի
որոշումները նոր հակասություններ ստեղծեցին: Թուրքիան
քայքայվում էր ազգային և սոցիալական սուր հակասու-
թյուններից: Ճնշված ժողովուրդները չէին դադարեցնում
ազատագրական պայքարը: Տարածքային վեճեր ունեցող
բալկանյան պետությունների միջև տարածայնությունները
գնալով ուժեղանում էին: Ֆեոդալական Թուրքիան արգելա-
կում էր ժողովուրդների զարգացումը:

Ազգային-ազատագրական շարժումները ընդգրկում էին
Մակեդոնիան, Օդրինը, Կրետե կղզին, Հայաստանը, Ալբա-
նիան և արաբական երկրները: Նրանք խարխլում էին սուլ-
թանական դեսպոտիզմի հիմքերը:

Հայ, բուլղար և բալկանյան մյուս ժողովուրդների ազ-
գային-ազատագրական պայքարը թուրքական լծի դեմ շա-

47 Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 26, էջ 172:

բունակվում էր: Դրա վերելքը ոչ միայն խթանում էր բուլղարահայերի ներքին կյանքի զարգացումը, այլև Ռուսաստանում ու հայ իրականության մեջ ազատագրական շարժումների ուժեղացումը, Արևմտյան Հայաստանի աղգային-ազատագրական շարժման բուն վերելքին: Ուժեղանում են բուլղարահայերի կապերը հայ աղգային-ազատագրական մտքի կենտրոններ Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Թիֆլիսի, Կոստանդուպոլսի, Մարսելի հետ:

Ելնելով Բուլղարիայի փորձից, հայ ազատագրական շարժման գործիչները գտնում էին, որ միայն Ռուսաստանի կարող է ազատագրել Արևմտյան Հայաստանը թուրքական լծից⁴⁸: Այդ տարիներին բուլղարահայերի մեջ լայն տարածում ստացած մի երգում ասվում էր.

Հայաստանի մեջ մեր եղբայրը կողբան,
Ա՛լ բավ է, հայեր, դիմել առ սուլթան,
Մեկդի դնենք լաց, գրիչն ու փետուր,
Զեռքերիս առնենք ազատարար սուր,
Օրինակ առնենք պուլկարի աղգին,
Մենք ալ կաղատվենք թուրքերի ձեռքեն⁴⁹:

Դրիգոր Արծրունին «Մշակ» թերթում կոչ էր անում հետեւ բալկանյան սլավոնների օրինակին, ուժեղացնել թուրքական լծի դեմ պայքարը, բնդունել Ռուսաստանի հովանավորությունը:

1978 թ. մարտին բուլղար ժողովուրդը հանդիսավորությամբ, որպես համաղգային մեծ տոն, նշեց օսմանյան լծից իր ազատագրության 100-րդ տարեդարձը: Այդ կապակցությամբ Սոֆիայում տեղի ունեցած հանդիսավոր նիստում Բկկ Կենտկոմի առաջին քարտուղար, ԲԺՀ Պետական խորհրդի նախագահ Թեոդոր Ժիվկովն ասաց. «Օտարերկրյա լծի դեմ պայքարի շրջանում ծնվեց մեր ժողովրդի սերը Ռուսաստան»:

48 С. В. Овнанян, Армяно-болгарские исторические связи и армянские колонии в Болгарии во второй половине XIX в., с. 224.

49 «Արմենիա» (Մարսել), 1889, № 47:

նի նկատմամբ, նրա հավատն այն մասին, որ ռուս մարդն իրեն կփրկի գերությունից: Ռուս ժողովրդի հետ եղբայրներ ծագումով, եղբայրներ լեզվով բուլղարները հանձին Ռուսաստանի տեսնում էին իրենց բնական դաշնակցին ու ապավինին և հույսը դրել էին նրա հզոր պաշտպանության վրա... 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը XIX դարի երկրորդ կեսի ամենանշանակալից իրադարձություններից է: Ռուսաստանի հաղթանակը վերջ դրեց բուլղար ժողովրդի տասներեք դարերի գոյության ընթացքում ամենասարսափելի և ողբերգական փորձությանը»⁵⁰:

1877 — 1878 թթ. ազատագրական պատերազմը խոր հետք թողեց բուլղար և հայ ժողովուրդների լայն մասսաների գիտակցության մեջ և այդ գիտակցությունը փոխանցվեց սերնդից սերունդ: Հայ գրականությանը և հայոց պատմությանը քաջատեղյակ Յուրի Վեսելովսկին «Թուրքահայաստանի ողբերգությունը» գրքում գրել է, «Ռուսաստանի պատերազմը՝ Բալկանյան թերակղզու ճնշված ժողովուրդներին օգնության գալու,—նրանց իրավունքները պաշտպանելու և նրանց համար գոյության ավելի բանական և տանելի պայմաններ ստեղծելու համար, հայ հայրենասերների սրտում նույնպես հույս առաջացրեց, որ բուլղարներից ոչ պակաս ծանր ու խորտակիչ կարգերում գտնվող հայ ժողովուրդը նույնպես չի մոռացվի թուրքահայատակ ժողովուրդների հարցերը որոշելիս: «Նման հույսերի և ապավինության ազդեցությամբ,—շարունակում է Յու. Վեսելովսկին,—ռուսական ղորքերը Հայաստանում սրտառուչ ընդունելություն և բազմապիսի օգնություն ստացան, չնայած այն վտանգին, որ թուրքերը հայերից վրեժխնդիր կարող էին լինել, եթե բացահայտվեր ռուսների նկատմամբ նրանց իսկական վերաբերմունքը»⁵¹:

⁵⁰ «Правда», 1978 г., 4 марта.

⁵¹ Юрий Веселовский, Трагедия Турецкой Армении, М., 1917, с. 8.

Օսմանյան բանակում ծառայած հայ վիրաբույժ Զերան-Գաբրիելը իր հուշերում պատմում է մարտերում ծանր վիրավորված բուլղարացի հայտնի հայդուկ Ստեփան Կարաջիի հետ ունեցած իր հանդիպման մասին։ Իմանալով, որ Գաբրիելը հայ է, Կարաջին ասում է. «Ուրեմն դուք ամենեն լավ կրնաք հասկընալ, թե ինչու համար ապստամբած ենք։ Ձեր ազգն ալ մեզի պես կը հեծե թուրքական լծի տակ»։ Կարաջին ջերմ խոսքեր է ասում բախտակից հայ ժողովրդի մասին և խորհուրդ է տալիս հետևել բուլղարների օրինակին⁵²։

Հայ ազատագրական շարժման գործիչները գիտեին, որ մինչև 1878 թ. ազատագրությունը բուլղարները երկար տարիներ հերոսական պայքար են մղել թուրքական լծի դեմ։ Նրանք ապստամբել էին 1828, 1837, 1841, 1862, 1867, 1868, 1872 և 1876 թվականներին։ Թուրքական նվաճողների դեմ բազմիցս ապստամբվել էին հույները, սերբերը, ռումինները, Բոսնիան, Հերցոգովինան և այլն։ Հայկական հարցը լուծելու համար անհրաժեշտ էր հետևել նրանց օրինակին։ Այդ մասին խոսել են Եվրոպայի շատ գործիչներ։ Անգլիացի Զեյմս Բրայսը գրել է. «1878-ի անցքերը մեծ ազդեցություն ունեցան թէ սուլթանի և թէ նրա քրիստոնեա հպատակների վրա, Բուլղարիայի ազատագրությունը հույս ներշնչեց կրթված հայերի մեջ, որ Եվրոպան իրենց համար ես կանէ նույնը, ինչ որ արավ բուլղարների համար։ Այն միտքը՝ որ հայերը Անգլիայի հովանավորութեամբ պիտի ձգտէին մի ինքնավար Հայաստան ստեղծելու, նման Բուլղարիային, և որ հայերին տրված այս կամ այն ղեջումները կարող էին սկիզբ լինել մի այդպիսի ինքնավարութեան — այդ միտքը ամենազլխավոր պատճառն էր, որ մղեց սուլթանին բուլղարական սարսափները ավելի մեծ չափերով կրկնելու Հայաստանում»⁵³։

52 «Նրեան» (Սոֆիա), 1962, № 1048,

Մարտի 3-ը — Օսմանյան լծից Բուլղարիայի ազատագրելու օրը Բուլղարիայի Կոմիտեի կենտկոմի քաղրյուրոյի որոշմամբ հայտարարվել է նոր պաշտոնական տոն։

53 Փր. Միֆայելյան, Հեղափոխականի մտքերը, Աթենք, 1931, էջ 17։

Ամերիկացի միսիոներ Գրինը նշել է. «Ասում են, որ հայերը իրենք իրենց դժբախտությունների պատճառ եղան, գրգռելով թուրքերին: Բայց ո՞վ գրգռեց հայերին... Նրանք տեսան, որ Բուլղարիան ազատվեց արշունից եվ նախատական վիճակից ու սա դրեց ինքնաճանաչելության և բարության ճանապարհի վրա՝ եվրոպական պետությունների պաշտպանության ներքո: Միթե կարելի՞ է դարմանալ, որ հայ ժողովրդի սրտում ևս բաբձրացան հույսեր և սպանալիքներ»⁵⁴:

Մարսելում Մկրտիչ Փորթուգալյանի խմբագրությամբ լույս տեսնող «Արմենիա» թերթը լայնորեն լուսաբանում էր բուլղարների ազատագրական պայքարը՝ որպես օրինակ հայ ժողովրդի համար: «Արմենիան» գրում էր. «Ազատության հայ բարեկամները ուրախ են բուլղարների շարժման վրա և ջերմեռանդ բարեմաղթություններ կանեն նոցա հաջողության համար: Սրտատրոփ կսպասեն այն օրի, որ իրենց հայ ազգակիցների ազատության ժամն ալ հնչե վերջապես»⁵⁵: 1888 թ. սկզբներից «Արմենիայում» պարբերաբար հոդվածներ էին տպագրվում «Ազատություն Պուլկարիո և կենսագրություն պուլկար ապստամբապետաց» աշխատությունից, որը շուտով Մարսելում լույս տեսավ առանձին գրքույկով, Բուլղարիայում՝ Թյութունջիեի հեղինակությամբ: Հոդվածաշարում «Բուլղարք 396 տարի օսմանյան պետության տակ» պատմական ակնարկից հետո տրված են բուլղարներե ապստամբության ղեկավարներ Վելիկոյի, Գրագոյի, Դոնչոյի, Գելեբի, Մլադենի և մյուսների, ինչպես նաև հեղափոխական գործիչներ՝ Գ. Ռակովսկու, Լ. Կաբավելովի, Թ. Յուրեշկովի, Վ. Լեսկու, Գ. Բենկովսկու, Նրիստո Բոտևի համառոտ կենսագրությունները: Գրքույկի ճակատամասում գրված էր. «Ձկա ազատություն առանց արյան»: «Արմենիային» ակտիվորեն թղթակցում էին Ռուսշուկից, Պլովդիվից և Բուլղարիայի այլ վայրերից, կոնկրետ օրինակներով ցույց տալիս, թե ինչպես են Բուլղարիայի, Հունաստանի, Ռումի-

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 18:

⁵⁵ «Արմենիա», 1885, № 12:

նիայի ժողովուրդները ազատագրական պայքարով, արյան գնով ձեռք բերել իրենց ազգային կյանքի իրավունքը⁵⁶։

Իրենց հերթին բուլղարացիները երախտագիտությամբ նշում էին, որ այդ պայքարին օգնել են հայերը։ Ֆիլիպեոմ լույս տեսնող «Պլովդիվ» թերթը 1890 թ. սեպտեմբերի 16-ի համարում տպագրված մի ընդարձակ հոդվածում նշում էր. «Մենք պարտավոր ենք կատարյալ հաջողություն մաղթել հայերին իրենց ազգային սուրբ գործում, քանի որ մենք մեր անկախությունը ձեռք բերելու ժամանակ, հայերը մեծ համակրություն ցույց տվեցին մեզ։ Կգտնվի՞ միթե ասիական բանտերից աքսորված մի բուլղար, որ հայերի բարեսրտության ապացույցը տեսած չլինի. մի բաժակ պաղ ջուրը, որով հայերը ղովացրել են մեր խեղճ աքսորականների ծարավից պապակած շուրթերը, թող հարյուրապատիկ փոխարինվի այժմ հայերին»⁵⁷։

Բուլղարական մամուլում տպագրված նման շատ նյութեր արտատպվում էին Ռուսաստանի և Եվրոպայի հայատառ թերթերում, օգնում հայանպաստ շարժման ընդլայնմանը։

Իրենց հերթին Եվրոպայի հակառուսական, հակահայկական, հակաբուլղարական ուժերը տագնապում էին, թե Հայաստանը իր ազատագրական պայքարով կարող է նոր Բուլղարիա դառնալ։

Ապարդյուն համարելով եվրոպական դիվանագիտության վրա հույս դնելը, հայ ազատագրական շարժման գործիչներն ավելի ու ավելի էին համոզվում, որ հայ ժողովրդի ազատագրման ուղին միայն իր անձնվեր պայքարի, Բուլղարիայի օրինակին հետեւելու մեջ է։ Մկրտիչ Փորթուգալյանն առաջադրել էր բուլղարների օրինակով հայ ժողովրդին ազատագրական ղինված պայքարի նախապատրաստելու, այդ պայքարում թուրքական լծի տակ գտնվող ժողովուրդների հետ դաշնակցելու խնդիրը և հետևողականորեն պրո-

56 «Արմենիա», 1889, № 33։

57 «Пловдив», 1890 թ., 16 սեպտեմբերի։

պագանդում էր այն: 1893 թ. Փորթուգալյանի թարգմանությամբ «Արմենիայում» տպագրվում է «Մի պուլկար հայրենասեր Զաքարիա Ստոյանով» գործը, որը հաջորդ տարի Մարսելում հրատարակվում է առանձին գրքով: Այն հանգամանորեն պատմում էր բուլղարների 1876 թ. ալբիլյան ապստամբության հերոսների և իրադարձությունների մասին: Գրքի առաջաբանում Փորթուգալյանը նշում էր, որ ամեն մի հայ կարդալով այն, պետք է գա այն հետևություն, որ «պուլկարներու հեղափոխությունը բոպեական մի շարժում չէր, այլ ազգային ինքնավարություն ունենալու համար երկար ժամանակ է լի ղերանց մեջ մշակված մի գաղափարի հետևանքն էր, որի համար իրենց խոսք, գրիչ, դրամ, կյանք և ամեն ինչ նվիրելու համար մարդիկ բավական շատացած էին իրենց մեջ»⁵⁸:

Բուլղար ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը լայն արձագանք էր գտել Պետերբուրգի հայ ուսանողության շրջանում: 80-ական թվականներին Պետերբուրգի համալսարանի հայ ուսանողները համախմբված էին համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետին առընթեր գործող հայկական ուսանողական կազմակերպության շուրջը: Կազմակերպության ջանքերով հայերեն էին թարգմանվել և հրատարակվել մի շարք գրքուկներ, որոնց մեջ կային այնպիսիները, որոնք նվիրված էին ժողովուրդների ազատագրական պայքարին՝ օտարերկրյա բռնակալների դեմ⁵⁹: Անգլիական նվաճողների դեմ ֆրանսիացիների ժողովրդական ապստամբությունը պատկերված էր 1886 թ. հրատարակած «Ժաննա դ Արք, Գաղիայի ազատող» գրքում, որը Շիլլերի «Օդեանի կույսը» չափածո դրամայի ազատ շարադրանքն էր: 1887 թ. Պետերբուրգում հայերեն լեզվով տպագրվում է Շիլլերի «Վիլհելմ Տելլ» դրամայի վ. Օստրոգովսկու կողմից կատարված արձակ շարա-

⁵⁸ Մի պուլկար հայրենասեր Զաքարիա Ստոյանով, Մարսել, 1894, էջ 2-է:

⁵⁹ С. Г. Арешян, Армянская печать и царская цензура, Ереван, 1957, стр. 207.

դրանքը՝ նվիրված ավստրիական բռնապետության դեմ շվեյցարացիների պայքարին⁶⁰։ 1888 թ. լույս են տեսնում Վ. Գ. Կորուլենկոյի «Մենաքեմ գամաղացու պատմությունը» և Վ. Օստրոգովսկու «Յրինի» պատմական վիպակները, որոնցից առաջինը պատկերում էր երրայեցիների ապստամբությունը Հռոմի ներոն կայսրի բռնակալության դեմ, իսկ երկրորդը՝ հունգարների պայքարը օսմանյան զավթիչների դեմ⁶¹։

Պետերբուրգի հայ ուսանողների՝ դեպի բուլղար ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարն ունեցած մեծ հետաքրքրության վկայություններից էր նաև այն, որ նրանք 1888 թ. Պետերբուրգում լույս են ընծայում «Բուլղարների մասին» գրքույկը՝ նվիրված բուլղարների ազատագրական պայքարին։ Այդ հարցերին հաճախ էին անդրադառնում Պետերբուրգի ուսանողական կազմակերպության եռանդուն շատ գործիչներ։ Նրանցից էին Կայսերական ռազմական ակադեմիայի ուսանող Թադևոս Զաքարյանը, որը նամակագրական սերտ կապի մեջ էր Ռափայել Պատկանյանի հետ և ստանում էր նրա մշտական խորհուրդները, համալսարանի ուսանողներ Սարգիս Կուկունյանը*, Ալեքսանդր Նազարյանը,

60 Ա. Բաբայան, Շիլլերը հայ գրականության մեջ և թատրոնում, Երևան, 1959, էջ 114։

61 Կ. Հ. Ճինգոզյան, Հայ բուլղարական գրական կապերի պատմությունից, էջ 98։

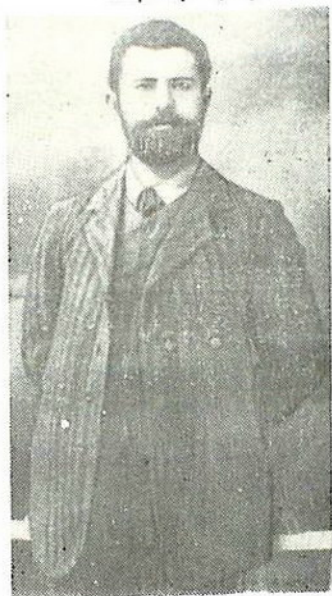
* Կուկունյան Սարգիս Մովսեսի (1866—1914) — հայ ազատագրական շարժման գործիչ։ Պետերբուրգի համալսարանում սովորելիս կապվել է հեղափոխական նարոդնիկների, ինչպես նաև լեհ ու բուլղար հեղափոխական գործիչների հետ, հայերեն է թարգմանել նրանց հրապարակած 15 գրքույկ։ Կազմակերպելով զինված ջոկատ, 1890 թ. սեպտեմբերին Կարսի մարզից փորձեց անցնել Արևմտյան Հայաստան՝ մասնակցելու նրա ազատագրմանը, սակայն մարտի բռնվելով թուրքական սահմանապահների հետ իր ջոկատով նահանջում է, ձերբակալվում, և ցարական իշխանությունների կողմից դատապարտվում 20 տարվա բանտարկության, իր 15 բնկերների հետ շրջափակված ուղարկվում Սախալին։ 1905 թ. հեղափոխության շնորհիվ ազատվում է տաժանակրթությունից, վերադառնում Կովկաս՝ շարունակում մասնակցել հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարին։ Ռեակ-

Դմիտրի Բլագոս

Բորիս Ստոմանյակով

Նիկոլայ Տրաշով

Գ. Բլազոն և Գ. Գլխարովը ԲԲՄԻ X համագումարի
պատգամավորների նկատ. 1909 թ. հուլիս:

Սուրյան Զորով

Նփրեմ Տեր-Հակոբյանը, Հմայակ Նազարյանը և ուրիշներ: Վերջին երկուսը Շուշի քաղաքից էին, Լեռնի հայրենակիցները: «Նրանք,—հետագայում վերհիշել է Լեռն,—ինձ բացատրում էին իրենց և իրենց ընկերների հայեցակետը: Պետք է, ասում էին, հեղափոխականացնել ժողովրդական մասսաները պատմական նմանությունների, անալոգիաների միջոցով: Ամենացատուն խրատական անալոգիաներ տալիս է մեզ բուլղարական հեղափոխությունը, որ թե՛ շատ մոտիկ է մեզ ժամանակով և թե հարուստ է թուրքահայերի կյանքը հիշեցնող պատկերներով...»: Պետք էր հայ ժողովրդի գիտակցությունը հասցնել այն, որ «թուրքահայերի ազատությունը կարող է այն կերպով լինել, ինչ կերպով եղել է բուլղարների ազատությունը»⁶²:

Պետերբուրգի Ի. Ն. Սկորոխոդովի տպարանում հայ ուսանողները հրատարակում էին «Ժողովրդական ընթերցանություն» շաբթը, որի առաջին գրքույկներից էին բուլղարականավոր գրող և ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ Լյուբեն Կարավելովի «Ուրիշի գերեզմանի վրա առանց արտասուքի են լաց լինում», «Նեղա», «Բուլղար ավազակապետը», «Դոնչո» (Բուլղար ավազակապետի պատմածը) վիպակները: Լ. Կարավելովը ունկնդրել էր Մոսկվայի համալսարանի պատմաբանասիրական բաժանմունքի դասախոսությունները, կարդացել այն գրողների գործերը, ուր արժարժվում էին ուսու ժողովրդի ազատագրական պայքարի հարցերը: Դեռ 60-ական թվականներից ուսական մամուլում լույս են տեսնում Լ. Կարավելովի գործերը, որոնք ուս հասարակայնությունը ուշադրությունը բեռնում էին Բուլղարիայում թուրքական բռնությունների վրա: Նա պրոպագանդում էր նաև ուս հեղափոխական-դեմոկրատներ Դերեցենի, Չեռնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի հայացքները: 1869 թ. Կարա-

ցիայի տարիներին կրկին ձերբակալվում է և բանտարկվում Մետեխի բանտում, որտեղ հանդիպում է Կամոյին և օգնում նրա փախուստի կազմակերպմանը: Թիֆլիսից փոխադրվում է Օրբլի բանտ, ուր և մահանում է:

62 Լեռ, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 43—44:

վելովը բուլղարական հեղափոխական Կենտկոմի նախագահն էր: 1877 թ. նա ողջունում է ռուսական ազատարար զորքերի մուտքը Բուլղարիա: Բուլղարիայի վերաբերյալ իր առաջին ակնարկների և պատմվածքների մասին, որոնք լույս էին տեսել 1868 թ. Մոսկվայում «Страницы из книги страданий болгарского народа» վերնագրով, Լ. Կարավելովը գրել է, որ «դրանք հղբայրաբար ձեռնում են այն ռուս մարդկանց, որոնց սրտին մոտ է սլավոնների ազատության մեծ գործը»⁶³: Հենց այս ժողովածուից էլ կատարված էին Լ. Կարավելովի հայերեն թարգմանությունները, որոնք տարածվում են Ռուսաստանի հայաշատ գաղութներում և Արևմտահայաստանում: «Մշակը» 1888 թ. ընթերցողներին տեղեկացնում էր, որ լույս են տեսել «Բուլղար ավազակապետը», «Ուրիշի գերեզմանի վրա առանց արտասուքի են լաց լինում», «Ժաննա դ Արք», «Նեդա», «Դոնչո», «Վիլհելմ Տելլ», «Գաղթական» գրքույկները: Վերջինս նախատեսված էր տարածել միայն Վասպուրականում և Տարոնում, քանի որ գրված էր Մուշի բարբառով: «Մշակը» նաև նշում էր, որ մինչ հուլիս ամիսը լույս կտեսնեն 5 գրքույկ ևս: Նշված հրատարակություններից տարածվել էր մոտ 12 հազար օրինակ՝ Ռուսաստանում, Թուրքիայում, Պարսկաստանում և Եվրոպայում⁶⁴:

Վերոհիշյալ գրքույկների մասին դրանց հրատարակիչներից Թ. Զաքարյանը գրել է, որ դրանք «մասամբ թարգմանված, մասամբ ևս թարգմանորեն հորինված են այն աշխատություններից, որոնցով Բուլղարիայի ազգասերները իրենց հայրենիքի ազատությունից առաջ աշխատում էին տարածել անկախության գաղափարները իրենց ժողովրդի մեջ»⁶⁵:

⁶³ Страницы из книги страданий болгарского народа. Повести и рассказы Любена Каравелова, М., 1868.

⁶⁴ «Մշակ», 1888, № 37:

⁶⁵ Նշիշեն Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան Ռ. Պատկանյանի ֆոնդ, № 722:

Կարավելովի գործերի հայերեն թարգմանությունների հայրենասիրական նշանակության մասին իր ժամանակին նշել են «Մշակ», «Արձագանք», «Արմենիա», «Աղբյուր» և այլ օրգաններ: «Արմենիան» գրում էր, որ այդ գրքույկների նպատակը հայ ժողովրդի մեջ անձնապաշտպանության և հայրենասիրության գաղափարների տարածումն էր⁶⁶: Հայ ուսանողների հրատարակած գրքույկների հայրենասիրական նշանակությանը բարձր գնահատական է տվել Ղազարոս Աղայանը, որը միշտ առանձնակի համակրանքով էր խոսում սլավոնական ժողովուրդների ազատագրական պայքարի մասին: Ի. Ս. Տուրգենևի «Նախօրեին» վեպի հերոսներից՝ բուլղար հայրենասեր Դմիտրի Ինսարովի կերպարը ոգեշնչման օրինակ է եղել Ղ. Աղայանի համար:

Բուլղար ժողովրդի ազատագրական պայքարին նվիրված գրականության հայերեն լույս ընծայումը շարունակվում է նաև 90-ական թվականներին: 1890 թ. առանձին գրքույկներով հրատարակում են բուլղար հուշակավոր գրող և հայրենասեր Զախարի Ստոյանովի «Հաջի Դիմիտր ու Ստեֆան Կարաջա» և «Սարկավազ» պատմական-սոցիալական ակնարկները՝ նվիրված թուրքական լծի դեմ պայքարի հերոսներին՝ Դիմիտրիի, Կարաջայի և Վասիլ Լևսկու կյանքին ու գործին: Ո՞վ չի հիշում այդ բրոշյուրները, — գրել է Լեոն, — ամեն մեկի շապիկը ներկայացնում էր հայ ընտանիք, ուր գիրք էր կարդացվում և ընտանիքի հայրը աչքի էր ընկնում իր ահագին մոթալ փափախով: Իսկ վերնագիրները՝ «Սարկավազ», «Ստեֆան Կարաջա», «Ուրիշի գերեզմանի վրա առանց արտասուքի են լաց լինում» և այլն: Բոլոր այս պատմվածքները վերցվում էին Իվանովի «Борцы и мученики за свободу Болгарии» աշխատությունից և նրանց մեջ հայ ընթերցողը գտնում էր մանրամասնություններ բուլղարական հեղափոխական կազմակերպությունների,

66 «Արմենիա» (Մարտի), 1887, № 15:

կոմիտեների, հայդուկային շեռաների, թուրքական հալածանքների ու խստությունների մասին»⁶⁷։

Խոսելով Պետերբուրգի հայ ուսանողների գրական պրոպագանդայի մասին, Լեոն գրում էր, որ նրանք ձգտում էին «ընտելացնել հայերին բուլղարական հայդուկային հեղափոխական ձևերին և գործնականապես պատրաստվում էր հայդուկային արշավանքներ ձեռնարկել թուրքաց Հայաստանում»⁶⁸։

Հեղափոխական-դեմոկրատ, թուրքական լծի դեմ բուլղար ժողովրդի ազատագրական պայքարի առաջնորդ Խրիստո Բոտևի քաղաքական հայացքները ձևավորվել էին ուսն հեղափոխական դեմոկրատների և առանձնապես Ն. Գ. Ջևոնիշևսկու ազդեցությամբ։ Բոտևի հայացքներն իրենց հերթին ազդել էին հայ գործիչների վրա։ «Բուլղարիայի ուղմական պատմությունը» նյութերի ու փաստաթղթերի ժողովածուի առաջաբանում ասված է. «Բուլղար ժողովրդի կողմից այլ ժողովուրդներին՝ շահագործողների դեմ մղված պայքարում ցույց տված օգնությունը վկայում է վերածնությունից շրջանում նրա ուժեղ զարգացած ինտերնացիոնալ զգացմունքի մասին։ Այդ են վկայում այն փաստաթղթերը, որոնք կապված են աղգային-ազատագրական շարժումների այնպիսի ակնաւոր դադափարախոսների գործունեության հետ, ինչպիսիք են Վասիլ Լևսկին, Խրիստո Բոտևը և ուրիշներ։ Նրանք համոզված ինտերնացիոնալիստներ էին, պատրաստ իրենց կյանքը տալու ոչ միայն հարազատ եղբայրների, այլև աշխարհի բոլոր ճնշված մարդկանց ազատության համար»⁶⁹։

Խրիստո Բոտևի օրինակով 1893 թ. Պետերբուրգի հայ ուսանողները կազմակերպում են 120 հայրենասերներից

67 Լեո, Անցյալից, էջ 43։

68 Լեո, Թրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. 2, Փարիզ, 1935, էջ 9։

69 Българска военна история. Подбрани и изверци и документи, т. 1, Воениздат, София, 1977, с. 11.

բաղկացած ջոկատ, որը Սարգիս Կուկունյանի ղեկավարությամբ Թիֆլիսից անցնում է Կարս, ապա Արևմտյան Հայաստան՝ մարտնչելու թուրքական կեղեքիչների դեմ:

Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման վրա մեծ ազդեցություն է թողել բուլղար մեծ գրող Իվան Վազովը (1850—1921), որին Մ. Գորկին անվանել է բազմաշարժար Բուլղարիայի վերածնության և ազատության պոետ-մարտիկ: Վազովի մի շարք երկեր, այդ թվում «Լծի տակ» վեպը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին, թարգմանվում են հայերեն: Բուլղարահայ մտավորականները դրանց հետ ծանոթանում էին բնագրի լեզվով, իսկ արևելահայ գործիչները կարդում էին ռուսերեն և թարգմանում հայերեն:

Ի. Վազովի պատմվածքներում և վեպերում գեղարվեստական մեծ վարպետությամբ պատկերված են թուրքական լծի դեմ բուլղար ժողովրդի հերոսական պայքարի հեղափոխական թափն ու վեհությունը, ռուս ժողովրդի նկատմամբ բուլղարների տածած հղբայրական սերը: Բուլղար հասարակագետ, ակադեմիկոս Թոգոր Պավլովը նշելով, որ Վազովի «Լծի տակ» վեպը բուլղար ժողովրդի 1875—1876 թթ. Ապրիլյան ապստամբության դյուցազններգությունն է, այնուհետև շեշտում է, որ այդ վեպով «մենք՝ բուլղարներս, մեր բաժինը ներդրեցինք համաշխարհային գեղարվեստական գրականության մեջ»⁷⁰:

Այս նույնը սկզբունքով կարելի է գնահատել նաև հայ դասական գրականության մեծերի առաջնակարգ գործերը, առաջին հերթին Բաֆֆու «Խենթը» և «Կայծերը» վեպերը: Հայ մեծ գրողի այդ հայրենասիրական գործերը դաստիարակել են թուրքական լծի դեմ պայքարող անձնագործ հայրենասերների ամբողջ սերունդներ:

Հայ ազատագրական շարժման վերելքի գործում կարելիոր դեր են խաղացել արտասահմանյան մի շարք երկրների բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում սովորող հայ ուսանողները: Առանձնապես աչքի էին ընկնում Շվեյ-

70 Իվան Վազով, Լծի տակ, Երևան, 1953, էջ 14:

ցարիայում սովորող հայ երիտասարդները, որոնք ունեին իրենց կազմակերպությունները: 80-ական թվականներին ժնկի համալսարանում սովորող Գևորգ Ղարաջյանը (Ս. Տ. Արկումեդ) հետագայում գրել է. «Շվեյցարիայի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները այն ժամանակ ներգրավում էին ոչ միայն Ռուսաստանի, Կովկասի, այլև Բալկանյան և Եվրոպայի այլ երկրների սովորող երիտասարդությանը: Ռուսները, լեհերը, հրեաները, հայերը, վրացիները, բուլղարները, սերբերը և ուրիշներ կաղմում էին շվեյցարական համալսարանների ուսանողների հսկայական տոկոսը»⁷¹: Նրանք ապրում էին զարգացող հասարակական ու քաղաքական կյանքով, պատրաստվում ակտիվորեն մասնակցելու իրենց ժողովուրդների ազատագրական պայքարին: Հայ ուսանողների համար օրինակ էին ծառայում Ռուսաստանում, Լեհաստանում, Բալկաններում ծավալվող ազատագրական շարժումները:

Հայ ազատագրական շարժման գործիչները գտնում էին, որ Թուրքական լծի տակ հեծող իրենց ժողովրդի ազատագրությունը կարող է ձեռք բերվել այնպես, ինչպես բուլղարներին, որոնք նույնպես 500 տարի գտնվել են օսմանյան բռնակալական լծի տակ, բայց զժոխային պայմաններում կարողացել են պահպանել իրենց ազգային դեմքը:

Բուլղարական պետության հիմնադրման 1300-ամյակի կապակցությամբ Բուլղարիայի Ժողովրդական Հանրապետության ղեկավարությունը ժողովրդին ուղղած դիմումում նշել է. «Հինգհարյուր տարի օսմանական ստրկությունը—բուլղար ժողովրդի բազմադարյան պատմության ամենամոռյալ շրջանն էր: Չնայած չտեսնված ծանր վտրձուրյուններին, մեր ժողովուրդը չխոնարհեց իր գլուխը ստրկացնողներին առջև: Նա կարողացավ պահպանել իր ազգային բնավորությունը, իր լեզուն, հավատը, բարեբն ու սովորությունները, իր հրաշալի բանահյուսությունը, նա ոչ միայն պահպանեց, այլև զարգացրեց, հարստացրեց իր նյութական և հոգևոր կուլտու-

⁷¹ С. Т. Аркомеѳ, За рубежом, ч. 1, Тифлис, 1929, с. 5—6.

աւան»⁷²։ Այնուհետեւ դիմումում ասված է, որ անկախութեան համար պայքարում Բուլղարիան ծնել ու կոփել է «ազգային-դեմոկրատական հեղափոխութեան հսկաներ Վասիլի Լևսկուն և Խրիստո Բոտևին, որոնք պատկանում են ազատութեան և մարդկային ճշմարտութեան սոցիալական առաջադիմութեան համար մղված պայքարի համաշխարհային ակնավոր գաղափարախոսների, մարտիկների թվին»⁷³։ Նրանց գաղափարական ազդեցությամբ էր, որ տեղի էին ունենում գյուղացիական հակաֆեոդալական խռովութիւններ ու ապստամբութիւններ, որոնք հաջորդում էին մեկը մյուսին ու ռուս մեծ ժողովրդի եղբայրական օգնությամբ ազատութիւն և անկախութիւն բերեցին Բուլղարիային։ Շատ քնդհանուր գծեր կային հայ և բուլղար ազատագրական շարժման, պայքարի տակտիկայի և այլ հարցերում⁷⁴։

XIX դարի վերջին ինչպես Բուլղարիայում, Արեւմտյան Հայաստանում նույնպես լայն ժողովրդականութիւն էր վայելում սուլթանիզմի դեմ ուղղված հայդուկային շարժումը։ Դա ժողովրդական վրիժառուների անձնվեր պայքարն էր թուրք բարբարոսների դեմ։ Ստեղծվում է հայդուկային ժողովրդական պոեզիա, հարուստ գրականութիւն իրենց ժողովուրդների ազատագրութեան համար հերոս մարտնչողների սուրբ նահատակների մասին⁷⁵։ Այդ առանձնապես ուժեղ էր արտահայտվում Խրիստո Բոտևի ստեղծագործութիւններում։

Մաքսիմ Գորկին 1912 թ. բուլղար գրող Պետկո Յոդուրովին գրած նամակում, վկայակոչելով Խրիստո Բոտևի մի բանաստեղծութիւնը, այն գնահատում է որպէս գրողի հասարակական և գրական գործունեութեան միասնութեան

72 «Обращение к болгарскому народу в связи с 1300-летнем основания болгарского государства», София пресс, 1981, с. 12.

73 Նույն տեղում, էջ 14։

74 Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետութեան դեմ, Երևան, 1955, էջ 181։

75 Болгарская народная поэзия, М., 1953.

ականառու օրինակ⁷⁶։ Բոստևի բանաստեղծության մեջ կան այս-
պիսի տողեր.

Не плачь, не кляни меня, мама,
За то, что я стал гайдуком,
Кляни, мама, черную язву
На белом теле болгарском,
Кляни, мама, злого турчанина.

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարում գրողի հա-
սարակական և գրական գործունեության միասնության օրի-
նակներ էին Միքայել Նալբանդյանի, Բաֆֆու, Ռաֆայել
Պատկանյանի, Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի, Հովհաննես Թուման-
յանի, Ավետիք Իսահակյանի, Ալեքսանդր Ծատուրյանի և
ուրիշների ստեղծագործությունները։ Նրանք տեղյակ էին
բուլղարական հայդուկային շարժմանը, լսել և կարդացել
էին հայդուկ հերոսների ու պրոպագանդիստների մասին։
«Հայդուկը,—գրել է Բաֆֆին,—ստրուկի բողոքն է իշխողի
բարբարոսության դեմ... Հայդուկի գործունեությունը հեղա-
փոխական բնավորություն է ստանում... Իր սիրելի հայրե-
նիքը ազատված տեսնել տիրանի ճնշումից, իր արյունակից
եղբայրներին փրկել բարբարոս ձեռքից—ահա դրանք են նրա
ցանկությունները»⁷⁷։

Արդյո՞ք Խրիստո Բոստևի վերոհիշյալ բանաստեղծու-
թյանը համահնչուն չեն Ա. Ծատուրյանի հետևյալ տողերը.

Որդեկորույս խղճով մայրեր,
Մի լաք այդպես դառնադին,
Որ սիրասուն ձեր զավակներ
Կյանքը զոհած խեղճ ազգին՝
Մատաղ օրեր, ծաղիկ հասակ,
Ծնող, քույրեր մոռացած,
Եվ սուրբ գործի քաջ նահատակ—
Ռազմի դաշտում փովեցան...

⁷⁶ Летопись жизни и творчества А. М. Горького, т. 2, М., 1958, с. 303—304.

⁷⁷ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1964, էջ 316։

Հայ հայդուկներ Աղբյուր Սերոբը, Անդրանիկը, Գևորգ Չավուշը և ուրիշներ քաջ գիտեին թուրքական լծի դեմ պայքարի ելած բուլղար ու ռուսին հայդուկների մասին:

«Մշակ», «Արմենիա», «Մուրճ» և այլ թերթեր սխտեմատիկ լուսաբանում էին բուլղարների և հայերի ազատագրական պայքարի հարցերը, ընդգծում նրանց նպատակների ընդհանրությունը:

«Մշակը» բազմաթիվ հոդվածներ է տպագրել բուլղարահայերի, բուլղարների և հայերի համատեղ ազատագրական պայքարի մասին, ընդգծել է, որ «հայկական շարժումը հատկապես սերտորեն կապված է մակեդոնական շարժման հետ»⁷⁸:

Հայ ղեմավարական մամուլը ընթերցողներին խորհուրդ էր տալիս կարգալ Վ. Լևսկու, Լ. Կարավելովի, Զ. Ստոյանովի, հայդուկներ Հաջի Դիմիտրի, Ստեփան Կարաջալի և բուլղար ժողովրդի այլ ազգային հերոսների մասին գրքերը:

«Մուրճ» ամսագրում տպագրված «Ազատված Բուլղարիան» հոդվածում Երվանդ Ղազարյանը պատմում է, թե այն ժամանակ որպիսի բուռն ազատասիրական ոգով էին ներշնչված բուլղարները, թե ինչպիսի հաջողությունների է արդեն հասել Թուրքիայի դարավոր ստրկությունից ազատագրված Բուլղարիան: Դա, անշուշտ, արվում էր հայերին բուլղարների ազատագրական պայքարին ծանոթացնելու, նրանց օրինակը պրոպագանդելու համար: «Բուլղարիայի ազատություն պատմությունը բավական ծանոթ է մեր հայ ընթերցող հասարակությանը,— գրում է հեղինակը:— Կարդալով մի շարք թարգմանական փոքրիկ գրվածքներ, վերաբերյալ բուլղարների վերջին արյունալից պատմության, կարդալով «Լուսադեմին» մեծ վեպը, որ կարծես ամփոփումն է ստրկությունից ազատվել ցանկացող ազգի հերոսական մարտիրոսության, հայ ընթերցողը կարդալով կարողացավ գաղափար կազմել բուլղարների մասին, թե որքան նրանք թանկ էին գնահատում իրենց ազատությունը, թե որպիսի ծանր զոհա-

⁷⁸ «Մշակ», 1895, № 45:

բերություն արեցին նրանք՝ այդ ազատությունը ձեռք բերելու համար»⁷⁹։ Ե. Ղազարյանն ընդգծում է, որ թուրքական լծից ազատագրվելուց հետո անցած 17 տարիները «անթիվ բարիքներ են հասցրել Բուլղարիային։ Մի ժամանակ տաճիկների բարբարոսության խաղալիք դարձած ազգը՝ ճնշված, հալածված, ստորացած ու անպատված քրիստոնյա Բուլղարիան, այժմ եվրոպական տերությունների շարքն է մտել»⁸⁰։ Բնորոշ է, որ այս հոդվածից անմիջապես հետո հանդեսը տպագրում է Դերենիկ Դեմիրճյանի «Ռոմանոս» բանաստեղծությունը։ Այն նվիրված էր երկու հայդուկների, որոնք թուրքական զորքից հալածված գնում էին Ռումինիա։ Հպարտ, որ մարտնչել են բալկանների ազատագրության համար, նրանցից մեկն ընկերոջն ասում է.

Հսիր. գնդակը երբ, որ սուլելով
գա, ամուր բախի իմ անվախ կրծքին,
Դու լվա վերքս Դանուբի ջրերով
և թաղիր այստեղ, Դանուբի ափին⁸¹։

Թուրքական բռնակալության դեմ Բուլղարիայում բռնկված 1876 թ. Ապրիլյան ապստամբության անմիջական ազդեցության տակ գրած «Վանեցի մոր երգը» բանաստեղծության մեջ Ռ. Պատկանյանը ասում է.

Զարթե, հոգիս, անուշ քունեդ, թող աչքերդ լույս տեսնին,
Արևմուտքեն արև ծագեց, բախտը բանեց հայ ազգին։

Չար սուլթանի ոսկե թախտը ջարդվեցավ, վար ինկավ,
Թախտի տակեն հազար ազգաց ազատություն ծագեցավ.
Ով որ շուտով ոտքի ելլե, ազատություն կը գրտնե։

Սիրուն որդիս միթե մենակ չար լուծի տակ պիտ մտնե։

Ռուսաստանի օգնությամբ թուրքական լծից բալկանների ազատագրության՝ հայ ժողովրդի համար ևս պատմական նշանակություն ունեցող իրադարձությունների մասին հպարտությամբ է խոսում հնչակյան գործիչ Փարամազը՝ 1898 թ.

79 «Մուրճ», 1895, №№ 9—10, էջ 1243։

80 Նույն տեղում, էջ 1244։

81 Նույն տեղում, էջ 1258։

օգոստոսի 1-ին վանում տեղի ունեցած դատական պրոցեսի ժամանակ:

«...սրանից 20 տարի առաջ,—ասում է Փարամազը,—օսմանյան կառավարությունը լինելով կատարյալ տեր հպատակ ազգաբնակչության, կատարում էր, հենց կատարում էլ է, այդ ազգաբնակչության մեջ Սիվա Աստծու դերը: Բաղկանյան ազգերի պատմությունը մեր աչքերի առաջ է: Այնտեղ, գուցե դուք ևս գիտեք, պարոն նախագահ, թե օսմանյան կառավարության պաշտոնյաների խժոժությունները, վայրենի գործողությունները ինչ քստմենելի տալավորություն էին գործում քիչ ու շատ ղզալուն սրտի վրա:

Այնտեղ այդ խաղաղ ազգաբնակչության մեջ, օսմանյան կառավարությունը միայն մի սկզբունք ուներ—որքան կարելի է ոչնչացնել մի ժողովուրդ, որ զգում է, ապրում է առաջադիմող սկզբունքներով, որ ունի հուսալից ապագա, որ շատ՝ ուշ չէ իր բախտը բաժանելու է օսմանյան հետադիմող, քաղաքակրթության անընդունակ բախտից:

Եվ սուրն ու հրացանը՝ կոպիտ ուժը, իր բացարձակ ապստարեկում նախճիրներ էր գործում, կոտորում էր մարդ արարածը, իսկ օսմանյան կառավարությունը, սարսափը տիրապետելու միջոց համարելով, այդ կոտորված մարդարածները գլուխներից բուրգեր, մինարեններ էր կառուցում, իր քաջագործությունների արքան էր կերտում: (Բողոք դատախազի կողմից): Հոսում էր արշունը ջրի փոխարեն և օրը կեսօրին վայրագ զինվորներ կնոջ արգանդը պատռելով՝ հանում էին չկազմակերպված երեխան և սվինների վրա խաղացնում, հրճվում: (Բողոք դատախազից, դադարեցնում: Կոնսուլների ստիպմամբ շարունակում): Այնուհետև Փարամազն՝ հայտարարում է, որ թուրքական գազանությունների լուրը հասավ Ռուսաստան, որն օգնության եկավ բաղկանների: Ռուս-թուրքական պատերազմում ռուսական զորքերը գրավելով Բաթումը, Արդահանը, Կարսը, Սև ծովով, Բոսֆորով հասան Կոնստանդնուպոլսի դռների տակ: Այդ ոգեշնչեցող հայ բնակչությանը, որը բաղկանյան ժողովուրդների օրի-

նակով պայքարում էր ազատագրվելու սուլթան Համիդի լծից⁸²։

Թուրքական դատարանը Փարամազին դատապարտում է կախաղանի։ Սակայն ռուսական իշխանությունների պահանջով, որպես ռուսահպատակ նա ազատվում է և ուղարկվում Ռուսաստան։ Շարունակելով պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ Փարամազն իր 19 ընկերների հետ միասին 1915 թ. հունիսի 15-ին կախաղան է բարձրացվում՝ Կոնստանդնուպոլսի սուլթան Պայազիտի հրապարակում⁸³։

Հայ ժողովուրդը չհնազանդվեց չար լծին և ղենքը ձեռքին պայքարում էր թուրքական բռնակալության դեմ։ Ոգեշնչված բուլղար հայդուկների օրինակով, տասնյակ ու հարյուրավոր հայ երիտասարդներ միավորվում էին հայդուկային խմբերի մեջ, կոչվում Արևմտահայաստանի լեռներում ու կիրճերում։ Արտաշես Կարինյանը մի առիթով վերհիշել է, որ Կամոն (Սիմոն Տեր-Պետրոսյանը) իրեն ասել է, թե ինքը ժամանակին տարված է եղել ոչ միայն հայ հայդուկներով, այլև լսել է բուլղարական և մակեդոնական խիզախ հայդուկների մասին և երազել է միանալ նրանց։ «Այդ օրերին, — ասել է Կամոն, — դրանք ինձ համար եղել են հեղափոխական հեղաշրջանների տիպարներ։ Լուրեր էին գալիս տաճկական սուլթանի սև համհարզների բռնությունների մասին։ Լսում էի լուրեր բուլղարական և մակեդոնական խիզախ հայդուկների մասին։ Ինձ էլ թվում էր, որ տաճկական սուլթանի դեմ կռվելու նպատակով սահմանն անցնող հայ հայդուկները բուլղարական և մակեդոնական հայդուկների նման գործիչներ են։ Դուր էր գալիս նրանց խիզախությունը, անձնագոհությունը, հերոսությունը։ Եղել է նույնիսկ մոմենտ, երբ ես էլ մտածել եմ անցնել սահմանը և միանալ այդ խորհրդավոր հայդուկներին՝ թուրքահայերին օգնելու համար։ Ինչու ծած-

82 Փարամազի ճառը, Իմ դատավարությունս Տաճկաստանում 1898 թվին։ Տպարան «Երիտասարդ Հայաստան»-ի, 1919 ՇԻՔԱԿՕ։

83 «Արարատ» (Օրաթերթ) նվիրված ՍԴՀԿ 100-ամյակին։ Բելյուրթ, 1987, էջ 34—37։

կել: Ինձ շրջապատող ծանոթ հայերից շատերն էին հին օրերին այդպես մտածում»⁸⁴:

Հատկանշական է, որ բուլղարական հասարակական-քաղաքական գործիչները հայերի հակասովթանական պայքարը համարում էին ոչ միայն խիստ առաջադիմական, այլև դրանում էին, որ այն ջերմ պաշտպանություն է գտել ամենուրեք:

Բուլղարիայի առաջին սոցիալ-դեմոկրատներից Քրիստո Ռակովսկին (1873—1941) իր ինքնակենսագրականում գրել է. «...վաղ մանկությունից իմ մեջ զարգացել է Ռուսաստանի նկատմամբ ուժեղ և ջերմ համակրանք, ոչ միայն նրա համար, որ իմ նախնիների հեղափոխական գործունեությունը մեծ մասամբ կապված է եղել Ռուսաստանի հետ, այլև նրա համար, որ ես ռուս-թուրքական պատերազմի վկան էի: Այն ժամանակ ես 5 տարեկան էի և իմ մանկական հիշողության մեջ աղոտ պահպանվել են այն ռուս զինվորների կերպարները, որոնք անցել էին այն ժամանակ Բալկաններով»: Այնուհետև պատմելով ժնեի համալսարանում սովորելու տարիներին Գ. Վ. Պլեխանովի և «Աշխատանքի ազատագրություն» խմբակի մյուս անդամների իր վրա ունեցած ազդեցության մասին, նա նշում էր. «Ժնեում ես մոտ էի նաև լեհ և հայ սոցիալիստական հեղափոխական խմբակներին,—սակայն իմ գլխավոր աշխատանքը բուլղարական էր...»⁸⁵: Ապա Ք. Ռակովսկին պատմում է, որ իր ուսանողական կյանքի վերջին տարիները զուգադիպել են Եվրոպայում քաղաքական միջոցառումների աշխուժացմանը, որն իր մեջ էր առել նաև հայկական, հունական, մակեդոնական խնդիրները: «Ապստամբությունը Հայաստանում և Կրետե կղզում,—գրել է Ռակովսկին,—այդ դեպքերի կապակցությամբ մի շարք հոդվածներում ես փորձեցի ֆրանսիական սոցիալիստական կուսակցության և ֆրանսիական պրոլետարիատի ուղադրությունը

84 Ա. Բ. Կարիևյան, Ժողովուրդների բարեկամության դրոշի ներքո, Երևան, 1976, էջ 532—533:

85 Энциклопедический словарь «Гранат», т. 41, ч. II, с. 169—187.

հրավիրել հանդես գալու Կրետեի, հայերի և մակեդոնացիների պաշտպանությամբ: Ես ընդհանրապես գտնում էի, որ արևելյան հարցերը չիմանալն ու չըմբռնելը միջազգային սոցիալիստական շարժման թույլ կողմերից է»⁸⁶:

Բուլղար ժողովուրդն իր բողոքի ձայնը բարձրացրեց 90-ական թվականներին սուլթան Աբդուլ Համիդի կազմակերպած հայկական կոտորածների դեմ: Բուլղարիայի բազմաթիվ քաղաքներում միտինգներ կազմակերպվեցին⁸⁷:

Դ. Բլագոևի խմբագրած «Նովո վրեմե» (Պլովդիվ, 1987) հանդեսում տպագրվում էին հոդվածներ Թուրքիայում ապրող հայերի ծանր վիճակի մասին: Տպագրվել է նաև Ռափայել Պատկանյանի «Արաքսի արտասուքը»՝ բուլղար պրոլետարական գրող Դ. Պոլյանովի թարգմանությամբ: Բաֆֆու «Զալալեդինը» պարբերաբար տպագրվում է մակեդոնական հեղափոխական օրգան «Ռեֆորմի» թերթում⁸⁸:

1894—1896 թթ. սուլթան Համիդի կազմակերպած սարսափելի կոտորածներից հետո Բուլղարիայում ապաստան էին գտել շուրջ 50 հազար հայ տարագիրներ: Նրանց ողբերգական վիճակը շատ էր հուզել Պեյո Յավուրովին:

1878 թ. Բեռլինի դաշնագրով Մակեդոնիայի և Ադրիանապոլյան Թրակիայի՝ Թուրքիայի սահմաններում մնացած բնակչության ազատագրական պայքարը մշտապես գտնվում էր Յավուրովի ուշադրության կենտրոնում: «Ես փափագում եմ մակեդոնական շարժման մեջ գաղափարական խթան գրտնել, — ասում էր նա: — Առանց դրա չեմ կարողանում աշխատել, իմ մեջ անհրաժեշտ ուժ չեմ զգում շարունակելու գրական զբաղմունքներս: Ինձ անհրաժեշտ է զգացմունքի և կրքերի եռում, որի մեջ կարողանայի սուզել իմ հոգին՝ այն

⁸⁶ Նույն տեղում. «Болгарский революционер, советский полпред», «Новое время», № 13, 1988, стр. 41—43.

⁸⁷ Константин Пандев, Национально-освободительное движение в Македонии и Одринско, 1878—1903, София, 1979, с. 84.

⁸⁸ Կ. Հ. Ճիֆոզյան, Հայ բուլղարական գրական կապերի պատմությունից, էջ 238:

առօրյա կյանքի մանրուքների շերտավորումից մաքրելու համար...»⁸⁹։

1902 թ. և ապա՝ 1903 թ. երկու անգամ Իլինդենո-Պրենբրաժնյան ապստամբության ժամանակ Յավրովը գնում է Մակեդոնիա, որտեղ անմիջական մասնակցություն է ունենում թուրքական զորքերի դեմ ծավալված արյունահեղ կռիվներին։ Վերադառնալով Սոֆիա, Յավրովը գրում է ապստամբության ղեկավար, Ներքին Մակեդոնիա-Օդրինյան հեղափոխական կադմակերպության գաղափարախոս և առաջնորդ Դոցն Դեիլեի (1872—1903) կենսագրությունը և հուշեր ազատագրական պայքարին իր մասնակցության մասին՝ «Հայդուկային անուրջներ» խորագրով։ Դրանք ներծծված են թուրքական լծից իր ժողովրդի լիակատար ազատագրության գաղափարներով, դրանց նկատմամբ ունեցած անսահման հավատով։

Յավրովը նույնպիսի հավատ ուներ հայերի ազատագրական պայքարի նկատմամբ. «Հայերն ինձ ծանոթ էին վաղուց, նրանց պատմությունն ու ազատագրական պայքարը շատ էին հիշեցնում բուլղար ժողովրդի պատմությունը, թուրքական տիրապետության դեմ նրա ազատագրական շարժումը։ Երբ ես սովորում էի Պլովդիվում, ապրում էի շատ պատվավոր ու հարգված հայ ընտանիքում։ Այդ հարկի տակ ես մտիվ և հատկապես սրտով կապվեցի հայերի հետ։ Ես երիտասարդ էի։ Մարդկային վիշտ և դժբախտությունը անմիջապես արձագանքում էին իմ հոգուն, խոր ցավ պատճառելով ինձ։

Մի անգամ իմ տան տիրուհին ինձ պատմեց սուլթան Աբդուլ Համիդի կողմից հայերի նկատմամբ կադմակերպված ջարդերի մասին։ Այն տառապանքների մասին, որ տարել էր նա թուրքական լծի տակ, ծանր լծի, որի տակ ամբողջ հինգ դար գտնվել էր և իմ բուլղար ժողովուրդը։ Այդ պատճառով էլ ես ոչ միայն լավ հասկանում էի, այլև զգում իմ տանտիրուհու

⁸⁹ «Обзор». Болгарский литературно-художественный журнал, 72/1985, с. 90.

վիշտը: Հոգեպես զգում էի: Եվ աստիճանաբար իմ հոգում
աճեց սերը հայ ժողովրդի նկատմամբ, ատելությունը ճնշող-
ների, ջունգլիների օրենքով կառավարողների նկատմամբ...
Երբ ես գրեցի «Հայերը» եղերերգը, գրչածայրս թաթախում
էի ոչ թե թանաքի մեջ, այլ հայ ժողովրդի վշտերի և հուզ-
մանքի ծովը... Գրում էի հուզված, այս բազմաշաբաթյա աշ-
խարհում փնտրելով մարդկայնություն և արդարություն: Այս-
տեղ էլ ծնվեց իմ «Արմենցին»: 1899 թ. Յավորովը գրում է
«Հայեր» հոշակավոր բանաստեղծությունը: Այն հուզեց բո-
լորին և ընկալվեց որպես հայ ժողովրդի նկատմամբ բու-
ղար ժողովրդի համերաշխության արտահայտություն: Մակե-
դոնիայի հեղափոխականները Յավորովի այդ բանաստեղծու-
թյունը իրենց թերթում տպագրեցին առաջնորդողի փոխարեն.

Տարագիրներ են նրանք, նրանք բեկոր են շնչին՝

Ոստիներից հալածված քաջակորով մի ազգի,

Եվ զավակներն են զրկված հայրենիքի իրենց հին,

Որ ողջակեզն է դարձել անօրինակ սխրանքի:

Հայերի մասին Պ. Յավորովի բանաստեղծության այս
տողերը մոտ ու հարազատ էին թուրքական բռնակալու-
թյան հալածված շատ ժողովուրդների համար: Համատեղ
ազատագրական պայքարում հայ և բուլղար ժողովուրդների
եղբայրացման մասին դիպուկ է ասել բուլղար նշանավոր
գրող Ն. Աթանասովը. «Նրանք եղբայրացան ազատության
միևնույն գաղափարով և հավատացին այդ գաղափարի հաղ-
թանակին»:

Ազատագրական պայքարի գաղափարով մտերմացած
հայ և բուլղար ժողովուրդների զավակների բարեկամու-
թյան բնորոշ օրինակ էր Ալեքսանդր Աթաբեկյանի և Ստոյանովի
բարեկամությունը: Շուշեցի հայտնի բժիշկ Մովսեսի որդի
Ալեքսանդր Աթաբեկյանը և իր քույրը 90-ական թվականնե-
րին սովորում էին Ժնևի համալսարանի բժշկական ֆակու-
լտետում: Ուսանողական տարիներին Ալեքսանդրը մտերմա-
նում է բուլղարացի Պարաքև Ստոյանովի հետ: Նրանք եր-
կուսն էլ իրենց քաղաքական հայացքների համար բազմիցս
ենթարկվել էին հալածանքների: Ա. Աթաբեկյանը Ստոյանո-

վի օգնությամբ 1894 թ. ժնկում հրատարակում է «Համայնք» հանդեսը, որի առաջին համարը բացվում է «Հեղափոխական պրոպագանդան և հեղափոխությունը» հոդվածով: «Ամբողջ քաղաքակրթյալ մարդկությունը մի լարված և տենդային դրոթյան մեջ է,—ասված էր հոդվածում:—Բռնապետական և հարստահարական կարգերը, այլևս չկարողանալով դիմանալ ճնշված և բռնաբարված դասակարգի հոսանքին, կործանվելու մոտ են... Բուրժուական կարգերը օրեցօր քայքայվելու վրա են, իսկ ինքը՝ բուրժուազիան, հոգեվարքի տագնապում սարսափահար, մահամերձի ահռելի, բայց ունայն ճիգերն է թափում անխուսափելի կորստից ինքն իրեն փրկելու համար»⁹⁰: «Համայնքի» նշանաբանն էր՝ «Բանվոր, վերցրու գործարանը, գյուղացի, տիրիր հողին»⁹¹:

«Համայնքում» նյութեր են տպագրվում Եվրոպայում հեղափոխական շարժումների մասին: Հանդեսը մեծ ուշադրություն էր նվիրում Արևմտյան Հայաստանում՝ Ալաշկերտում, Վասպուրականում, Մուշում, Սասունում ծավալված ազատագրական շարժումներին, հայկական հարցին, մերկացնում ցարիզմի հակաժողովրդական քաղաքականությունը:

«Համայնքը» տպագրվում էր Ստոյանովի ջանքերով Կոստանդնուպոլսից ժնկ փոխադրած հայկական տառերով: Աթաբեկյանը անլեզալ տպարան էր ստեղծել և ինքն էլ շարում, սրբագրում, տպագրում և ժնկի ուսանողների օգնությամբ տարածում էր հանդեսը, ինչպես նաև գրքույկներ⁹²:

Համալսարանն ավարտելուց հետո Աթաբեկյանը և Ստոյանովը որպես բժիշկ աշխատանքի են անցնում Բուլղարիայում, ապա գնում Պարսկաստան:

«Համայնքի» հակատամասում գաղտնագրության նպատակով նշված էր՝ «Փարիզ, միջազգային տպարան», որ այն ստանալու համար անհրաժեշտ է դիմել Լոնդոն, Վոյնիչին, որը ուսա էմիգրանտ էր, ապրում էր Լոնդոնում և այնտեղից

90 «Սովետական Հայաստան», 1966, 24 օգոստոսի:

91 Նույն տեղում:

92 Նույն տեղում:

Ռուսաստան և այլ երկրներ էր առաքում հեղափոխական գրականություն: Թուրքիա ուղարկվող հրատարակությունների վրա թուրքերեն նշված էր, թե իբրդ դրանց լույս ընծայումն արտոնված է լուսավորության նախարարության հրամանով:

Անգել Վեկովի «Բուլղարա-ռուսական հեղափոխական կապերը» գրքում Ա. Աթաբեկյանի մասին ասված է. «Բուլղարիայում ապրում էին վտարանդիներ, դրանց թվում էր դոկտոր Աթաբեկյանը՝ Վառնայում: Նա կապեր ուներ Վառնայի սոցիալ-դեմոկրատների, Փարիզի ռուս վտարանդիների, մասնավորապես ռուս հեղափոխական Նիկոլայ Վասիլևի հետ: Հետագայում նա ակտիվ մասնակցություն ունեցավ Փետրվարյան և Հոկտեմբերյան հեղափոխություններին»⁹³:

* * *

Բուլղարիայի ազատագրության շնորհիվ թուրքական ջարդերից փրկված մոտ 20 հազար հայերի Բուլղարիայում հաստատվելուց հետո, XIX դարի վերջին բուլղարահայերի թիվը հասնում է մոտ 33 հազարի⁹⁴: Նրանք բնակվում էին Պլովդիվում, Վառնայում, Ռուսեյում, Շումենում, Սլիվենում, Սոֆիայում, Պաղարջիկում, Յամբուլում և այլ քաղաքներում: Բարեփոխվում է նրանց հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքը: Մինչ այդ բուլղարահայերի գործածական լեզուն թուրքերենն էր: XX դարի սկզբին բուլղարական իշխանությունների թուլությունից հայկական համայնքը ներքին ինքնավարություն է ստանում՝ կրոնական, դատական, դպրոցական և այլ բնագավառներում:

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Բուլղարիայում լույս էին տեսնում բազմաթիվ հայկական թերթեր, որոնք լուսաբանում էին հայ իրականությունը: Միաժամանակ բուլ-

⁹³ Ангел Хр. Веков, Българо-руски революционта връзки (1885—1917 гг.), София, 1965, с. 40, 41.

⁹⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, Երևան, 1981, էջ 665: Զ. Մ. Ղասարյան, Ակնարկներ բուլղարահայ համայնքի պատմության, Երևան, 1986, էջ 16:

ղարհերեն են թարգմանվում և հրատարակվում հայ գրողների ու քաղաքական գործիչների գործերը: 1884 թ. Վառնայում լույս են տեսնում առաջին հայկական թերթերը՝ լատինատառ «Հուլյսը» և հայատառ «Իրավունքը», որը հրատարակում էր քաղաքի հայրենասեր երիտասարդների ընկերությունը: «Իրավունքը» ազգային-քաղաքական թերթ էր, դաստիարակում էր հայրենասիրություն, քարոզում էր ռուսական կողմնորոշում՝ թուրքական բռնապետությունից ազատագրվելու համար: «Հայրենիքի զգացումը, — գրում էր թերթը, — արդարև ան աստիճան բնական զգացումն է որ, անկե զրկվիլը միշտ մեծ դժբախտություն մըն է անհատին համար... Հայրենիքն այլ մայր մըն է...»⁹⁵: «Իրավունքում» թարգմանաբար տպագրվել են բուլղարական ազատասիրական հերգեր, որոնց մեջ խոսվում է Հյուսիսից սպասվող օգնության մասին.

Ելե՛ք, եղբարք, ոտքի ելե՛ք,
Սուր մեջքներիդ առաջ անցեք
Զըլլայ վախճաք թշնամիեն,
Օգնություն պի՛տ գա Հյուսիսեն⁹⁶:

Մեկ այլ երգում ասվում էր.

Քարատաղցի՛ք, սերպ օգնության
ուրախությամբ փութան.
Եվ Հյուսիսեն մոսկովները
անմիջապես պիտի երևան⁹⁷:

Բուլղարահայերի մասնակցությունը հակաթուրքական պայքարին շարունակվում է: Նրանք մտնում են բուլղարական հայդուկային խմբերի մեջ: Սվետոսլավ (Սլավի) Մերջանովի ջոկատի խիզախ կռիվներում հերոսաբար զոհվում են հայդուկներ Պետրը Սոկոլովը, Իվան Քոթակովը և Հովհաննես Զարմանյանը (Թաթուլ): 1901 թ. դեկտեմբերի 9-ին Ադրբանապոլսում կախաղան են բարձրացվում խրիստո Իլևիլը, Պետրոս (Պետո) Սերեմճյանը և Օնիկ Թորոսյանը: Բուլ-

⁹⁵ «Իրավունք», 30 հունիսի, 1889:

⁹⁶ «Իրավունք», 18 փետրվարի, 1889:

⁹⁷ Նույն տեղում, 29 դեկտեմբերի:

ղար և հայ հայդուկների մղած մարտի վայրում հուշատախտակ է դրված⁹⁸։

Բուլղարիայի սոցիալ-դեմոկրատները Դմիտր Բլագոևի ղեկավարությամբ պաշտպանում էին ինչպես բուլղար, այնպես էլ բախտակից հույն, մակեդոնացի, հայ և այլ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը։ Նրանցից շատերը անմիջական կապեր ունեին հայ հեղափոխական գործիչների հետ։ Կուսակցության կենտրոնական խորհուրդը որոշում է Բազելի համագումարին առաջարկել՝ բանաձև ընդունել հայերի մասին։ Հայկական կոտորածների մասին թուրքական ջարդարարներին դատապարտող նյութեր են տպագրվում «Սոցիալիստ», «Օսվոբոժդենիե» թերթերում «Միսլ» գրական-հասարակական հանդեսում։ 1896 թ. թարգմանաբար տպագրվում են հայ բանաստեղծների ազատասիրական գործերը։ Սոֆիայում լույս տեսնող «Դեն» ամսագիրը, որի խմբագիրը Յանկո Սակզովն էր, տպագրում է Լեոնցի (Ա. Նազարբեկյան) երկու բանաստեղծություն՝ «Դեպի հայրենի երկիրը» և «Նրանց ճակատագիրը»՝ բուլղարական պրոլետարական պոեզիայի հիմնադիր Դմիտր Պոլյանովի թարգմանությամբ⁹⁹։

Ավետիս Նազարբեկը (1866—1939) հայ ազգային-ազատագրական շարժման այն նշանավոր գործիչներից էր, որը սերտ կապեր ուներ Ռուսաստանի և Բուլղարիայի սոցիալիստական շարժման հետ։ Նա սովորել էր Պետերբուրգի և Սորբոնի համալսարաններում, Փարիզում և Ժնևում, կազմակերպել սոցիալիստական գրականություն ուսումնասիրող հայ ուսանողների խմբակ։ 1894 թ. Աթենքում հրատարակել է «Դադափար» հանդեսը, որում հայերեն թարգմանությամբ տպագրված են Մարքսի և Էնգելսի «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստի» առաջին և երկրորդ գլուխները, մարքսիստական այլ աշխատություններ։ Ա. Նազարբեկը անձամբ

⁹⁸ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, Երևան, 1981, էջ 670։

⁹⁹ «Ден» София, кн. XI—XII, с. 970, 1044, նաև՝ «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1972, № 1, էջ 102—103։

Ժանոթ է եղել Ֆ. Էնգելսին և 1895 թ. իր կնոջ՝ Հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ Մարտ Նազարբեկյանի հետ Լոնդոնում պսակ է դրել Էնգելսի աճյունին՝ «Հայաստանից» մակագրությամբ¹⁰⁰։ Հայերեն թարգմանել և հրատարակել է Մարքսի, Էնգելսի, Պլեխանովի մի շարք աշխատություններ։ 1895 թ. օգոստոսին իր խմբագրությամբ Փարիզում լույս տեսնող «Հնչակ» հանդեսում Նազարբեկը մահախոսական է տպագրում Էնգելսի հիշատակին, ուր նշում էր, որ նրա «կորուստը հատկապես ծանր էր աշխատավոր և ճնշված մասսաների ու բոլոր սոցիալիստական կուսակցությունների համար, որոնք հանձին նրա, Կարլ Մարքսի հետ միասին տեսնում էին իրենց մեծ ուսուցչին և գաղափարական առաջնորդին։ Այդ հսկայական և ծանր կորուստ է բոլոր նրանց համար, ովքեր պայքարում են հանուն մարդկության ազատագրության»¹⁰¹։

¹⁰⁰ „Der Sozialdemokrat“, Բեռլին, № 33, 15 օգոստոսի 1985, „Их имена переживут века«. Международные отклики на смерть К. Маркса и Ф. Энгельса. М., 1983, с. 300.

¹⁰¹ «Հնչակ», օգոստոս, 1895, № 12—13։ Իր հուշերում Ա. Ն. Նազարբեկը պատմում է, որ 1894 թ. Լոնդոնում ինքը զրույցներ է ունեցել Ֆ. Էնգելսի հետ՝ նշանավոր ռուս գրող Գ. Սանինկովը, որն ամուսնացած էր Ալեքսիք և Մարտ Նազարբեկյանների աղջկա՝ Բելայի հետ, գրել է, որ 1934 թ. Նյու Յորքից վերադառնալով Մոսկվա, Ա. Նազարբեկն իրեն պատմել է Էնգելսի ուշագիր հետաքրքրության մասին հայ ժողովրդի նկատմամբ, զեպի «Հնչակ» կուսակցությունը, համակրանքը Նազարբեկի հանդեպ։ Չի կարելի համաձայնվել այն ուսումնասիրողների հետ, որոնք անվերապահորեն նացիոնալիստական համարելով «Հնչակ» կուսակցությունը, անտեսում են նրա զարգացման բարձր ու հակասական պրոցեսը, նրա շարքերում եղած առաջադիմական ուժերին, որոնցից շատերը մտան բուլշևիկյան կուսակցության շարքերը։ Լուրջ սխալ պետք է համարել «Սովետական խտորիչնական էնցիկլոպեդիայում» «Հնչակ» բառի բացատրության մեջ ներշնչված այն միտքը, որ իբր 1890-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանում հնչակյանների կազմակերպած զինված ապստամբությունների հետեանքն էին սուլթան Արզուլ Համիդ II-ի սկսած հայերի մասսայական կոտորածները (տես Большая Советская Энциклопедия, т. 6, М., 1971, с. 619)։

1890 թ. Պետերբուրգում լույս էր տեսել Նազարբեկյանի (Լեռնեց) բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն, 1891—1892 թթ.՝ «Փախստականը» և «Ավազակը» պոեմները, իսկ 1893 թ.՝ «Մարտում» ժողովածուն։ Նրա գործերը նվիրված էին հայ ժողովրդի պատմական անցյալին, թուրքական լծի տակ նրա ծանր վիճակի նկարագրությանը, որոնցում պատմում էր Արևմտյան Հայաստանում հայ կամավորների՝ թուրքական լծի դեմ մղվող ազատագրական պայքարի մասին։ 1895 թ. Լեռնեցը Լոնդոնում հրատարակել էր «Նվագ և Մեղեդի» խորագրով ժողովածուն, ուր նկարագրելով հայ ժողովրդի 1894—1895 թթ. կոտորածների ողբերգությունը, միաժամանակ տողորված էր պայծառ գալիքի հավատով։ Այս հավատով էլ նա պայքարում է՝ համախմբելով հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի մարտիկներին նաև Բուլղարիայում, ուր նա տեղափոխվել էր 1903 թվականին։

1904 թ. Ռուսշուկում հրատարակվում է Լեռնեցի «Դարբենիլոր» պոեմը, ուր նա ընդգծում է աշխատանքի մարդու, հզոր բազուկներով բանվորի դերը՝ տիրող կարգերը տապալելու և նոր աշխարհ ստեղծելու գործում։ 1907 թ. Յուրի Վեսելովսկու և պրոֆեսոր Գ. Խալաթյանի խմբագրությամբ Մոսկվայում հրատարակված «Արմյանսկայա մուզա» ժողովածուում զետեղված են Լեռնեցի մի քանի բանաստեղծությունները՝ հայրենասիրական թեմայով։ «Լեռնեցը պոետ-դեմոկրատ և մտածող է»,—գրում էր Յուրի Վեսելովսկին¹⁰²։

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Բուլղարիայում հրատարակվում են նաև հայ ազատագրական շարժմանը նվիրված ուրիշ գործեր։

1902 թ. Պլովդիվում առանձին գրքով բուլղարերեն թարգմանությամբ լույս է տեսնում Ավետիք Ահարոնյանի (Ղարիբ) պատմվածքների ժողովածուն՝ «Ազատության ճամփով. պատկերներ հայկական հեղափոխական կյանքից», ուր զետեղված են 3 պատմվածք («Ներկապագություն», «Ռազմադաշտում», «Հայգուկի նոր տարին»)։ Թարգմանիչը բուլ-

¹⁰² Армянская муза, М., 1907, с. 15.

ղարական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության գործիչ Անդրեաս Հակոբյանն էր (1884—1944): Գրքի առաջաբանը գրել էր Ք. Ռակովսկին: «Անկասկած է մի բան,— գրում էր նա,— հայկական ապստամբությունը ազդանշան էր այլ ապստամբությունների համար թուրք կառավարության դեմ, իսկ սա ինքնին մի մեծ ծառայություն է: Բայց օգուտը, որ բերին հայերը, միայն սրանով չի սահմանափակվում»: Նշելով մակեդոնական շարժման վրա հայկական ազգային-ազատագրական շարժման ազդեցությունը և այդ շարժումների համատեղ զարգացումը, Ռակովսկին եզրափակում է, որ «միայն սոցիալիզմն ունի միշտ ազատության հետ և ազատության համար լինելու առավելությունը»¹⁰³:

Գրքին առաջաբան էր գրել նաև թարգմանիչը՝ բուլղար ընթերցողին որպես գրական մեծություններ ներկայացնելով Շեքսպիրին, Սերվանտեսին, Հյուգոյին, Դոգոլին, Տոլստոյին, Դոստոևսկուն, Կարավելովին, Բոտեին, Պատկանյանին, Նալբանդյանին (անվանում է հայ առաջին սոցիալիստ), Պ. Դուրյանին և ուրիշներին:

¹⁰³ Харин, По пътя на свободата. Картини из армянския революционе живот. С предговор от Кръстю Раковски, Пловдив, 1902, с. III, VIII.

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԲՈՎՈՒՄ

XIX դարի վերջից Ռուսաստանում, հայ իրականության մեջ և Բուլղարիայում մարքսիստական սոցիալ-դեմոկրատական շարժման սկզբնավորմամբ և զարգացմամբ նոր փուլ է սկիզբ առնում ռուս-բուլղարական հարաբերությունների մեջ: Սկսվում է հեղափոխական բարեկամության շրջանը:

Ռուսաստանի և Բուլղարիայի բանվորական շարժման ինտերնացիոնալ կապերը ձևավորվում են անցյալ դարի 80-ական թվականներից: Առաջին բուլղարացին, որն ակտիվ մասնակցություն բերեց Ռուսաստանում բանվորական շարժմանը, Դմիտրի Բլագոեն էր (1856—1924):

Դ. Բլագոեն ծնվել է Հարավային Մակեդոնիայում, մասնակցել է բուլղար ժողովրդի ազատագրական պայքարին, 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ օգնել է ռուս զինվորներին և բուլղար կամավորներին: 1878 թ. նա ընդունվում է Պետերբուրգի համալսարանը, որտեղ էլ 1883 թ. հիմնադրում է սոցիալ-դեմոկրատական խումբ: 1885 թ. արտաքսվելով Ռուսաստանից, Դ. Բլագոեն, Վասիլ Կոլարովի խոսքերով ասած՝ «բուլղարական սոցիալիզմի մեջ հետաքրքրություն և սեր է ներարկում ռուսական հեղափոխական շարժման նկատմամբ»: Գալով Բուլղարիա, նա աշխտեղ սոցիալիստական պրոպագանդայի սկիզբ է դնում և 1885 թ. Սոֆիայում հրատարակում է «Սովրեմեննի պո-

¹ В. Коларов, Дмитрий Благов-основатель и вождь Болгаской Коммунистической партин. «Коммунистический интернационал», 1924, № 3—4, с. 488.

կազատել» հանդեսը, հիմնադրում երկրում առաջին սոցիալ-լիստական խումբը: 1891 թ. հուլիսին Բլագոնի ղեկավարությամբ սոցիալիստական խմբերի Բուլլուշանի համագումարում ստեղծվում է Բուլղարիայի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը: Այդ կուսակցության ղեկավարներից Գեորգի Բակալովը և Քրիստո Թակովսկին 1896 թ. II ինտերնացիոնալի IV (Լոնդոնի) կոնգրեսում հանդես են գալիս հայերի, հույների և մակեդոնացիների ազգային-ազատագրական շարժման պաշտպանությամբ, այդ մասին իրենց կուսակցության անունից ղեկուցագիր են ներկայացնում կոնգրեսին, որը տպագրվում է գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի օրգան «Նոյե ցայթ» թերթում²:

1903 թ. Բուլղարիայի հեղափոխական մարքսիստները II ինտերնացիոնալում առաջիններից էին, որ խղեցին կապերը օպորտունիստներից (Բուլղարիայում՝ «շիրոկիններ») և ձևավորվեցին որպես «տեսնի» սոցիալիստների կուսակցություն: Տեսնյակները միջազգային բանվորական շարժման ձախ հոսանքների մեջ առավել արմատականներից էին:

1903 թ. հուլիսին Ռուսում տեղի ունեցած Բուլղարիայի բանվորական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության X համագումարը կուսակցության պատմության մեջ դնում է նոր՝ «տեսնի» սոցիալիզմի ժամանակաշրջանի սկիզբը:

«Տեսնյակներին» վ. Ի. Լենինը անվանել է «հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատներ», իսկ «շիրոկիններին»՝ «օպորտունիստական սոցիալ-դեմոկրատներ»³: Հետագայում «Պրավդան» տեսնյակներին անվանում էր «հետեողական մարքսիստներ», իսկ «շիրոկիններին»՝ «օպորտունիստներ»⁴: Արտահայտելով իր բարեկամական վերաբերմունքը տեսնյակների նկատմամբ, թերթը տպագրել էր նրանց առաջնորդ Գ. Բլագոնի նամակը և տեսնյակների ականավոր ղեկավարներից Գ. Դիմիտրովի դիմումը, որոնցում նրանք Ռուսաստանի բան-

² См. Энциклопедический словарь «Гранат», т. 41, ч. II, с. 174.

³ В. И. Ленин, *ԵԺ*, հ. 17, էջ 292:

⁴ «За Правду», 1 декабря, 1913.

վորներին կոչ էին անում օգնութիւն ցույց տալ բուլղարական արհմիութեաններին⁵:

Գ. Բակալովը իր «Հին «Իսկրան» բուլղարների շրջանում» հոգւածում գրել է. «Դժվար է գերագնահատել այն խոր ազդեցութիւնը, որ ունեցել է ուսա հասարակական միտքը Բուլղարիայի վրա... Բոլոր քիչ թե շատ ինտելիգենտ բուլղարները, եթե նրանք չեն խոսում ռուսերէն, ապա համեմատաբար ազատ օգտւում էին ուսա գրականութեանից: Հին «Իսկրայի» շրջանում այդ թերթը կարելի էր տեսնել ոչ միայն Սոֆիայում, այլև (Բուլղարիայի) բոլոր խոշոր քաղաքներում: Տարբեր ուղիներով այն թափանցում էր նաև փոքր քաղաքներ ու գյուղեր, ուր թերթին այն ժամանակ բաժանորդագրւում էին հատկապէս ժողովրդական ուսուցիչների շրջանում եղած սոցիալիզմի կողմնակիցները»⁶:

Բուլղար օպորտունիստների դեմ մղւած պայքարում Գ. Բլագոևը լայնորեն էր օգտագործում Վ. Ի. Լենինի «Ի՞նչ անել» աշխատութեան գաղափարները:

Բոլշևիկները ոչ միայն բարոյական, այլև նյութական օգնութիւն էին ցույց տալիս Բուլղարիայի բանվորներին: «Պրավդան» 1913 թ. փետրվարին հրատարակում է Բուլղարիայի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցութեան Կենտկոմի նամակը, որն ուղղւած էր Պետերբուրգի բանվորական արհմիութենական կազմակերպութեաններին: Նրանում Կենտկոմը երախտագիտութիւն էր հայտնում Բուլղարիայի բանվորական շարժմանը ցույց տւած ակտիւ աշակցութեան համար⁷:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխութեան 60-ամյակի տոնակատարութեան մասին իր որոշման մեջ Բուլղարիայի Կոմկուսի Կենտկոմի քաղբյուրոն նշել է. «Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցութիւնը, որպէս ավանգարդ, աճել ու կոփւել է ռուսական հեղափոխական շարժ-

⁵ Նույն տեղում:

⁶ «Пролетарская революция», журнал, 1929, № 8—9, с. 67—95.

⁷ «За Правду», 21 февраля, 1913 г.

ման հետ սերտ համագործակցությամբ, ուս-ուսի տված խոր-հրդային Միության Կոմունիստական կուսակցության հետ: Մեր կուսակցության հիմնադիր Դմիտր Բլազոևը ուսական և բուլղարական հեղափոխական շարժման կենդանի կապերի մարմնացումն է»⁸:

Դ. Բլազոևը, Գ. Կիրկովը, Վ. Կոլարովը, Գ. Բակալովը, Ք. Կաբակչիևը, Գ. Դիմիտրովը, Բուլղարիայի հեղափոխական ուրիշ շատ սոցիալ-դեմոկրատների արժանին են հատուցել ուս ժողովրդի ազատագրական առաքելությանը, բարձր գնահատել բոլշևիկներին: Ականավոր բոլշևիկ Ս. Գ. Բուաչիձեն, որը 1914—1915 թթ. գտնվում էր Բուլղարիայում, 1915 թ. հուլիսի 12-ին Սոֆիայից Վ. Ի. Լենինին ուղարկած նամակում գրում էր. «Մենք միշտ և ամենուրեք կարող ենք հենվել «տեսնյակների» լիդերներ Դ. Բլազոևի և Գ. Դիմիտրովի վրա»⁹: Վ. Կոլարովը նշել է. «Ուսումնասիրելով միջազգային հեղափոխական շարժման պատմությունը, չի կարելի չհզրակացնել, որ Երկրորդ ինտերնացիոնալի կուսակցություններից ոչ մեկն այնքան մոտ չէր կանգնած բոլշևիկյան կուսակցությանը, որքան բուլղարական պրոլետարիատի կուսակցությունը»¹⁰: Բուլղարական սոցիալ-դեմոկրատները ուշադրությամբ հետևում էին Ռուսաստանում սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության ստեղծման ու ամրապնդման ընթացքին, ուսումնասիրում Վ. Ի. Լենինի և Գ. Վ. Պլեխանովի աշխատությունները: Դեռևս XIX դարի 90-ական թվականներին բուլղար սոցիալ-դեմոկրատները քաջ գիտեին Վ. Ի. Լենինի 1895 թ. հիմնադրած Պետերբուրգի «Բանվոր դասակարգի ազատագրության միության» գործունեության մասին, կարգում էին Վ. Ի. Լենինի աշխատությունները: Իսկ 1900-ական թվականների սկզբներից նրանք իրենց երկրում տարածում էին լենինյան «Իսկրան»: «Իսկրայում» և «Զար-

⁸ Советско-болгарские отношения. 1977—1982. Документы и материалы, М., 1985, с. 18.

⁹ «Исторический архив», 1959, № 3, с. 78—81.

¹⁰ В. Коларов, За решителен поворот в БКП, М., 1935, с. 82.

յաշում» լույս տեսած շատ հոգեվածներ նրանք թարգմանում էին և արտատպում մամուլի իրենց օրգաններում: Բուլղարական բանվորական շարժման ականավոր գործիչ Գեորգի Բակալովին 1901 թ. մայիսի 30-ին գրած նամակում Դ. Բլագոևը նշում էր. «Հիացմունքով կարդացի «Ջարջան»: Ստացա առաջին համարը: Այժմ ես ասելու եմ, սպասելով Ռուսաստանում հեղափոխությանը, որը կարող է սկսվել ամեն օր»¹¹:

Արտասահմանում «Իսկրայի» հրատարակության և այն Ռուսաստան տեղափոխելու ու տարածելու համար Վ. Ի. Լենինի անմիջական ղեկավարությամբ ստեղծվել էին աջակցող հատուկ խմբեր, որոնք բազմազգ կաղմ ունեին: Դրանցում ակտիվորեն գործում էին նաև բուլղար և հայ հեղափոխականները:

1901—1905 թթ. Շվեյցարիայում և Գերմանիայում սովորող սոցիալիստ ուսանողներ Ռ. Ավրամովը, Ք. Ռակովսկին, Պ. Նոնչեր, Տ. Սկորչեր, Ն. Ստոյկովը և ուրիշներ կապեր ունեին «Իսկրային» աջակցող խմբերի, հայ իսկրայականներ Ի. Լավայանցի, Բ. Կնունյանցի, Ս. Շահումյանի, Ա. Զուրաբովի, Կամոյի, Ա. Նրզնկյանի և ուրիշների հետ, որոնք ծանոթ էին Բուլղարիայի սոցիալ-դեմոկրատ գործիչներին, բուլղարական հեղափոխական շարժմանը: Ռ. Ավրամովը և Ս. Շահումյանը մտնում էին ՌՄԴԲԿ Բեռլինի խմբի մեջ, որը բոլշևիկյան ուղղություն ուներ¹²:

Իր լինչնակենսագրականում Ռ. Ավրամովը գրել է, որ ինքը կապեր է ունեցել և աշխատել է Լիտվինովի, Տարասուտայի, Կամոյի և այլ ընկերների հետ, Բեռլինի խմբի մեջ է եղել նրա գոյության ողջ ընթացքում¹³: Ավրամովը առաջին բուլղար սոցիալիստն էր, որ ընդունվել էր բոլշևիկյան կուսակցության շարքերը: Սովորելով ժնեի համալսարանի իրա-

¹¹ Д. Благоев, Соч., т. 20, с. 240.

¹² Գ. Բ. Դադիրջանյան, Ստեփան Շահումյան, Երևան, 1978, էջ 31:

¹³ Българи борци за свободата на другие народы, кн. 4, София, 1973, с. 59—70.

վաբանական ֆակուլտետում, 1903 թ. նա այստեղ ընտրվում է ՌՍԴԲԿ արտասահմանյան լիգայի քարտուղար, որի անդամն էր նաև Վ. Ի. Լենինը: Ժնևում Լենինը և Ավրամովը ապրում էին նույն տանը: Ժնևից Ավրամովը կապեր էր պահպանում Դ. Բլազոևի, Գ. Կիրկովի, Ք. Կաբակչիևի, Գ. Բակալովի, Տ. Պետրովի և «տեխնյակների» կուսակցության մյուս ղեկավարների հետ: ՌՍԴԲԿ II համագումարից հետո Ավրամովն առանց տատանվելու դառնում է բոլշևիկ-լենինյան և Լենինի ղեկավարությանը աշխատում «Վալերյոզ» ու «Պրոլետարի» թերթերի խմբագրություններում:

Այդ շրջանում լենինյան «Իսկրայում» զետեղվում են մի շարք նյութեր Բուլղարիայից: № 6-ում տպագրվում է բուլղար ուսանող Ռադիվոևի թղթակցությունը Թուրքիայի լծի դեմ բուլղարների 1876 թ. ապրիլյան ապստամբության 20-ամյակի առթիվ, № 45 և 48-ում՝ Դ. Բլազոևի հոդվածները մակեդոնական հարցի մասին, № 51-ում՝ Ռ. Ավրամովի հոդվածը Բուլղարիայի բանվորական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության X համագումարի մասին: «Իսկրայի» այդ համարների նախապատրաստման ու հրատարակման գործին անմիջական մասնակցություն է ունեցել Բոգդան Կնունյանցը¹⁴:

Արտասահմանից Ռուսաստան լենինյան «Իսկրայի» առաքման անլեգալ ուղիներից էր Վառնա-Օդեսա դիժը, որի գաղափարը տվել է Վ. Ի. Լենինը: Այդ ուղիով թերթը Ռուսաստան առաքելու գործում կարևոր դեր էին խաղում Գ. Բակալովը, Իվան Զագուբանսկին, Միխայիլ Կոչևը: Ի. Զագուբանսկին Սև ծովով «Լադարև», «Ազով», «Ալեքսանդր II» շոգենավերով Վառնայից Օդեսա էր տեղափոխում «Իսկրայի» մեծ քանակությամբ համարներ¹⁵:

«Տեխնյակների» կուսակցության օրգան «Ռաբոտնիչեսկի վեստնիկը» պարբերաբար հաղորդումներ էր տպագրում Վառնայում «Իսկրա» և «Զարյա» թերթերը ստանալու մասին,

¹⁴ Г. Б. Гарибджанян, Богдан Кнунянц—рыцарь революции, Ереван, 1978, с. 44.

¹⁵ Ицо Самуилов, Связи болгарских революционеров с В. И. Лениным, София-пресс, с. 19.

նշում էին, որ դրանց բաժանորդագրությունը կազմակերպված է Սոֆիայում՝ կուսակցական գրականության գրասենյակում¹⁶:

«Ռաբոտնեչեսկի վեստնիկ» թերթում և «Նովո վրեմե» հանդեսում զետեղված են «Իսկրայից» և «Զարյայից» թարգմանված հինգ տասնյակից ավելի նյութեր:

«Իսկրան» «տեսնի» սոցիալիստներին օգնում էր ավելի վճռականորեն պայքարելու «շիրոկի» սոցիալիստների օպորտունիստական քաղաքականության դեմ, գիտական սոցիալիզմը միացնելու բանվորական շարժման հետ, ստեղծելու հեղափոխական մարքսիստական կուսակցություն: Այդ գործում մեծ դեր կատարեցին Վ. Ի. Լենինի «Խճնչ անել», «Մի քայլ առաջ երկու քայլ հետ» և այլ աշխատությունները, որոնք տարածվում էին Բուլղարիայում:

Գ. Բակալովը 1904 թ. գրել է, որ «Իսկրա» թերթը «պարզ ու կատեգորիկ, առանց որևէ երկմտության ոչ միայն արտահայտվել է մեր կուսակցության օգտին, այլ նաև ամենախիստ կերպով դատապարտել է որպես հակասոցիալիստական, բուլղարական օբչեդելչեստվո»¹⁷:

Վ. Ի. Լենինը բարձր է գնահատել բուլղարական սոցիալ-դեմոկրատներին՝ իսկրայականներին ցույց տրվող օգնությունը: Ինքը՝ Լենինը 1901 թ. մայիսից մինչև 1902 թ. ապրիլը Մյունխենում Զիգֆրիդշտրասսե փողոցի № 14 տանն ապրում էր դոկտոր Իորգանով անունով վառնայից ստացված բուլղարական անձնագրով: Նույն անձնագրում գրանց-

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 24:

¹⁷ «Работническо дело», 1904, № 6, с. 360. 1980 թ. սեպտեմբերին Բուլղարիայի կոմկուսի կենտրոնական կուսակցական արխիվում աշխատելիս ծանոթացանք Պավել Նոնչևի նոր ստեղծված ֆոնդի (157, ց. 1) նյութերին, որոնք վկայում են բուլղարական նշանավոր հեղափոխական սերտ կապերի մասին անձամբ Վ. Ի. Լենինի, բուլղարական արտասահմանյան և Ռուսաստանի կազմակերպությունների, ինչպես նաև հայ քաղաքական գործիչների՝ Ա. Զուրաբյանի, Ա. Նրզնիկյանի, Պ. Տուրպաևի հետ: Պ. Նոնչևի ֆոնդի հարուստ նյութերի մասին 1983 թ. հոգված տպագրվեց «Պրավդա» թերթում (7 հունիսի 1983 թ.):

ված է եղել նաև Ն. Կ. Կրուպսկայան՝ «Մարիցա» անվամբ, որպես դեկտոր Բորգանովի կինը:

Վ. Ի. Լենինը մեծ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում Բուլղարիայի բանվոր դասակարգի հեղափոխական գործունեության նկատմամբ: Ռոման Ավրամովի, Պավել Նոնչևի, Բորիս Մտոմանյակովի և բուլղար ուրիշ հեղափոխականների միջոցով ուղղություն էր տալիս բուլղարական պրոլետարիատի պայքարին:

Բուլղարիայի, նրա բանվոր դասակարգի հեղափոխական պայքարի մասին բազմաթիվ նյութեր էին տպագրում «Վալերյոզ», «Պրոլետարի», «Սոցիալ դեմոկրատ», «Զվեզդա», «Պրավդա», «Նեսկաչա զվեզդա» բոլշևիկյան թերթերը:

Բուլղար պրոֆեսոր Անգել Վեկովը գրել է. «Այն փաստը, որ Վլադիմիր Իլյիչը բուլղարական կեղծանունն օգտագործել է այն ժամանակ, երբ հրատարակվում էր «Իսկրան» և գրում էր իր «Խնչ անել» հիանալի գիրքը, մեզ համար արտակարգ հարազատ է, քանի որ բացահայտում է եղբայրական ինտերնացիոնալ կապերի արմատները»¹⁸:

Ժնևը և հեյրոպական ուրիշ քաղաքներ համատեղ գործունեության վայրեր էին ուս, հայ և բուլղար հեղափոխական տարագիրների համար: Կոլարովն իր հուշերում գրում է, որ «Ժնևն այն ժամանակ հռչակապ դպրոց էր սոցիալիստական գործիչների ու հեղափոխականների դադափարական ձևավորման համար... տարբեր երկրների հեղափոխականների հետ անմիջական կապերը և ուրիշների փորձի ուսումնասիրումը, և հատկապես բուլղարական ուսանող-սոցիալիստների կապերը ուսական մարքսիստների հետ—այս բոլորը երջանիկ զուգադիպություն էր, ամենաբարենպաստ պայմաններ էին՝ ինտերնացիոնալ մարքսիստական աշխարհայացք մշակելու համար»¹⁹: Կոլարովը հատկապես բարձր էր գնա-

¹⁸ «Պրավդա», 21 ապրիլի 1986 թ.:

¹⁹ Васил Коларов, Детство, юношество, зрелость. Воспоминания, София—пресс, 1968, с. 133.

հատում բուլղար մարքսիստների ակտիվ մասնակցությունը ռուսական էմիգրացիայի գաղափարական կյանքին:

Ժնևում և Եվրոպայի այլ քաղաքներում ռուս և բուլղար մարքսիստների հետ սերտ կապերի մեջ էին նաև մի շարք հայ հեղափոխականներ: Այդ կապերը լայնորեն օգտագործում էին նաև բուլղարահայերի մեջ հեղափոխական աշխատանք տանելու համար:

Արդեն ռուսական առաջին հեղափոխությունն նախօրեին և ընթացքում մի շարք հեղափոխականներ դարձել էին «տես-նի» սոցիալիստների ղեկավարներ Դ. Բլազոևի, Վ. Կուլարովի, Գ. Բակալովի ղինակիցները:

Բուլղար և հայ հեղափոխականների կապերը հին պատմություն ունեն: Դեռևս 1881 թ. Պլովդիվում ստեղծվել էր տպագրիչների ընկերություն՝ («Զրեկիշչե»), որի նպատակն էր պաշտպանել բանվորների պրոֆեսիոնալ շահերը: Այդ ընկերության նախագահն էր Միխայիլ Գեորգիևը, տեղակալը՝ Անտոն Կոշ Բոյաջյանը²⁰:

Բուլղարիայում մարքսիզմի տարածմանը զուգընթաց սոցիալ-դեմոկրատական շարժման մեջ են ներգրավվում նաև տեղի հայերից շատերը: Դրանցից էին Ստեփան Շահբազյանը, Տիգրան Իսմիլյանը, Գառնիկ Թյուլյունջյանը, Արտաշես Ասլանյանը, Գրիգոր Շիշմանյանը և ուրիշներ, որոնք կատարում էին Դ. Բլազոևի, Վ. Կուլարովի, Գ. Կիրկովի, Գ. Բակալովի և բուլղարական սոցիալ-դեմոկրատների մյուս ղեկավարների առաջադրանքները: Մեծ է նրանց վաստակը բուլղար և հայ աշխատավորների ինտերնացիոնալ համախմբման գործում: Դեռևս 1895—1896 ռուսումնական տարում Պլովդիվի (Ֆիլիպե) արական գիմնազիայում Բլազոևի ստեղծած, Բուլղարիայի պատմության մեջ առաջին մարքսիստական խմբակի մեջ են մտել նաև Ստեփան Շահբազյանը, Անդրիատ Հակոբյանը և Գառնիկ Թյուլյունջյանը: Բլազոևի ղեկավարու-

²⁰ История на Пловдивската Окръжна организация на БКП. 1892—1975, София, 1976, с. 30.

Թշամբ նրանք ուսումնասիրում էին Մարքսի ուսմունքը, գիտական սոցիալիզմը²¹։

1903 թ. երբ կազմավորվում է «տեսնի» սոցիալիստների կուսակցությունը, Ս. Շահբադյանը և Հ. Հակոբյանը մըտնում են նրա Պլովդիվի տեղական կոմիտեի մեջ։ Պլովդիվում կազմակերպված կուսակցական ժողովներում հաճախ էին հանդես գալիս Դ. Բլագոևը, Գ. Կիրկովը, Վ. Կոլարովը և Խ. Կաբակչիևը։

Պլովդիվի Բուլղարիայի երկրորդ քաղաքի հեղափոխական շարժումը գլխավորում էին Դ. Բլագոևը և Վ. Կոլարովը։ Նրանք էին, որ դաստիարակեցին անձնվեր հեղափոխականների սերունդներ, այդ թվում բուլղարահայերի շրջանում։

Բուլղարիայի ահանավոր կուսակցական-պետական գործիչ Յուլա Դրագոյչևան իր հուշերում նշել է. «Վասիլի Կոլարովը 15 տարի շարունակ ղեկավարել է Պլովդիվի պրոլետարիատի պայքարը։ Նա դաստիարակել է հեղափոխականների մի քանի սերունդ։ Նրանց թվում էին այնպիսի հիանալի մարդիկ, ինչպիսիք Նիկոլա Գոսպոդինովը, Ստեփան Շահբադյանը, Տիգրան Իսմիլյանը, Պենչո Սավովը, Նիկոլա Գլեբովը, Նիկոլա Գլինևը, Դմիտրի Հերովը, Խրիստո Հալաչևը, Բրյակո Լուկովը, Ստեփան Կիրաշիևը, Վլադիմիր Դիմչևը, Իվան Ֆիսովը, Անգել Շիշկովը։ Պլովդիվի օկրուգի հեղափոխական շարժումներին անմիջապես օգնում և մշտական հոգատարություն էին ցուցաբերում Գեորգի Կիրկովը, Գեորգի Դիմիտրովը, Խրիստո Կաբակչիևը, որոնք քաղաքական խոշոր գործողությունների և գործադուլային պայքարի օրերին հաճախակի լինում էին Պլովդիվում»²²։

Հավատարիմ մնալով պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի սկզբունքներին, բուլղարահայ սոցիալ-դեմոկրատները պայքարում էին բուլղարահայ համայնքի հետադիմական ուժերի դեմ, որոնք պահանջում էին ստեղծել ազգային անջատ արհմիութենական կազմակերպություններ։

²¹ История на Пловдивската Окръжна организация на БКП. 1892—1975. Партиздат, София, 1976, с. 51.

²² Цола Драгойчева, По велению долга. Воспоминания и размышления. М., 1974, с. 270.

1903 թ., ՌՍԴԲԿ II համագումարից հետո, մի խումբ նախկին դաշնակցական և հնչակյան մտավորականներ, բունդական տիպի սոցիալիստներ Բաքվում և Ժնևում հիմնում են «Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպությունը»։ Հակադրվելով ՌՍԴԲԿ-ին, նրանք կազմալուծիչ աշխատանք էին տանում՝ ձգտելով հայ բանվորներին անջատել սոցիալ-դեմոկրատական միացյալ կազմակերպություններից, նրանց տանել իրենց հետևից։ Այդ կազմակերպության Ժնևում գործող «Հայկական սոցիալ-դեմոկրատական ֆեդերացիային» Վ. Ի. Լենինն անվանեց «Ժնևյան մի գույգ կազմալուծիչներ», «բունդական կրեատուրա... որը հատկապես հորինված է կովկասյան բունդիզմը սնելու համար»²³։ «Կովկասի ընկերները բոլորն էլ դեմ են հրապարակագիր կազմալուծիչներին այդ շայկային», — գրում էր Լենինը 1905 թվականին²⁴։ Կովկասյան բոլշևիկներն անհաշտ պայքար ծավալեցին այդ կազմակերպության դեմ, նրա անդամներին անվանեցին «սպեցիֆիկներ»՝ հայկական կյանքի առանձնահատուկ, սպեցիֆիկ պայմանները հաճախ շեշտելու և իրենց ողջ գործունեությունը բացառապես դրա վրա կառուցելու համար։ Իրենց հայտարարելով «հայ պրոլետարիատի միակ ներկայացուցիչները», «սպեցիֆիկները» ձգտում էին իրենց ազդեցությունը տարածել նաև արտասահմանի, այդ թվում Բուլղարիայի հայություն վրա։

Նկատի ունենալով հայերեն մարքսիստական, սոցիալիստական գրականության մեծ պտհանջը, բուլղարահայ մարքսիստները 1904 թ. կապ են հաստատում Ժնևում հրատարակչական գործով զբաղվող հայ սոցիալ-դեմոկրատներ Ե. Պալյանի և Գ. Կոզիկյանի հետ։ Սրանք, օգտվելով դրանից, փորձում են բուլղարահայ սոցիալ-դեմոկրատներին զրգել հանդես գալու իբրև առանձին ազգային սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություն։ Պլովդիվի հայ սոցիալ-դեմոկրատները, որոնք անմիջապես չկարողացան տեսնել

23 Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 47, էջ 79։

24 Նույն տեղում, էջ 80։

«սպեցիֆիկներին» մարքսիստական դիմակի տակ թաքնված նացիստալիզմը, 1904 թ. հուլիսին իրենց հայտարարեցին «Բուլղարիայի հայ սոցիալ-դեմոկրատիայի Ֆիլիպիի խումբ» և խոստացան դրամական օժանդակություն ցույց տալ «սպեցիֆիկներին» ժնեում լույս տեսնող «Սոցիալիստ» թերթի հրատարակությունը²⁵։ Սակայն Գ. Բլազոնի և Վ. Կոլարովի անմիջական ղեկավարությամբ ինտերնացիոնալիզմի ոգով դաստիարակված բուլղարահայ մարքսիստները շուտով տեսան «սպեցիֆիկներին» իսկական դեմքը և 1904 թ. նոյեմբերի 30-ին «Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպություն» արտասահմանյան կոմիտեին պաշտոնապես հայտնեցին, որ բնդհանրապես ազգային կազմակերպություններն ստեղծումը վնասում է պրոլետարիատի շահերին, և որ նման մի կազմակերպություն գոյություն իրավունք չունի նաև Բուլղարիայում։ «Մեզի համար,—գրում էին նրանք,—կազմակերպչական ինքնուրույնության խնդիր գոյություն չունի և մենք շատ անտեղյակ էինք այսպիսի հարցի մը։ Շնորհիվ ժնեի նախկին կոմիտեի նամակներուն, մենք հետաքրքրվեցանք ուսումնասիրել այս խնդիրը և որոշ եզրափակցություն գոյացնել։ Այս ատենն էր, որ մեր խումբին անունը «Բուլղարիայի հայ սոցիալ-դեմոկրատիայի Ֆիլիպիի խումբ» դրինք, որմե կհասկցվեր, թե մենք կազմակերպչորեն ինքնուրույն ենք բուլղար կուսակցության նկատմամբ։ Բայց խումբին մեկ տարվա գոյություն եկավ հաստատեց, որ կազմակերպչական ինքնուրույնությունը Բուլղարիայի մեջ վնասակար է պրոլետարիատի շահերուն տեսակետով... Մենք կհասկընանք, թե որքան կարևոր ու նպատակահարմար է հայ բանվորներու մեջ մայրենի լեզվով քարոզել սոցիալիզմի սկզբունքները, բայց ատիկա ընելու համար հարկ չկա կազմակերպչական ինքնուրույնության դիմել, այլ պարզապես մեր ընկերները ստանձնած են սինդիկատի մեջ մտնե-

25 Վ. Ա. Ալեքսյան, Հայ հասարակական մտքի զարգացման մարքսիստական-լենինյան փուլի սկզբնավորումը, Երևան, 1976, էջ 501։

չով մայրենի լեզվով սոցիալիզմ քարոզելու դերը հայ բան-
վորներու մեջ»²⁶։

Անդրադառնալով «սպեցիֆիկների» պահանջին՝ ապագա
Ռուսաստանում ֆեդերատիվ պետութիւն կազմակերպելու
մասին, բուլղարահայ սոցիալ-դեմոկրատները նշում էին, որ
հեղափոխութեան ելքը Ռուսաստանում կախված է հենց այն
բանից, թե պրոլետարիատը որքան է կազմակերպված ու
միաձուլ, թե ինչպիսի ուժ է նա ներկայացնում։

Նամակում նշվում էր նաև, որ բուլղարահայ սոցիալ-
դեմոկրատների խումբը մեկ տարվա ուսումնասիրութիւնից
և փորձից ելնելով որոշել է շունենալ ինքնուրույն կազմա-
կերպութիւն, այլ դառնալ Բուլղարիայի սոցիալ-դեմոկրա-
տական - կուսակցութեան տեղական կազմակերպութիւն,
«որուն մեջ կմտնենք իբրև անհատներ»։ Հայ սոցիալ-դեմո-
կրատների խումբը, այնուհետև ասվում էր նամակում, նպա-
տակ ունի հայ աշխատավորների շրջանում մայրենի լեզվով
սոցիալիստական դրահանութիւն տարածել, «հայ թարգմանն
ըլլալ տեղական կազմակերպութեան բոլոր քաղաքական ու
տնտեսական ձեռնարկներուն բուլղարահայ բանվորներու
առջև»²⁷։

Նման տեսակետի վրա էին նաև Բուլղարիայի հնչակ-
յանները։ «Հնչակ» կուսակցութեան հիմնադիր Ավետիք Նա-
զարբեկը, որն այդ ժամանակ իր մի քանի համախոհների հետ
գլխավորում էր հնչակյանների ձախ թեւը և պայքարում ադ-
գայնականների դեմ, 1903 թ. տեղափոխվում է Բուլղարիա և
1903—1905 թթ. Ռուշուկում հրատարակում «Վերածնու-
թիւն» և ապա՝ «Ապագա» թերթերը, որոնք հակված էին դե-
պի Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատիան։

«Վերածնութիւն» թերթի մասին Ս. Շահումյանը 1904 թ.
հոկտեմբերին գրել է, որ այն արդեն վաղուց իր առաջնոր-
դողներում կոչ է անում հարել ՌՄԴԲԿ-ին²⁸։

26 Նույն տեղում, էջ 502—503։

27 ՄԼԻ ՀՄԿԱ, ֆ. 4041, դ. 78, ԲԲ. 28—30։

28 Ստ. Շահումյան, ԵԼԺ, հ. 1, էջ 54—55։

Դարասկզբին Շվեյցարիայում Ա. Նազարբեկը անձամբ ժամոթացել էր Վ. Ի. Լենինի և Ս. Գ. Շահումյանի հետ: Այդ մասին նա հետագայում գրել է. «Ստեփան Շահումյանը բազմիցս այցելել է ինձ Կլարանում: Մի անգամ նա եկավ Լենինի հետ, որը որոշ ժամանակ հյուրընկալվեց ինձ մոտ: Նրա հետ մեր խոսակցություններն այն ժամանակ ՌՄԴԿ-ին զբաղեցնող լինժ հարցերն էին: Հատկապես մենք երկար զրուցեցինք հնչակյան կազմակերպությունների գերի և առաքելության մասին: Հայկական հարցերը Լենինը հիանալի գիտեր և մենք համատեղ մշակեցինք Կովկասում բանվորական կազմակերպությունների գործունեության պլանը»²⁹:

Այս զբույցների ազդեցությամբ Ա. Նազարբեկը ստանձնում է «Վերածնություն» շաբաթաթերթի խմբագրի պաշտոնը, նրա էջերում հանդես գալիս կուսակցության աջ թևի խիստ քննադատությամբ:

«Վերածնությունը» լույս է տեսել Ռուշուկում 1903 թ. հունիսից մինչև 1904 թ. աշունը՝ ընդամենը 52 հազար: Քերթը վերլուծում էր հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հարցերը, դրանք կապում Ռուսաստանում ծավալվող հեղափոխական շարժումների և Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության գործունեության հետ, լուսաբանում Բուլղարիայի բանվորական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության աշխատանքները:

Որպես «Վերածնություն» թերթի խմբագիր Ա. Նազարբեկը մշակում է Կովկասում հնչակյան կուսակցության «նոր գործունեության ծրագիրը», որը 1904 թ. քննարկվում և հավանության է արժանանում «Հնչակ» կովկասյան մասնաճյուղերի պատգամավորական ընդհանուր ժողովում: Այդ

29 ՆՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 375, ց. 1, գ. 11: Դարասկզբին Շվեյցարիայում Լենինի իր վրա թողած ազդեցության մասին Մարո Նազարբեկը վերհիշում է. «Մոտիկ լինելով Լենինի խմբակին, ես մշտապես ներկա էի լինում նրա ելույթներին, գեկուցումներին... Դեռևս այն ժամանակ ես հիանում էի նրա երկաթյա տրամաբանությամբ, արտակարգ տեղեկությամբ, ուղղամտությամբ և նրա նորարարական ու վառ ճառերի հանդարտ վստահությամբ» («Ջարյա վոստոկա», 1 փետրվարի 1924 թ.):

մասին ընդունված բանաձևում ասված էր. «Ռուսաստանում ու Կովկասում հնչակյան կուսակցությունը պետք է մասնակցի բանվորական ցույցերին, գործադուլներին, ինչպես և քաղաքական կռիվին, համերաշխ ՌՄԴԲԿ-ի հետ՝ հիմք ունենալով դասակարգային կռիվը»³⁰:

Նազարբեկին առաջարկում էր ձախ հնչակյաններին միավորել և կոչել «Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության հայկական կազմակերպություն»³¹: Ղեկավարվելով «ՌՄԴԲԿ հետ համերաշխ գործելու գաղափարով, «Վերածնությունը» լույս էր տեսնում «Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության օրգան» անվամբ: Թերթի 1904 թ. հունվարյան համարներից մեկում նշվում էր ՌՄԴԲԿ II համագումարի խոշոր նշանակությունը, ապա թարգմանաբար տպագրվեց ՌՄԴԲԿ ծրագրի այն մասը, որտեղ խոսվում է ազգային հարցի մասին: «ՌՄԴԲԿ ծրագրի այդ գլխավոր հիմունքները,—գրում էր «Վերածնությունը»,— թե ընդհանուր առմամբ և թե մասնավորապես, յուրաքանչյուր ազգության շահերով պայմանավորված հրաշխավորություններով, մենք մեր կողմից գտնում ենք լիովին համապատասխան հայ իրականության պահանջներին Ռուսաստանում և ամենայն պատասխանատվությամբ ստորագրում ենք նրա տակ, իբրև ամփոփ, որոշ և ընդարձակ արտահայտություն նույնիսկ մեծ ծրագրի՝ թե՛ իր հիմնական դրույթներով և թե՛ մոտակա նպատակներով...

Հայ ս. դ. կ. գործունեությունը Ռուսաստանում պետք է լինի մեկ և ընդհանուր Ռուսաստանի քնդհանուր ՄԴԿ հետ միավորվելով մեկ և ընդհանուր ազատագրական կռիվի մեջ՝ ընդդեմ ցարիզմի և հանուն ընդհանուր նպատակների³²: «Մենք կարծում ենք և մենք համոզված ենք,—շարունակում էր Թերթը,— որ ռուսահայ բոլոր սոցիալ-դեմոկրատների պարտականությունն է մտնել արդեն կազմված Ռուսաստա-

30 «Հոսանք», 1906, № 13:

31 «Նորք» (հանդես) 1922, գիրք 2, «Հնչակյանների հարումը Ռուսաստանի հեղափոխությանը և սոցիալիզմին» վավերագրեր:

32 «Վերածնություն», 1904, № 30:

նի ս. դ. կուսակցության մեջ, կազմելով նրա հայկական ճյուղը՝ իբրև հայկական կազմակերպություն... այդպիսի մի կազմակերպություն արդեն գոյություն ունի՝ «Պրոլետարիատը» ՌՄԴ կուսակցության մեջ և մինչև այսօր նա ցույց է տալիս մի ժրաջան գործ Կովկասում հայ բանվորների մեջ: Ռուսահայ ս.—դ. պարտականությունն է գալ և միանալ այդ հայկական ս.—դ. ճյուղին, զարգացնելով նրա կազմակերպությունը և միահամուռ ուժերով ընդլայնել և ընդարձակել ս.—դ. ազատարար գործունեությունը Կովկասում»³³: «Հրատապ հարց» խմբագրականում լեքթր գրում էր. «Ռուսաստանում հայ սոցիալ-դեմոկրատները, կազմելով հանդերձ հայկական կազմակերպություն, պետք է միանան Ռ.Ս.Դ.Բ. կուսակցությանը, կազմեն մի ճյուղ նրա ընդհանուր կազմակերպության և գործեն նրա ծրագրի իմաստով»³⁴: Տպագրելով Գեորգի Բակալովի հոդվածաշարը Բուլղարիայի բանվորական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության պառակսման մասին, «Վերածնությունը» խմբագրության կողմից աշխատեցնում էր. «Բուլղարիայի ս.դ. կուսակցության կենտկոմի անդամ Գեորգի Բակալովի սույն հոդվածը... հստակորեն կպարզե այն հիմնական պատճառները, որոնք տեղի տվին հիշյալ կուսակցության սլառակտմանը: Վստահ ենք, որ մեր համակրելի բարեկամի այս գրվածքը հետաքրքրությամբ կկարդացվի մեր բոլոր ընթերցողների կողմից»³⁵:

«Վերածնությունը» ակտիվորեն աշխատակցում էր Սարգիս Կասյանը, որը նրա թղթակիցն էր Գերմանիայում, այնտեղից ողջունում էր լեքթրի նոր ուղղությունը:

«Վերածնությունը» հանդես էր գալիս «սպեցիֆիկների» խիստ քննադատությամբ, մերժում նրանց նացիոնալիզմը: Ա. Նազարբեկը այդ մասին գրում էր. «Եթե քիչ մոտենանք նրանց և քերենք նրանց մորթը, տակից դուրս կպրծնի հայ նացիոնալիստը»³⁶:

³³ Նույն տեղում:

³⁴ «Վերածնություն», 1904, № 35:

³⁵ Նույն տեղում, 1903, № 10:

³⁶ Նույն տեղում, 1904, № 35:

1904 թ. գարնանը Ա. Նազարբեկը և նրա համախոհ հրեշտակյանները դիմում են ՌՍԴԲԿ Կենտկոմին, ցանկություն հայտնելով մտնել նրա շարքերը: Այդ կապակցությամբ բանակցություններ են վարվում ՌՍԴԲԿ Կենտկոմի և Նազարբեկի միջև³⁷: ՌՍԴԲԿ խորհրդի 1904 թ. մայիսի 31-ի նիստում Գ. Վ. Պլեխանովի (նախագահ), Վ. Ի. Լենինի, Վ. Ա. Նոսկովի, Բ. Պ. Աքսելրոդի և Յու. Օ. Մարտովի մասնակցությամբ քննարկվում է հնչակյաններին ՌՍԴԲԿ-ի մեջ ընդունելու հարցը, որի մասին ղեկուցում է Մարտովը: Նա նշում է, որ Ա. Նազարբեկը հիմնադրել է նոր թերթ, որը կանգնած է ՌՍԴԲԿ-ի ծրագրի հողի վրա: Նազարբեկը հայտնում է, ասում է Մարտովը, որ «իրենք կարող են բավարարվել ազգային հարցի այն լուծմամբ, որը տալիս է ռուսաստանյան կուսակցությունը: Եթե չհաշվենք Թուրքահայաստանը, ապա նրանք հնարավոր են գտնում բոլորի միավորումը Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության մեջ, որն իր մերձավոր նպատակն է համարում ինքնակալության տապալումը: Նա համոզված է, որ այդպիսի հարցադրումը իրենց մոտ երբեք դիմադրության չի հանդիպի, բացի որևէ տեղից Ամերիկայում... Նա նախադժում է իր կուսակցության լրիվ անջատումը Թուրքահայերից և միավորումը ռուսաստանյան կուսակցության հետ: Կենտկոմին դիմելուց հետո նա ստացել է Կովկասյան Միության առաջարկը մտնելու միության օրգանի խմբագրության մեջ: Այդպիսի պատասխանը, նրա խոսքերով ասած, իրեն անհարմար վիճակի մեջ է դնում, այն կլաներ իր կազմակերպությունը ռուսաստանյան կուսակցության հետ մերձենալուց, մինչդեռ նա համոզված է, որ առանց մեծ ջանքերի իրենց օրգանը կարող է կազմակերպության և դրամական միջոցների հետ միասին մտնել ռուսաստանյան կուսակցության մեջ: Այդ

37 Ленинский сборник, XV, с. 50. Այստեղ նկատի է առնված ՌՍԴԲԿ կովկասյան միության առաջարկը իր օրգան «Պրոլետարիատի կալի» խմբագրությունը արտասահման տեղափոխելու և Ժորժանիային ու Նազարբեկին խմբագիրներ նշանակելու մասին: Առաջարկվում էր բոլոր խմբագրական գործերին Լենինի անպայման և անմիջական մասնակցությունը:

պատճառով նա խնդրում է չպնդել Կովկասյան Միության առաջարկի վրա: Կրկնում հմ՝ նրա օրգանը մարքսիստական է, և գործնականում այդ կազմակերպությունը հանդես է գալիս որպես սոցիալ-դեմոկրատական՝ գործադուլներում, յուլյաներում... Նա հուսով է, որ երկու ամսից փաստաթուղթ կբերի իր կազմակերպության արձակման և լրիվ կազմով ՌՍԴԲԿ-ի մեջ մտնելու մասին: Այդ պատճառով ևս առաջարկում հմ ցանկությունն արտահայտել մեր կուսակցության հետ «հնչակյանների» միավորման մասին և հանձնարարել Կենտկոմին Կենտրոնական օրգանի հետ միասին վճռել նրանց օրգանի հարցը»³⁸:

Միանալով Մարտովի առաջարկին, Վ. Ի. Լենինը դիտողություն է անում, «որ հարկավոր է վերահսկողություն «հնչակյանների» լրագիրը վարելու նկատմամբ, որը միշտ չէ, որ եղել է սոցիալ-դեմոկրատական»³⁹:

ՌՍԴԲԿ Խորհուրդը միաձայն ընդունում է հետևյալ բանաձևը. «Խորհուրդը հանձնարարում է Կենտկոմին համաձայնություն կնքել կուսակցության միութենական կոմիտեի հետ՝ նրա կազմում ընդունելու «հնչակյանների» այն կազմակերպությունները, որոնք կցանկանան մտնել կուսակցության մեջ: Միաժամանակ Խորհուրդը Կենտկոմին հանձնարարում է առաջարկել Կովկասյան Միությանը՝ տնօրինության տակ վեցնելու Բուլղարիայում հրատարակվող նրանց օրգանը, եթե «Հնչակ» կազմակերպությունն այդ կառաջարկի»⁴⁰:

1905—1907 թթ. ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության տարիներին հնչակյան որոշ կազմակերպություններ (Բաքու, Երևան, Բաթում) համագործակցում էին ՌՍԴԲԿ-ի հետ, ավելին պահանջեցին միանալ նրան նաև կազմակերպչորեն: Բայց 1905 թ. Փարիզում տեղի ունեցած հնչակյան ընդհանուր ժողովը մեկ ձայնի առավելությամբ մերժեց այդ պահանջը: Չնայած դրան, հեղափոխականորեն տրամադր-

³⁸ Ленинский сборник, XV, с. 61.

³⁹ Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 546:

⁴⁰ Ленинский сборник, XV, с. 62.

ված մի շարք հնչակյաններ անջատվեցին իրենց կուսակցությունից և մտան ՌՄԴԲԿ-ի շարքերը: Բուլղարիայում գործող հնչակյանները Ա. Նազարբեկի գլխավորությամբ շարունակում էին սոցիալ-դեմոկրատական պրոպագանդան հայ բանվորների մեջ: 1905 թ. հունվարից Ռուշչուկում նրանք հրատարակում են «Ապագա» թերթը, որը փոխարինեց «Վերածնությանը»:

Թերթի առաջին համարում խմբագրությունը հայտարարում էր, որ ինքն ամեն կերպ ձգտելու է հաշկական սոցիալ-դեմոկրատական բոլոր ուժերը համախմբել Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության դրոշի տակ⁴¹: Թերթի չորս համարներում արտատպվեց «Մանուցումն ՌՄԴԲԿ երկրորդ համագումարի մասին» ժնեում հրատարակված հայերեն գրքույկը, որը պարունակում էր ՌՄԴԲԿ Կենտկոմի ծանուցումը II համագումարի մասին, ՌՄԴԲԿ ծրագիրը, համագումարի գլխավոր որոշումները և դրանց հայերեն հրատարակության մասին ՌՄԴԲԿ Կենտկոմի նախարանը⁴²:

Բուլլեիկները ողջունում էին թերթի գործունեությունը, մասնավորապես հավանություն տալիս հնչակյան կուսակցության կովկասյան (ռուսական) մասը ՌՄԴԲԿ հետ կազմակերպորեն միաձուլելու ուղղությամբ «Ապագայի» ծավալած պրոպագանդան:

1905 թ. հունվարին Բեռլինից Վ. Ի. Լենինին գրած նամակում Ստ. Շահումյանը տեղեկացնում է Ա. Նազարբեկի նոր օրգանի՝ «Ապագայի» մասին⁴³: «Հնչակյանների նոր օրգանը» վերնագրով այդ հոդվածը տպագրվում է լենինյան «Վալերյոդ» թերթի 1905 թ. փետրվարի 8-ի համարում: Հենվելով թերթի խմբագրականի հայտարարության վրա, Ստ. Շահումյանը «Ապագան» համարում է «Հնչակ» կուսակցության սոցիալ-դեմոկրատական օրգան և ողջունում նրա երևան

41 «Ապագա», 1905, № 1:

42 Մանուցումն Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության II հերթական համագումարի մասին «Ապագա», № 2, 3, 4, 5 (Ռուշչուկ—Փարիզ):

43 Ստ. Շահումյան, ԵԼԺ, հ. 1, էջ 58:

գալը որպէս Կովկասում բանվորական շարժման նոր հաղթանակ, միաժամանակ հաջողութիւն ցանկանում նրան՝ Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցութեան հետ իր նշած խնդիրների ամենաարագ իրականացման մեջ: 1905 թ. մայիսին Վ. Ի. Լենինին ուղարկած նամակում Ստ. Շահումյանը կրկին անդրադառնում է «Վերածնութիւն» և «Ապագա» թերթերի բովանդակութեանը, նշում է Ա. Նազարբեկի խմբագրական աշխատանքը: Նա գրում էր, որ «Վերածնունդը» դադարեցվել է անցած աշնանը, որպեսզի հրատարակվի իսկական սոցիալ-դեմոկրատական նոր օրգան: Նշում էր, որ որքան կարելի է դատել առաջին համարից, նոր թերթը, իր ուղղութեան տեսակետից, նշանակալի քայլ է դեպի առաջ: «Վերածնունդի» խմբագրութիւնը Ա. Նազարբեկի առաջնորդողների կողքին զետեղում էր նաև աղգայնական բնույթի թղթակցութիւններ: «Այժմ թերթը խմբագրում է ինքը՝ Նազարբեկը, բնկերների հետ միասին»⁴⁴, — գրում էր Շահումյանը:

Սակայն հնչակյան կուսակցութեան աղգայնական թերթ ամեն կերպ խոչընդոտում էր «Հնչակի» կովկասյան կազմակերպութիւնները ՌՍԴԲԿ-ի հետ միավորելուն: Այդ հարցի ձգձգման պատճառներից մեկը մենշևիկների կազմալուծիչ գործողութիւնն էր: Մարտովը Նազարբեկին խորհուրդ էր տալիս չշտապել միավորման գործում: Այդ մասին հնչակյան ղեկավարներից Ռ. Խանաղատը գրել է. «Որոշեցինք Մարտովի՝ մեզ տված խորհրդին հետևել, այն է՝ առայժմ չմիանալ ոչ մի կուսակցութեան, այլ ընդունելով Ռուս. սոց. դեմ. բանվորական կուսակցութեան ծրագիրն ամբողջութեամբ, մնալ ինքնուրույն, սպասելով մինչև որ բոլշևիկները ու մենշևիկների միջև ծագած տարաձայնութիւնները հարթվեն»⁴⁵: Տատանվելով բոլշևիկների և մենշևիկների տարաձայնութիւնների հարցերում, Ա. Նազարբեկը, ինչպես ինքն

44 Ստ. Շահումյան, ԵԼԺ, հ. 1, էջ 68:

45 Պատմութիւն ս.-դ. Հնչակյան կուսակցութեան, Ա հատոր, Պեյրուք, 1968, էջ 293:

է գրել 1905 թ. «կազմակերպական խնդրում կողմնակից էր փոքրամասնականներին»⁴⁶:

Բուլղարիայում լույս տեսնող «Վերածնություն» և «Ապագա» թերթերը, չնայած նրանց էջերում տպագրված նաև սոցիալ-դեմոկրատիայի ոգուն խորթ ու հակասական առանձին հոդվածներին, Ա. Նազարբեկի ղեկավարությամբ կարեվոր դեր կատարեցին ոչ միայն հնչակյանների կովկասյան կոմիտեներն Ռուսաստանում ծավալվող հեղափոխական շարժումներին ակտիվորեն մասնակից դարձնելու գործում, այլև բուլղարահայության մեջ զգալի աշխատանք տարան, նպաստեցին հնչակյանների և Բուլղարիայի «տեսնի» սոցիալիստների միջև կապերի ամրապնդմանը⁴⁷:

* * *

Բուլղարական «տեսնյակներ» կուսակցության հայ անդամները ճիշտ էին հասկանում իրենց ազգային ու ինտերնացիոնալ խնդիրները, հմտորեն զուգորդում էին դրանք՝ հլ-

⁴⁶ «Նորք», 1922, գիրք II, էջ 280:

⁴⁷ Ա. Նազարբեկը մինչև 1933 թ. վերջը ապրում և գործում էր Եվրոպայի մի շարք երկրներում, ապա՝ ԱՄՆ-ում: 1923 թ. Փարիզից անցնելով Ֆինլանդիա, բնգունվում է ԱՄՆ-ի կոմունիստական բանվորական կուսակցության շարքերը, նպաստում ձախ հնչակյանների միավորմանը այդ կուսակցությանը, նրա հայկական սեկցիային: Մասնակցում է «Երիտասարդ Հայաստան» և «Շինարար» թերթերի հրատարակմանը, 20-ի աշխատանքներին: Նյու Յորքից գրած նամակներում նա հիշում է Վ. Ի. Լենինի հետ ունեցած իր հանդիպումների ու զրույցների, իր ջանքերի մասին՝ ՌԽԳԿ-ի մեջ ձուլվելու ուղղությամբ, նշում է «Վերածնության» սոցիալ-դեմոկրատական ուղղությունը: Վերադառնալով Խորհրդային Միություն, նա բնակություն է հաստատում Մոսկվայում, ապրում Վ. Ի. Լենինի անվան Հեղափոխության վեհերանների տանը: Վախճանվել է Մոսկվայում 1939 թ. (Ա. Аршаруни, Встречи с прошлым, М., 1979, с. 176—181):

1934 թ. նոյեմբերին Ա. Ս. Շերրակովին ուղղած նամակում Մաքսիմ Գորկին նշելով հեղափոխական գործիչների կենսագրություններ առեղծվու անհրաժեշտությունը, գրել է. «...կարելի է տալ... այնպիսի հայերի կենսագրությունը, ինչպիսիք են Շահումյանը, Կամոն, Նազարբեկովը և ուրիշներ» (Горький и Армения, Ереван, 1968, с. 50):

նելով պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի սկզբունքներից: Նրանք լավ էին ըմբռնում, որ անհրաժեշտ է սերտորեն համագործակցել Բուլղարիայի ազատագրության համար պայքարող ուժերի հետ, բուլղարահայերին ներգրավել ընդհանուր թշնամու դեմ մղվող այդ պայքարի մեջ:

Բուլղարիայի հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատները, ապա կոմունիստները Բլագոևի, Կոլարովի, Դիմիտրովի ղեկավարությամբ հատուկ ուշադրություն են դարձնում երկրի ազգային փոքրամասնությունների, այդ թվում նաև հայ աշխատավորության շահերի պաշտպանությանը:

Պլովդիվի կուսակցական կազմակերպությունում հայերի և ոչ բուլղար մյուս ազգությունների մեջ տարվող աշխատանքը հանձնարարված էր Ստ. Շահբաղյանին: «1904 թվականին Պլովդիվ աշխատանքի է գալիս երիտասարդ փաստաբան Վասիլ Կոլարովը,—գրում է «Ստեփան Շահբաղյան» գրքույկի հեղինակ, բուլղար ժուռնալիստ Միտկո Իվանովը:—Դիմիտրի Բլագոևը նրան խորհուրդ է տալիս քաղաքի սոցիալիստների թվում տեսնել նաև Ստեփան Շահբաղյանին: Համատեղ աշխատանքի ընթացքում մեծ բարեկամություն է հաստատվում նրանց միջև, որը տևում է շուրջ երկու տասնամյակ»⁴⁸:

1909 թ. Ստեփան Շահբաղյանն ու Տիգրան Իսմիլյանը Վասիլ Կոլարովի առաջարկությամբ կազմակերպում են «Նոր հոսանք» հայ սոցիալ-դեմոկրատական խմբակը, որի մեջ մտնում են Արտաշես Մուրադյանը, Հրանտ Մոմջյանը, Գրիգոր Շիշմանյանը և ուրիշներ: Խմբակը հրատարակում է գրքույկ—կոչ՝ իր նպատակների ու խնդիրների մասին, պարզաբանում Բուլղարիայի բանվորական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության («տեսնյակներ») ծրագիրը, նշվում էր, որ հայ բանվորներն ու արհեստավորները պետք է համախմբվեն կուսակցության դրոշի տակ, համերաշխ գործեն բուլղար աշխատավորների հետ⁴⁹:

⁴⁸ Մ. Խվանով, Ստեփան Շահբաղյան, Երևան, 1965, էջ 14:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 16—17:

1906 թ. սկսած Ս. Շահբազյանը մասնակցել է «տեսնյակներին» կուսակցության գրեթե բոլոր համագումարներին, բազմաթիվ հանդիպումներ ունեցել Դ. Բլագոեի, Վ. Կուլարովի, Դ. Դիմիտրովի և բուլղարական բանվորական շարժման մյուս ղեկավարների հետ: Զուր չէ, որ Դ. Բլագոեը նրան անվանել է «համագումարային մեր քարտուղարը»⁵⁰: 1911 թ. Շահբազյանը, որպես Պլովդիվի կուսակցական կազմակերպության քարտուղար, բաց է անում այնտեղ գումարված կուսակցության XVIII համագումարը և ողջունում պատգամավորներին: Ապա ելույթ է ունենում Բլագոեի և բարձր գնահատում Պլովդիվի դերը Բուլղարիայում ծավալվող բանվորական շարժման մեջ, մասնավորապես Պլովդիվի «տեսնյակներին» աշխատանքը»⁵¹:

Հեղափոխական պայքարի և կուսակցական ընդհանուր պայքարի երկար տարիների ղինակիցներ են եղել Վասիլ Կուլարովը և Տիգրան Հարությունի Իսմիլյանը (1859—1931 թթ.): Իսմիլյանը («Զիչո», «Քեռի»), ծնվել է Ադրինապոլսում, արհեստավորի ընտանիքում: XIX դարում Ադրիանապոլսի «Քերիշխանա» կոչված թաղամասում բուլղարական մի ամբողջ գաղութ կար, որտեղ 1863 թ. Ֆրանսիացիները հիմնել էին բուլղարական դպրոց՝ Ֆրանսիական թերումով: Պատանի Տիգրանը սովորում և գերազանց գնահատականներով ավարտում է այդ դպրոցը՝ բացառիկ ընդունակություններ ցուցաբերելով հատկապես լեզուների (հին և նոր բուլղարերեն, ֆրանսերեն, հունարեն, գերմաներեն, իտալերեն, թուրքերեն) ուսումնասիրության բնագավառում: Այնտեղից Իսմիլյանը տեղափոխվում է Պլովդիվ, ապա մեկնում Փարիզ, սովորում Սորբոնի համալսարանում, որը հաջողությամբ ավարտելով, ստանում է իրավաբանության դոկտորի աստիճան: 1896 թ. վերադառնալով Պլովդիվ:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 17—18:

⁵¹ История на Пловдивските Окръжна Организация на БКП, с. 102.

Ճինչև իր կյանքի վերջը զբաղվում է փաստաբանական գործունեությամբ:

Տ. Իսմիլյանը Դ. Բլազոնի ղինակիցն ու բարեկամն էր: Երբ 1904 թ. Բուլղարիայի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության («տեսնյակներ») Կենտրոնական կոմիտեի որոշմամբ Վասիլ Կոլարովը աշխատանքի է տեղափոխվում Պլովդիվ, այստեղ էլ սկսվում է բուլղար և հայ ժողովուրդների երկու արժանավոր զավակների սերտ համագործակցված հեղափոխական պայքարը: Պլովդիվի «Տ. Իսմիլյան և Վ. Կոլարով փաստաբանական գրասենյակը» դառնում է «տեսնյակների» կուսակցական գործունեության կարևոր հենակետներից մեկը: Գրասենյակի շուրջն էին համախմբված Բուլղարիայի կուսակցական ու արհմիութենական ակա-նավոր գործիչներ Պենչո Սավովը, Նիկոլա Գոսպոդինովը, Նիկոլա Գոլուբովը, Սասոն Գարալին և ուրիշներ: «Ամեն մի քանվոր, արհեստավոր, ծառայող, քաղաքացի թե գյուղացի, ամեն մի կրթված և հասարակ մարդ,—գրել է Պլովդիվի հեղափոխական շարժման թանգարանի ավագ գիտաշխատող Թոդոր Բելչովը,—իր համար պարծանք է համարել անցնելու այդ գրասենյակը, հասարակությանը հուզող հարցերի շուրջը զրուցելու Վասիլ Կոլարովի և Տիգրան Իսմիլյանի հետ, լսելու քանվորական հեղինակավոր կարծիքը: Նրանք միշտ եղել են սիրալիր դեպի ճշմարտացի ինֆորմացիայի համար ծարավի այցելուները, որոնք գրասենյակից դուրս էին գալիս քաջալերված ու ոգևորված՝ պայքարի համար արժեքավոր տեղեկություններ ստացած...»⁵²: Կոստան Բոժիլովը Իսմիլյանի մասին գրել է, թե նա ականավոր իրավաբան էր, բարձր պատրաստականության տեր մարքսիստ», թե անընդգրկելի մեծ սրտի տեր «Զիչոն» («Քեռին») բոլոր աշխատավորների և կարիքավորների սիրելին էր⁵³:

52 Երևանի Գ. Դիմիտրովի անվան հայ-բուլղարական հեղափոխական կապերի պատմության թանգարանի նյութերից:

53 Коста Божилев, Никола Гинев (Биографический очерк), Изд-во Българската коммунистическа партия, София, 1955, с. 7.

Պահպանվել է Բուլղարիայի ծխախոտագործների միության 1912 թ. հրատարակած բացիկը՝ վասիլ Կոլարովի, Տիգրան Իսմիլյանի, Պենչո Սավովի, Սասոն Գարոթիի, Նիկոլա Գոսպոդինովի նկարներով, որոնք Պլովդիվի համայնքային խորհրդի կոմունիստ անդամներ էին:

Տիգրան Իսմիլյանը Բուլղարիայի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության («տեսնյակներ») Կենտկոմի և Պլովդիվի օկրուգային կոմիտեի անդամ էր: Պլովդիվից բացակայության ժամանակ նա փոխարինում էր Վ. Կոլարովին, նամակագրություն պահպանում նրա հետ: Պահպանվել են միմյանց հասցեագրված նրանց մի շարք նամակներ: Վ. Կոլարովը 1910 թ. օգոստոսի 24-ին նամակ է գրում Կոպենհագենից, ուր նա գնացել էր մասնակցելու IԷ Ինտերնացիոնալի միջադպային կոնգրեսին: Այդ կոնգրեսում Վ. Կոլարովը վճռականորեն մերժել է «տեսնյակների» և «շիրոկինների» միավորման մասին Ինտերնացիոնալի օպորտունիստական դեկլարության առաջարկությունը և այդ մասին նա հաղորդում էր նամակում: Իսմիլյանը տարիներ շարունակ տեսական հոգվածներով հանդես էր գալիս «Նովո վրեմե» ամսագրում և «Ռաբոտնիչեսկի վեստնիկ» թերթում:

Նամակագրական սերտ կապեր են ունեցել նաև Վ. Կոլարովն ու Ս. Շահբազյանը: Պահպանվել է 1917 թ. մայիսի 26-ին Ստոկհոլմից Վ. Կոլարովի գրած նամակը Ս. Շահբազյանին, որում ասված է. «Շատ բարևներ բոլոր ընկերներին: Այստեղից աշխարհը մի փոքր այլ կերպ է երևում: Մենք շտապում ենք, բայց բոլորը չէ, որ շտապում են: Այնուամենայնիվ աշխարհը պտտվում է և «նա» այսինքն՝ հեղափոխությունը-Գ. Ղ.) կգա»⁵⁴:

Իսմիլյանի և Շահբազյանի բնակարանները Պլովդիվում դարձել էին անլիզալ ժողովների և իշխանությունների կողմից հետապնդվող հեղափոխականների պատսպարան:

54 Մ. Իվանով, Սոսիալ Շահբազյան, էջ 30: Սո. Շահբազյանին գրած Վ. Կոլարովի սույն բացիկը պահպանվում է Սոֆիայի Վ. Կոլարովի տուն-թանգարանում:

1947 թ., երբ Բուլղարիայում արդեն հաղթանակել էին ժողովրդական կարգերը, հիշելով Պլովդիվի իր մարտական ընկերներին, Վասիլ Կոլարովը ջերմ խոսքեր է ասում Ստեփան Շահբազյանի և Տիգրան Խամիյանի մասին որպես քաղաքական ու կուսակցական ակաճավոր գործիչների: 1904—1919 թթ. Պլովդիվում իր հեղափոխական գործունեության մասին Կոլարովն ասել է. «Իմ կյանքի պլովդիվյան տարիները բանվորական շարժման մեջ իմ գործունեության հիմնական ժամանակաշրջանն է: Ես Պլովդիվի բանվորներին սովորեցրի պայքարի և սոցիալիզմի, բայց միաժամանակ ինքս էլ սովորեցի նրանցից... Ես շատ բանով եմ պարտական Պլովդիվի աշխատավորներին: Ինձ համար դա մի ժողովրդական համալսարան էր»⁵⁵:

* * *

Որոշ ժամանակ Բուլղարիայում հեղափոխական աշխատանք է տարել Կամոն (Սիմոն Տեր-Պետրոսյան): Այստեղ նա եղել է 1906 թ. և 1911—1912 թթ., Վ. Ի. Լենինի հանձնարարությամբ կազմակերպել Ռուսաստան զենքի և զրահանության առաքման գործը: Այդ նպատակով նա կապեր էր հաստատել Դիմիտր Բլագոևի, Ռոման Ավրամովի, Դեորգի Բակալովի, Դեորգի Կիրկովի, Պավել Նենչևի, Բորիս Ստոմոնյակովի, Ստոյան Զորովի, Նիկոլայ Տրաչևովի և Բուլղարիայի ուրիշ ականավոր հեղափոխականների հետ:

«Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության պատմություն» գրքում նշված է. «1906 թվականին Բուլղարիան դալիս ականավոր բոլշևիկյան գործիչներ Մաքսիմ Լիտվինովը, Սիմոն Տեր-Պետրոսյանը և ուրիշներ: Կուսակցության օգնությամբ նրանք զենք են զնում ռուսական հեղափոխության համար»⁵⁶:

55 Ռ. Զ. Խաչատրյան, Տ. Խամիյան, «Լենինյան ուղիով» 1963, № 1, էջ 39. «Отечественен глас» (Пловдив), 1947, 16 июля.

56 История на Българската Комунистическа партия, София, 1979, с. 100.

Ռուսաստանյան 1905—1907 թթ. հեղափոխության ազդեցությամբ պայքարը սրվեց նաև Բուլղարիայում: 1905 թ. հունիսի 15-ին «տեսնի» սոցիալիստների օրգան «Ռաբոտնիչեսկի վեստնիկը» իր առաջնորդողում գրում էր. «Ռուս պրոլետարիատի գործը բոլոր երկրների բանվորների դործն է. երբ նրա պայքարը ավարտվի ցարիզմի տապալմամբ, այդ կլինի ամբողջ աշխարհի պրոլետարիատի հաղթանակը: Այդ փառապանծ օրվան ջերմորեն փափագում են նաև դասակարգայնորեն գիտակից բուլղար բանվորները»⁵⁷:

Ռուսաստանում հեղափոխական իրադարձությունների վերելքի շրջաններում՝ 1905, 1906, 1907 թվականներին տեղի ունեցան «տեսնի» սոցիալիստների կուսակցության XII, XIII և XIV համագումարները: Կուսակցության XII համագումարը Դ. Բլագոևի առաջարկությամբ ջերմ շնորհավորանքներ հղեց ռուս պրոլետարիատին և Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությանը՝ նրանց ցանկանալով շուտափույթ հաղթանակ ինքնակալական կարգերի դեմ:

Ռուսական հեղափոխության պաշտպանությամբ հանդես եկած բուլղարական բանվորները և առաջավոր մտավորականությունը իրենց համարձակ պայքարով կառավարությանը հարկադրեցին շարտաքսել Բուլղարիայում ապաստան գտած ռուս հեղափոխական վտարանդիներին: «Տեսնի» սոցիալիստները օգնություն կազմակերպեցին «Պոտյոմկին» զրահանավի նավաստիներին: «Կնյազ Պոտյոմկին» հածանավի էպոպեան» հոդվածում «Ռաբոտնիչեսկի վեստնիկը» գրում էր. «Բոլոր երկրների սոցիալիստները հպարտ են, որ այդ մեծ, աննախընթաց սխրանքը կատարել են իրենց ընկերները»⁵⁸: Բուլղարիայի բանվորական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության («տեսնի» սոցիալիստների) XIV համագումարը Դ. Բլագոևը բացեց «Կեցե՛ն ռուսական հեղափոխությունը» խոսքերով: Դ. Բլագոևը, Գ. Կիրկովը, Ք. Կաբակչիևը, Վ. Կոլարովը և կուսակցական մյուս ղեկավար ըն-

57 «Работнически вестник», 1905, 16 июля.

58 Նույն տեղում:

Վերները Ռուսաստանում ծայր առած հեղափոխության բու-
յուր տարիներին հավատարիմ մնացին իրենց ինտերնացիո-
նալ պարտքին և մինչև վերջ պաշտպան կանգնեցին բանվո-
րագլուղացիական գործին⁵⁹։

Ռուսաստանում ծավալվող հեղափոխությանը զենքով
օգնելը բուլղար կոմունիստները համարում էին իրենց ա-
ռաջնահերթ խնդիրներից մեկը։ Ահա թե ինչու Կամոն կու-
սակցության հանձնարարությամբ գալով Բուլղարիա, սերտ
կապեր հաստատեց նրանցից շատերի հետ։ Բեռլինում նա
անձնական կապ է հաստատում Ռոման Ավրամովի հետ։ Հե-
տագայում վերջինս գրել է, որ այդ շրջանում աշխատելով
Մ. Լիավինովի, Վ. Տարատուտայի, Կամոյի և ուրիշների
հետ նրանց մասնակցությամբ կապեր է հաստատել մակեդո-
նական հեղափոխականների և ուսական մարտական կազ-
մակերպությունների միջև։

Ռ. Ավրամովը Լիավինովին և Կամոյին օգնել է հանդի-
սելու բուլղարական սոցիալ-դեմոկրատների, ինչպես նաև
մակեդոնական ազատագրական շարժման գործիչների հետ⁶⁰։
Մակեդոնական կազմակերպությունը, որի նպատակը Մակե-
դոնիայի ազատագրությունն էր թուրքական լծից, 1889 թ.
գլխավորում էր Բորիս Սարաֆովը (1872—1907), որի հետ
սերտ կապերի մեջ էին նաև հայ ազգային-ազատագրական
շարժման գործիչները, այդ թվում Անդրանիկը։

Ռուսաստանի հեղափոխականներին զենք մատակարա-
րելու գործում կարևոր դեր էր կատարում բուլղար հեղափո-
խական Բորիս Սպիրիդոնովիչ Ստոմոնյակովը⁶¹։ Նա հեղա-

⁵⁹ «Революция 1905—1907 годов в России и ее всемирно-исто-
рическое значение». М., 1976, с. 242—248.

⁶⁰ Българи борци за освобождат на други народи, кн. 4, София,
Воениздат, 1973, с. 64.

⁶¹ Բ. Ս. Ստոմոնյակովը (1882—1941) ՌՍԴԲԿ անդամ էր 1902 թ.,
ապա բուլշեիկ։ 1904 թ. արտաքսվել է Ռուսաստանից, ապրել է Լյեժում,
կատարել Կենտկոմի արտասահմանյան բյուրոյի հանձնարարությունները,
վարել գրականություն և զենք Ռուսաստանին առաքելու աշխատանքը։
1906 թ. ապրել է Բուլղարիայում, վերադարձել Ռուսաստան, բայց շուտով
ձերբակալվել է։ Բուլղարական կառավարության միջամտության շնորհիվ

փոխական մկրտութիւնը ստացել էր Ռուսաստանում: Պետերբուրգում սովորելու տարիներին կապվել է տեղի ռուս սոցիալ-դեմոկրատների հետ և ՌՍԴԲԿ Պետերբուրգի կոմիտեի քարտուղար Ն. Դ. Ստասովայի ղեկավարութեամբ ակտիվ աշխատանք կատարել անլեզու գրականութեւն և զինք փոխադրելու ուղղութեամբ: Հեղափոխական գործունեութեան համար արտաքսվել է Ռուսաստանից, անցել Բուլղարիա, ապա՝ Բելգիա, որտեղ կապեր է հաստատել ռուս քաղաքական վտարանդիների հետ, ընդգրկվել արտասահմանից Ռուսաստան ղենք առաքելու գործի մեջ: Արտասահմանում Յոսեֆ Ստալինովը հանդիպում և անձնական կապեր է հաստատում Վ. Ի. Լենինի և Ն. Կ. Կրուպսկայայի հետ, կատարում նրանց պատասխանատու հանձնարարութիւնները⁶², այդ թվում մասնակցում Լիտվինովին և Կամոյին օգնութիւն կազմակերպելու գործին:

Բուլղարիայում, անձամբ Կամոյին օգնութիւն է ցույց տվել բուլղար ինտերնացիոնալիստ Պավել Նոնչևը (1875—1950), որը, մասնավորապես, գրառումներ է թողել Կամոյի հետ իր հանդիպումների մասին⁶³: Նոնչևը սովորել է Շվեյցարիայում, անձնական կապեր է ունեցել Վ. Ի. Լենինի, Ն. Կ. Կրուպսկայայի, ռուս բուլղերիկ էմիգրանտների հետ: Նա

ազատվել և նորից մեկնել է Լյեժ, իսկ հետո՝ Բուլղարիա: 1909 թ. մեկնել է Փարիզ, կուսակցական աշխատանք է տարել բուլղերիկյան խմբում: 1910 թ. փոխադրվել է Բեռլին, հեռացել կուսակցական աշխատանքից: 1915 թ. վերադարձել է Բուլղարիա, ծառայել բանակում: Բուլղարական կառավարության կողմից 1917 թ. ուղարկվել է Հոլանդիա իբրև բուլղարական ղեկավարութեան պաշտոնական անդամ: Պատերազմը վերջանալուց հետո պաշտոնաթող է եղել: 1920—1925 թթ. Խորհրդային Ռուսաստանի առևտրական ներկայացուցիչն էր Բեռլինում: 1926-ից՝ արտգործազուգումսի կոլեգիայի անդամ: 1934—1938 թթ. եղել է արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիտարի տեղակալ (Վ. Ի. Լենին, ՆԼժ, հ. 45, էջ 779, անվանաշանկ): Դարձել է ստալինյան բռնակալութեան զոհ: Հետմահու արգարացվել է:

⁶² Българин борци за освободати на други народи, кн. 1, София, 1963, стр. 45—56.

⁶³ Българин борци за свободати на други народи, кн. 4, София, 1973, стр. 84.

եղել է ՌՄԳԲԿ Ժնեի արտասահմանյան խմբի քարտուղար-գանձապահը, սոցիալ-դեմոկրատական միջնորդական դատարանի նախագահը, մտել Մ. Գորկու գլխավորած ռուսական քաղաքական վտարանգիների օգնության կոմիտեի կազմի մեջ, օգնել է Վառնայից Ռուսաստան հեղափոխական գլխականություն և զենք փոխադրելու գործին⁶⁴։

Ռուսական հեղափոխականներին զենք մատակարարելու գործին ակտիվ մասնակցություն է ունեցել բուլղար հեղափոխական Նաում Թյուֆեկչիևը։ Նա սերտ կապերի մեջ էր ՌՄԳԲԿ Կենտկոմի և Պետերբուրգի կոմիտեին կից ստեղծված մարտական տեխնիկական խմբի հետ։ Խմբի ղեկավարները Թյուֆեկչիևի միջոցով Ֆրանսիայում գնում են պայթուցիկ նյութեր և ուղարկում Ռուսաստան։ Մարտական տեխնիկական խմբի անդամ Ն. Ե. Բուրենինը 1905 թ. հունիսին Ժնեից այդ մասին Ն. Կ. Կրուպսկայային գրում էր, թե պայթուցիկ նյութեր ստանալու համար ինքը գրել է Օդեսա, որտեղից կապ կա Բուլղարիայի հետ⁶⁵։

Քաջ գիտակցելով իրենց ինտերնացիոնալ պարտքը, բուլղար հեղափոխականները անձնվիրաբար պայքարում էին ռուսաստանյան հեղափոխության հաղթանակի համար։ Նրանք տեսնում էին, որ այդ հեղափոխությունը, եթե հաղթանակի, ազատագրություն կբերի նաև բուլղար աշխատավոր ժողովրդին։ Վ. Ի. Լենինը, բոլշևիկները բազմիցս նշել են բուլղարական հեղափոխականների մեծ ծառայությունները ռուսաստանյան հեղափոխական շարժմանը։

Մ. Մ. Լիտվինովը նամակներից մեկում գրել է. «Փոխադրման (զենքի—Գ. Ղ.) պլանն այսպիսին է՝ ապրանքը

⁶⁴ Г. Б. Гарибджанян, Камо за рубежом, Ереван, 1982, стр. 37—38.

⁶⁵ Переписка В. И. Ленина и руководимых им учреждений РСДРП с партийными организациями. 1905—1907 гг., Сборник документов в пяти томах, т. 2, кн. 2, М., 1982, с. 40.

բարձրում է Իտալիայի նավահանգիստներից մեկում և փոխադրվում Վառնա. կարելի է օգտվել Ռուսաստանից Բուլղարիայի գլխանագիտական հարաբերությունների խզումից, որը թուլացրել է հսկողությունը. այնտեղից փոքր նավերով կգնա Սև ծով՝ Օդեսա, դնեպրովյան գետաբերանի ծովախորշ և այլն... Հաջողության լիակատար երաշխիքի համար անհրաժեշտ է կապեր ունենալ Բուլղարիայում և Ռումինիայում մեր վտարանդիների հետ (կարելի է Սևաստոպոլի կաղմակերպության միջոցով) և պաշտոնական լիազորություն՝ ինձ և որևէ մեկին: Դուք կամ Միշան պետք է կապեր հաստատեք արտասահմանյան կաղմակերպությունների, հատկապես մակեդոնական կոմիտեի, գլխավորապես Բորիս Սարաֆովի հետ, ինչպես նաև հանդիպատեղ Լոնդոնում, որտեղ պետք է նավեր վարձել... Կապվելով բուլղարական և ռումինական վտարանդիների հետ, բեռան մի մասը կարելի է ուղարկել ցամաքային սահմանով՝ օգտվելով աղանդավորներից, որոնք նման մաքսանենգությամբ են ղրաղվում»⁶⁶:

Արտասահմանում ղենք զնելու և Ռուսաստան առաքելու մասին Բ. Ստոմանյակովը գրել է. «1906 թ. փետրվարին ես ժնեից հաղորդում ստացա, որ ինձ կուսակցական շատ կարևոր գործով հրավիրում է ընկ. «Յեկիբսը» (Լիտվինով—Գ. Ղ.): Քիչ անց ընկ. «Յեկիբսը» կանչում է ինձ Փարիզ և հայտնում Կենտկոմի հանձնարարության մասին՝ զգալի քանակությամբ հրացան, ատրճառակ և զնդացիք զնելու...»⁶⁷: Ստոմանյակովը ղենք զնելու մասին սլավոնագիր է կնքում նաև Բելգիայի, Գերմանիայի և Ավստրիայի զինագործական բաղմաթիվ ֆիրմաների հետ: Հին բոլշևիկ Ա. Շապովալովը պատմում է, որ «Ֆաբրիկանտ Շրեյդերը հետաքրքրվելով Ստոմանյակովի անձնավորությամբ, ապշած նրա նվիրվա-

66 Подготовка большевиками транспортировки оружия из-за границы в декабре 1906 г., «Исторический архив», № 4, 1960, с. 95—110.

67 Ицо Самуилов, Связи болгарских революционеров с В. И. Лениным. София-пресс, с. 53.

ծությամբ ուսական հեղափոխությանը, բաղմիցս ասել է. «Ես դարմանում են տեսնելով, թե ինչպես դուք ամեն ինչ անում եք ուսական հեղափոխության համար, և տալիս եք նրան ձեր վերջին սանտիմը: Ես Ձեզ կհասկանայի, եթե դուք ուս լինեիք, բայց դուք բուլղարացի եք»⁶⁸:

Լիտվինովի («Ֆելիքս») առաջարկով 1906 թ. նոյեմբերի սկզբին Ստոմանյակովը Լյեծից մեկնում է Բուլղարիա՝ դեպի Ռուսաստան ղեկեքի հերթական առաքումն ապահովելու համար⁶⁹:

Բուլղարիայի կոմկուռի Կենտկոմին կից կուսակցական արխիվի՝ «Օգնություն ուսական հեղափոխությանը» ֆոնդում պահպանվել են շատ փաստաթղթեր զենք գնելու և Ռուսաստան առաքելու ուղղությամբ Մ. Լիտվինովի (Ֆելիքս), Կամոյի, Բ. Ստոմանյակովի, Ն. Թյուֆեկչիևի, Ն. Վլադիկիևի, Յա. Նալդենովի, Բ. Սարաֆովի և ուրիշների թափած ջանքերի մասին⁷⁰:

Փաստաթղթերից մեկը պատմում է, թե ինչպես Լիտվինովը և Կամոն Սոֆիայում հանդիպել են Բ. Ստոմանյակով-

68 «1905. Материалы и документы. Боевая группа при ЦК РСДРП(б), 1905—1907 гг. Статьи и воспоминания». Составитель С. М. Познер. М.—Л., 1927, с. 71.

69 Բուլղարառուսական և բուլղարախորհրդային հարաբերությունների մասին մի շարք գեղարվեստական-վավերագրական գործերի հեղինակ, բուլղար ժուռնալիստ Լյուբոմիր Յորգանովը հրատարակել է Բ. Ստոմանյակովի կյանքին ու հեղափոխական գործունեությանը, բռնկիկների հետ նրա ունեցած սերտ կապերին նվիրված վավերագրական վիպակ՝ «Կարմիր էքսիկենց» վերնագրով, որտեղ բաղմամբ էլ էքեր կան նվիրված նաև Կամոյի հետ ունեցած Ստոմանյակովի հեղափոխական կապերին, կուսակցության հանձնարարությամբ նրանց համատեղ գործունեությանը՝ ուղական հեղափոխությանը զենք մատակարարելու համար: Любомир Йорданов, Красный экселепец. Повесть о Б. Стоманиякове, М., «Прогресс», 1985, Բ. Ստոմանյակովին իր ընկերոջը գրել է. «Ես հպարտ եմ բարիկադներին (Հոկտեմբերյան—Գ. Ղ.) իմ մասնակցությամբ, այդ ամենափայլուն կրջանիկ օրերն էին իմ կյանքում: (Октябрь и болгарские интернационалисты, Москва—София, 1973, с. 27.

70 Г. Б. Гарибджанян, Камо за рубежом, с. 41—42.

վին և պայմանավորվել զենքի տեղափոխման հարցերում: Լիտվինովի ղեկավարությամբ Հարավսլավիայի Ֆիոմ (Ռիկկե) նավահանգստում գնված «Իվա» նավը Ստոմանյակովի բարեկամներ Կ. Ռանկովի ու Յանկո Նայդենովի օգնությամբ վերանվանվել էր «Զորա» և բուլղարական զորշով տեղափոխվել Վառնա: Լիտվինովը, Կամոն և Ստոմանյակովը հավաքագրում են «Զորայի» անձնակազմը: Այս գործում նրանց մեծ օգնություն են ցույց տալիս ՌՄԴԲԿ Օդեսայի, Նովոռոսիյսկի, Սևաստոպոլի, Բաթումի կոմիտեները, Աբխազիայի և Մուղավիայի հեղափոխականները: Բանակցություններ են վարվում պոտյոմկինյան նավաստիների, կուսակցության Սևաստոպոլի կոմիտեի անդամ Ա. Ս. Կալուտենկոյի («Մոսկվիչ») հետ: «Գալով Վառնա,—վերհիշում է Կալուտենկոն,—ես կանգ առա «Նվրոպա» հյուրանոցում, մի երկու օրից հետո գնացի բուլղարական վաճառական Նայդենովի մոտ, որն ակամա դարձել էր բոլշևիկների կողմից մտածված գործի գործակից: Ծագումով հայ վաճառական Նայդենովի ազգային ղգացմունքը ընկերների կողմից օգտագործվում էր, որպեսզի նա դառնա «Զորայի» ֆիկտիվ տերը, ամեն կերպ օժանդակում էր Ռուսաստան զենքի տեղափոխմանը, հավատացած լինելով, որ այդ զենքն ուղարկվում է Թուրքահայերի համար... Շուտով Վառնա են գալիս ինձ անծանոթ երեք կովկասցիները՝ ընկ. Կոստյան (մեծը), Կոտեն (Կոստյա փոքրը), ընկ. Կամոն և մի լատիշ, ընկ. Սմիտը կամ Շմիտը, ճիշտ չեմ հիշում...»⁷¹:

Օդեսայից Ստամբուլի վրայով Վառնա է գալիս 7 մարդ, որոնցից վեցը՝ «Պոտյոմկին» գրահակրի նավաստիներ էին: «Տեսնյակների» կուսակցությունը լայն աշխատանք էր ծավալել «Պոտյոմկինի» նավաստիներին օգնելու համար: Նրա օժանդակությամբ 15 նավաստիներ իրավունք էին ստացել բնակվելու Բուլղարիայում՝ Վառնայում, Ռուսևոմ, Բուրգասում, Պլովդիվում, Սոֆիայում, որտեղ և շարունակում

71 «Кандалный звон». Историко-революционный сборник, № 3, Одесса, 1926, с. 140.

էին հեղափոխական գործունեութիւնը: 1906 թ. Վառնայում ապաստան են գտնում Սուխումիում 1905 թ. հեղափոխությանը մասնակցելու համար մահապատժի դատապարտված Վասո Գորգելաձեն, Կաղանի ապստամբների ղեկավարներից, բոլշևիկ Վասիլի Տեսնենկոն, Մոսկվայում բարիկադային մարտերի մասնակից Ալեքսանդր Գալինը, բոլշևիկ Ստեփան Ռադինը և ուրիշներ⁷²:

Ռուսաստանի դէնք առաքելու գործում մեծ ակտիւութիւն էր հանդես բերում «տեսնի» սոցիալիստ Ստոյան Իլև Զորովը, որը Վառնայի նաւահանգստում աշխատում էր իբրեւ բեռնակիր և մոտ կապեր ուներ Ռուսաստանի հեղափոխականների հետ: Իր կենսագրականում նա նշել է, որ 1906 թ. ինքը աջակցել է «Զորա» նաւով ղեպի Կովկաս՝ ռուսական հեղափոխության համար զենք ուղարկելուն»⁷³:

Վառնայից զենքի տեղափոխման անմիջական կազմակերպիչը Կամոն էր: Այդ մասին Մ. Լիտվինովը գրել է. «Իմ հուլիսը ես հատկապես գրել էի իմ հիմնական այն աշխատակիցների վրա, որոնց նստեցրել էի նաւ. նրանց մեջ էր այնպիսի փորձված հեղափոխական, ինչպիսին Կամոն էր»⁷⁴: Շնորհիվ իր լայն կապերին, հնարամտությանը և երկաթյա կամքին Կամոն հիանալի ղեկավարում է զենքի տեղափոխման գործը, շնայած նաւի անձնակազմում նա գրանցված էր իբրեւ խոհարար (կոկ): Հնոցապանը բուլղար սոցիալիստ Սլավի Խրիստովն էր, նաւի կապիտանը՝ Աֆանասի Կայուտենկոն: Կամոն «Զորա» էր տեղափոխել պայթուցիկ նյութեր՝ ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում նաւը պայթեցնելու համար, որպեսզի այն չընկնի թշնամու ձեռքը:

Բուլղարական լրագրող Դոյչին Դոյչինովը երկար տարիներ գրադէկելով Բուլղարիայում Կամոյի հեղափոխական գործունեության ուսումնասիրությամբ, պարզել է Վառնա-

⁷² Ицо Самуилов, Связи болгарских революционеров с В. И. Лениным, с. 44.

⁷³ ЦПА при ЦК БКП, ф. 196, оп. 1, ед. хр. 2, л. 3.

⁷⁴ 1905. Материалы и документы. Боевая группа при ЦК РСДРП(б) (1905—1907). Статьи и воспоминания, с. 77.

չից Ռուսաստան ղենքի առաքման հետ կապված մի շարք մանրամասներ և դրանց մասին գրել իր «Նշանաբանը մնում է նավիկներ» գրքի «Ճշմարտությունը «Զորայի» մասին» գրված⁷⁵։

«Սթափ գնահատելով երկրում տիրող քաղաքական իրավիճակը,—գրում է Դ. Դոյչինովը,—Լիտվինովն ու Կամոն դիմում են նաև բուլղար սոցիալիստների, ինչպես և Գերագույն Մակեդոնադրիանապոլսյան կոմիտեի այն ժամանակվա մի քանի ղեկավարների աջակցությանը, նրանց, ովքեր առևտրական աշխարհում համարվում էին կառավարության կողմից առավել հովանավորվող զինավաճառները։ Միջնորդի այդ դերը փայլուն կերպով իրագործում է Ռոման Ավրամովը, որը բելովցի Նիկոլա Վլադիկինի անձնական ծանոթն էր։ Վլադիկինը Կամոն և Լիտվինովին ծանոթացնում է իր զաղափարական և առևտրական գործակիցներ Բորիս Սարաֆովի և Նաում Թյուֆեկչիևի հետ։ Դա բացառիկ խելացի, մտածված և ճշգրտորեն իրականացված քայլ էր, որը մեծապես հեշտացրեց չափազանց պատասխանատու օպերացիայի իրագործումը՝ արտասահմանում դնված ղենքը պահեստավորել Բուլղարիայում և ապա՝ այն տեղափոխել Ռուսաստան։ Սարաֆովի, Վլադիկինի և Թյուֆեկչիևի աջակցությամբ Կամոն և Լիտվինովը լուծում են կառավարությունից թույլատվություն ստանալու հարցը»⁷⁶։

Սարաֆովը կարողանում է բուլղարական կառավարությանը համոզել, որ, իբր, ղենքը պատկանում է ընդհատակյա հայ հեղափոխական մի կոմիտեի, որը Վառնայից այն ուղարկելու է Արևմտյան Հայաստան՝ զինելու օսմանյան Թուրքիայի դեմ ապստամբած հայերին։ 1906 թ. ամռանը Լիտվինովը և Կամոն գալիս են Սոֆիա, հանդիպում Սարաֆովի, Թյուֆեկչիևի և Վլադիկինի հետ, նրանց միջոցով

⁷⁵ Дойчин Дойчинов, Поролата остава същата, Издательство «Христо Г. Данов», Пловдив, 1984. Հեղինակը գրքը նվիրել է այն բուլղարական հայրենասեր-ինտերնացիոնալիստներին, որոնց անդամաձանձնանաբանը հավատարմությունն էր լենինյան մեծ գործին։

⁷⁶ Дойчин Дойчинов, Паролата остава същата, с. 216.

ստանում մեծ քանակությամբ նոր զենք, ռումբեր և հավաստիացնում, որ շոգենավ ձեռք բերելու գործը կլուծվի:

Դ. Դոյչինովը Պլովդիվի շրջանային կուսակցական արխիվում հայտնաբերել է Նայդենովի աղջկա՝ Զորա Կալանջիևայի հուշերը, որից պարզվում է, որ շոգենավը ձեռք է բերվել Ստամանյակովի օգնությամբ, «Սիլա» ընկերության դիրեկտոր ասսենսվորադցի Յակով Նայդենովից: Յ. Նայդենովը բուլղար հայտնի երաժիշտ Ասեն Նայդենովի հայրն էր, որը Դ. Դոյչինովին պատմել է. «Ուշ աշուն էր, երբ ես և եղբայրս՝ Նայդենը, իմացանք, որ հայրիկը նոր շոգենավ է գնել: Ես լավ հիշում եմ այդ շոգենավը: Կոչվում էր քրոջս՝ Զորայի անունով... «Զորան» որպես նավ շատ առավելություններ ուներ՝ ամուր էր, երկաթյա, պինդ կորպուսով, համեմատաբար զորեղ շարժիչներով, որոնք նրան հնարավորություն էին տալիս երկար ծովային ճանապարհներ կտրելու⁷⁷: Դոյչինովը գրում է. «Բուլղարական դրոշի տակ, արդեն նոր անվանումով «Զորան» առևտրական երկու ուղերթ է կատարում դեպի Ստամբուլ, բեռնավորված մի քանի տոննա ալյուրով՝ «Սիլա» ընկերության ջրաղացներից հավաքած:

Իսկ թե ինչ հմտությամբ են Կամոն և Լիտվինովը կարողանում զենքը բարձել շոգենավ, ուղղակի հիացմունքի է արժանի: Անձնակազմին, որը հիմնականում բաղկացած էր «Պոտյոմկին» զրահանավի նախկին նավաստիներից, ցուցում է տրվում ուղղություն վերցնել դեպի թուրքական ափ: Նավի վրա միակ մարդիկ, ովքեր գիտեին իրենց բռնելիք ուղղության մասին, նավապետ Աֆանասի Կայուտենկոն և Կամոն էին, որը ինչպես ասվեց, այս դեպքում ստանձնել էր իր համար այնքան անսովոր նավի խոհարարի պարտականությունը: Շոգենավի բարձումն ավարտելուց քիչ առաջ Կամոն կարողանում է կապ հաստատել Բուլղարիայի ռազմական մինիստրության հնարամիտ ինժեներ Սիմեոն Վելիչկովի հետ, որից և գնում է մեծ ուժով օժտված 200 հրա-

77 Նույն տեղում, էջ 218:

պատիշ, մի քանի ժամային մեխանիզմով դժուարացին մեքենաներ և մեկ ուրիշ թունավոր պայթուցիչ նյութ»⁷⁸։

Բուլղարական հեղափոխականների օգնությամբ «Զորայի» վրա է բարձվում 2000 հրացան, 650 հաղար փամփուշտ, մեծ քանակությամբ անլեգալ, գրականություն։ 1906 թ. դեկտեմբերի 12(25)-ին «Զորան» Վառնայի նավահանգստից բուլղարական դրոշով ուղղություն է վերցնում դեպի Թուրքիա, իբր դենք է տեղափոխում Արևմտյան Հայաստանի հայերի համար։ Շուտով նալը բաց ծովում թեքվում է դեպի ռումինական ափերը, ապա ուղղություն վերցնում դեպի Ռուսաստան։ Սակայն վատ եղանակի պատճառով նալը խորտակվում է։ Անձնակազմին հաջողվում է ռումինական ձկնորսների օգնությամբ փրկվել։ «Փամփուշտներով լի ծանր արկղերը ծովն էին նետվում,—հիշում է նավապետ, բոլշևիկ պոտյոմկինյան Կ. Կայսառենկոն,—Ռուսաստանի և արտասահմանի մեր թշնամիները, իմանալով դենքի առարձան մասին, բոլոր ջանքերը լարում էին «Զորան» նրա անձնակազմով ու բեռով բռնագրավելու, իսկ եթե չհաջողվի, ծայրահեղ դեպքում բաց ծովում խորտակելու համար»⁷⁹։

1911 թ. աշնանը և 1912 թ. ամռանը Կամոն կուսակցական հանձնարարություններով կրկին այցելում է Բուլղարիա, հանդիպում հին բարեկամներին, ձեռք բերում նոր բարեկամներ։ Այս անգամ արդեն նա ուներ բուլղարական անձնագիր։

Սոֆիայում Կամոն գրանցվում է Սեմյոն Սավչուկ անվամբ, բայց նրան ձերբակալում են՝ մեղադրելով Թուրքիայի օգտին լրտեսության մեջ։ Սոֆիայի քաղաքապետն է անձամբ հարցաքննում Կամոյին, որին նա հայտնում է, թե ինքը ոչ թե թուրք է, այլ ռուս սոցիալ-դեմոկրատ։ Քաղաքապետը Կամոյից պահանջում է, որ նրա ասածը հաստատի Բուլղարիայի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցու-

⁷⁸ Дойчин Дойчинов, Паролата остава същата, с. 221—222.

⁷⁹ Кандальный звон, с. 148.

թյան որևէ ներկայացուցիչ: Այդ մասին հետագայում Կամոն գրել է. «Սկզբում ես ցանկանում էի վկայակոչել Իլյիչին, որպես ինտերնացիոնալ բյուրոյի անդամի, իսկ ապա մատնանշեցի Բլազոնին»⁸⁰:

Այդ ժամանակ Դ. Բլազոնը սոցիալ-դեմոկրատների կողմից ընտրված էր Բուլղարիայի պառլամենտի անդամ: Մինչ այդ Կամոն և Բլազոնը ծանոթ էին հեռակա: Այս անգամ էլ Կամոնին օգնության է գալիս բարդ իրադրություն մեջ նրա արագ կողմնորոշվելու ունակությունը և հնարամտությունը: Կամոն առաջարկում է գաղտնի գործակալի ուղեկցությամբ գնալ Դ. Բլազոնի տունը և երբ նրանք անցնում էին Սոֆիայի փողոցներից մեկով, գործակալը Կամոնին ցույց է տալիս փողոցով անցնող Բլազոնին: Կամոն իսկույն մոտենում է նրան և կամաց ասում, որ ինքը Կամոն է, և քայլելով Բլազոնի հետ, նրան բացատրում է գործի էությունը:

Բուլղարական «տեսնյակներ» առաջնորդը պաշտոնապես հաստատում է Կամոնի ռուսական հեղափոխական լինելու փաստը: Բուլղարիայի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության Կենտկոմի և պառլամենտի անդամ Դեորգի Կիրկովը Կենտկոմի անունից հանդիպում է քաղաքապետի հետ և հայտնում այդ մասին: Կամոն ազատ է արձակվում:

1970 թ. մարտին Բուլղարիայում (Պլովդիվ) լույս տեսնող «Օտեչեստվեն գլաս» («Հայրենիքի ձայն») թերթում հրապարակվում է լրագրող Դ. Դոյչինովի հետաքրքիր հոդվածը՝ «Կամոն Լենինի սիրելին» վերնագրով, որտեղ բերված են նոր տվյալներ Կոստանդնուպոլսում բուլղարական հեղափոխականների և մասնավորապես Նիկոլա Տրայչևի հետ Կամոնի կապերի մասին: «Պլովդիվի կուսակցական արխիվում հայտնաբերված Նիկոլա Տրայչևի փաստաթղթերը բաց արեցին նոր հետք,— գրում է Դ. Դոյչինովը,— ֆաշիզմի դեմ պայքարած տարեց մարտիկների Բանկիում գտնվող տանը

⁸⁰ Վրացական ԽՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվ, ֆ. 8, ց. 5, դ. 166, թ. 74:

բնակվում էր մի կին, որը մոտիկից ճանաչում է Կամոյին: Յվետա Տրաշևան Նիկոլայի քույրը, իր երիտասարդական տարիները անցկացրել էր Կ. Պոլսում և հուշեր էր պահել առասպելական Կամոյի հետ ունեցած կապերի մասին: Եվ մի օր, մայիս ամսի վերջերին, մեկնեցի Բանկի: Տարիները հետքեր էին թողել այդ կնոջ առողջության վրա, սակայն նրա միտքը դեռ չափազանց պարզ էր: Բավական էր հիշատակել տարեթիվը և Կ. Պոլիսը, որպեսզի նրան հրավիրեին մի շատ հետաքրքրական գրույցի...

Իհարկե, ես Կամոյին ճանաչում էի ավելի վաղ, որպես եղբորս՝ Նիկոլայի բարեկամի, քան որպես պրոֆեսիոնալ հեղափոխականի, որը դարձել էր ռուսական ցարիզմի սարսափը: Նա բացառիկ սրտակից մարդ էր՝ որը կապվել էր մեր ընտանիքի հետ և հաճախ մեր հյուրն էր: Կ. Պոլսում մարդիկ նրան գիտեին որպես հայր Բեռնարդո: Իր բնավորության բոլոր լավ գծերի հետ մեկտեղ, Կամոն հիանալի ձայն ուներ: Երբ երգում էր «Սանտա Աննա»-ում, եկեղեցին տեղ չէր անում հավաքվածներին: Մի ուշ գիշեր, երբ կանթեղի լույսի ներքո ընթերցում էի այժմ արդեն մոռացված գրքի վերջին էջերը, լսեցի միջանցքից հասնող նրա ձայնը, երևի մինչ այդ եղբորս հետ մյուս սենյակում մի բանի մասին էին խելք-խելքի տվել: Հանկարծ իմ սենյակի դուռը բացվեց և ներս մտավ Կամոն. գրքով տարված, ես չէի լսել թիկթիկոցը: Ինձ բարեհեց, հետո հարցրեց, թե ինչ գիրք եմ կարդում և պատրաստվեց գնալու: Դռան մոտից, հանկարծ ինչ որ բան հիշելով, վերադարձավ: «Որ կանթեղ ունես, պետք է խաչ էլ ունենաս»,—ասաց նա և վարակիչ ծիծաղով ինձ տվեց մի փոքրիկ արծաթյա խաչ: Նրկար տարիներ այն պահել էի որպես թարմ հիշատակ:

Երբ Կամոն թուրքերի կողմից կալանավորված էր, Նիկոլան, որ մոտիկից ծանոթ էր նահանգապետին, որոշեց միջամտել և օգնել նրա ազատ արձակմանը: Բայց նահանգապետը նրան ասել էր. «Չէ՞ որ նա հայ է, Կամոյի ազատվելը մեր՝ թուրքերի կողմից, կմեկնաբանվի որպես հանցագործություն»: Նիկոլան նրան պատասխանել էր. «Փաշա էֆեն-

դի, չէ՞ որ դուք էլ կովկասցի շերքեզ եք, բայց գտնվում եք այստեղ, որովհետև ձեր պապերն ու հայրերը փախել են ցարական Ռուսաստանի բռնակալությունից: Կամոն հայ է, սակայն նա շերքեզների, վրացիների, ադրբեջանցիների և այլ աղաքությունների մարդկանց հետ պայքարում է ճնշված ժողովուրդների ազատության համար: Եվ այդպիսի մի մարդուն դուք ուղում եք հանձնել ռուսական ցարին: Նահանգապետը Կամոյին ազատում է»⁸¹:

1912 թ. օգոստոսին Կամոն Նիկոլա Տրայչև կեղծ անձնագրով Կոստանդնուպոլսից մեկնում է Օդեսա, ապա անցնում Թիֆլիս, Բաքու, Մոսկվա, հանդիպումներ ունենում կուսակցական գործիչների հետ, նրանց հաղորդում իր աշխատանքների մասին, համաձայնեցնում իր հետագա գործողությունների պլանները:

Բուլղարիայի հեղափոխական ու կուսակցական գործիչները լավ գիտեին Կամոյին: 1905 թ. Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության անդամ Նիկոլա Տրայչևն իր ինքնակենսագրական անկետայում 1940 թ. փետրվարին գրել է, որ ինքը մտերիմ է եղել Կամոյի, Ապոլոն Զափարիձեի, Գիգո Մատիաշվիլու, Նոյ Բուաչիձեի և ուրիշների հետ⁸²:

Բուլղար պատմաբան Անգել Վեկովը նշել է, որ Կամոյի բուլղարացի զինակից Նիկոլայ Տրայչևը անձնական սերտ կապեր ուներ Վ. Ի. Լենինի և Գ. Դիմիտրովի հետ: Պահպանվել է Գ. Դիմիտրովի 1928 թ. սեպտեմբերին գրած նամակը այն ժամանակ Կոմինտերնի ղեկավար աշխատող Միխայիլակայային, որում ասված է. «Ես ձեզ անձամբ արդեն ասել եմ ընկ. Նիկոլա Քրիստով Տրայչևի՝ բուլղար կոմունիստի մասին: Երկար տարիներ նա աշխատել է Կոստանդնուպոլսում, եղել է վրացական հեղափոխականներ Կամոյի, Գիգոյի, Գուրիելիի, Զափարիձեի և մյուսների զինակիցը»:

⁸¹ «Отечествен глас», март, 1970 г.

⁸² Բուլղարիայի կոմկուսի կենտկոմի արխիվ, Ն. Տրայչևի ինքնակենսագրությունը:

Ընկ. Տրայչեր հիանալի հեղափոխական է և արտակարգ ընդունակ աշխատող»⁸³։

Պահպանվել է նաև Տրայչերի հետևյալ գրությունը. «Ես այն՝ մորուքով, 1921 թ. Կոմիտեերնի երրորդ կոնգրեսի պատգամավոր բուլղարացին եմ, որը ձեր օգնությամբ հանդիպեց այն ժամանակ Մոսկվայում աշխատող Կամոյի հետ»⁸⁴։

Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության օրգան «Ռաբոտնիչեսկի վեստնիկ» թերթը 1922 թ. օգոստոսի 7-ին Կամոյի հիշատակին նվիրված հոդվածում նրան բնորոշել է որպես «Ռուսաստանի պրոլետարական հեղափոխության հաղվագյուտ հերոսի, որի ողջ կյանքը լի է շտեմնված արիությամբ, մարտիրոսությամբ ու անձնուրացությամբ հանուն ճնշվածների ու մոռացվածների գործի... Իր բնական մեծ խելքով նա արտակարգ արագ կուլմանորոշվում էր կուսակցության գործունեության ծանր հարցերում, ուներ վառվրդուն խառնվածք, որն իր կնիքն էր թողնում նրա բոլոր գործողությունների, ամենահամարձակ ձեռնարկումների վրա»⁸⁵։

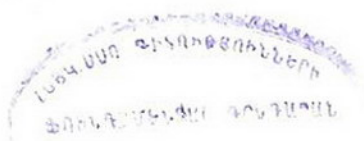
83 Г. Б. Гарибджанян, Камо за рубежом, 1982, с. 103.

84 Նույն տեղում։ Բուլղար պատմաբանները և գրողները (Ա. Վեկով, Բ. Սամուիլով, Լ. Յորդանով, Պ. Պանյատով, Մ. Մարինովա, Դ. Դոլչինով, Մ. Բվանով և ուրիշներ) շնորհակալ աշխատանք են կատարել Բուլղարիայում Կամոյի գործունեության ուսումնասիրության ուղղությամբ։

85 «Работнически вестник», 7 августа, 1922 г.

Պրովիդի համայնքի խորհրդի անդամներ (ձախից աջ), նստած՝ Վասիլ
 Վոլարով, Տիգրան Իսմիլյան, կանգնած՝ Լենչո Սավով, Սասուն Գարսի,
 Նիկոլայ Դոստախինով:

Մամուլի կոմիտեն (ձախից աջ) Ա. Բազվոլյան, Գ. Թյուրունջյան,
Գ. Շիշմանյան, Ա. Շահրազյան, Թ. Մելիսյան

ԿԱՐՄԻՐ ԼՈՒԻՆԵՐ

Ծ Ղ Բ Ս Վ Ց Ո Ւ Թ Ի Ն

Խի 6 Մունիս 26 1921

Հարց 1 թի

ՀՍՍՀԿԿ ԿՈՄՄՈՒՆԻՍՏԻԿԱՆ ԿՈՄՍՍՈՒՐԻՍՏԱՆ ՀԱՅԿԱՆ ԽՈՒՄԻ

ПЕЛТАРСКА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ (Арменская группа) Пловдив
Пловдивская Коммунистическая № 6 26 Юни 1921 г. Брош 1 ж.

ԽՈՒՄԻՐԻՆԵ ԻՆՎԱՍՏ ԼԱՎԱՍԱԿՆԵՐՈՒՆ ԱՐՁԵՒ

Հաճախ ինչ-որ մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։

Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։

Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։

Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։

Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։

Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։

Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։

Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։ Երբեք մեկին հարցնում են, թե ինչու է պետք խոսել խոսքերի մասին։

**ՀԱՅՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱԼԿԱՆՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ: «ՏԵՍՆՅԱԿՆԵՐԻ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՀԱՅՆԵՐԻ
ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԴԵՄ**

Ռուսաստանի օգնությամբ Բուլղարիայի աղատագրությանից հետո էլ Բեռլինի կոնգրեսի թուրքամետ որոշումների հետևանքով օսմանյան լծի տակ շարունակում էր կեղեքվել Մակեդոնիայի և էգեյան Թրակիայի բուլղար բնակչությունը, որը շարունակում էր աղատագրական պայքարը: Այդ պայքարին մասնակցում էին նաև հայերը, որոնց ներկայացուցիչները կապեր էին հաստատել դեռևս 1893 թ. ըստեղծված ներքին Մակեդոնաօդրինյան հեղափոխական կազմակերպության հետ: 1901 թ. մակեդոնական և հայկական միացյալ զինված ջոկատը Արևելյան Թրակիայից մտնում է Մակեդոնիա և ընդհարվում թուրքական զորքերի հետ:

Ներքին Մակեդոնաօդրինյան կազմակերպությունը Գոցե Դելչևի ազդեցությամբ հաղթահարելով նեղ ազգային շրջանակները, նպատակ է դնում համալսմբել ազգային պատկանելությունից անկախ բոլոր տարրերին և պայքարի միջոցով Մակեդոնիայի և Ադրիանապոլսի վիլայեթների համար նվաճել քաղաքական ինքնավարություն: Դելչևի մահից հետո նրան փոխարինում է Բոթրիս Սարաֆովը:

Ներքին Մակեդոնաօդրինյան հեղափոխական կազմակերպության ղեկավարությամբ 1903 թ. կազմակերպվում է Իլինդինյան—պրեոբրաժենյան ապստամբությունը: Սակայն Մակեդոնիայի և Ադրիանապոլսի վիլայեթների ժողովրդական մասսաների հերոսական ապստամբությունը դաժան

հնշվում է թուրքական իշխանությունների կողմից, որոնք արքունալի հաշվեհարդար են տեսնում բուլղար և հայ բնակչության նկատմամբ: Չնայած դրան, ապստամբության գործն իզուր չի անցնում: Իլինդինյան—պրետորաժենյան ապստամբությանը արձագանքում են նաև Սասունն ու Զեյթունը: Այդ վայրերի հայ բնակչությունը իր հերոսամարտերով խթանում է ինչպես արևմտահայերի, այնպես էլ բուլղարների ազգային-ազատագրական շարժման զարգացումը: Գնալով ամրապնդվում է հայ-բուլղարական մարտական համագործակցությունը:

Ռուսչուկում լույս տեսնող «Հայաթերթը» մակեդոնական ապստամբության մասին գրում էր, որ նրա կազմակերպիչը Մակեդոնիայի «հեղափոխական» ներքին կազմակերպությունն էր, որի գլուխը Դելչեն էր, նրա մահից հետո Բորիս Սարաֆովը, ամբողջ Մակեդոնիան, մակեդոնական պայքարող ամբողջ կորովն էր՝ գերագույն խիզախությամբ»²: «Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության պատմությունը» գրքում ասված է. «Չնայած պարտությանը ապստամբությունը ազդում է թուրքիայի քայքայման պրոցեսի վրա: Այն ուժեղացնում է թուրքական հասարակության ընդդիմադիր ուժերի զարգացումը: Արդու Համիդի նեխվող կարգերի դեմ պայքարի ակտիվացման վրա նշանակալից ազդեցություն է գործում 1905—1907 թթ. ռուսական առաջին հեղափոխությունը»³: Հեղափոխության ազդեցությամբ հայ և մակեդոնական դինված ազգային-ազատագրական խմբերը ձեռնամուխ են լինում ավելի ակտիվ գործողությունների: Սակայն ինչպես մակեդոնական, այնպես էլ հայ քաղաքական կուսակցությունների սխալ քաղաքականությունը և տեղորոշողական տակտիկան խանգարում են երկու ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի հետագա զարգացմանը: Նրանց ղեկավարների մեջ տարաձայնություններ ու բնդհարումներ են առաջանում, որի հետևանքով արձակվում է մակեդոնական կազմակերպու-

² «Հայաթերթ», (Ռուսչուկ), 1905, № 38:

³ История болгарской коммунистической партии, с. 131.

թյան օգնությունը Սոֆիայից քիչ հեռու Ռիլայի անտառում հիմնադրված զինվորական դպրոցը (մոտ 80 սովորող)։ Դրա ղեկավար Ռաշիդը (Նիկոլա Պանկով) դպրոցի ողջ ունեցվածքն ու զենքը վաճառում է մակեդոնական շարժման աջ թևին։

Իլինդինյան—պրեօբրաժենյան ապստամբությունից հետո ներքին Մակեդոնաօդրինյան հեղափոխական կազմակերպության շարքում պառակտում է առաջանում։ Նրա ձախ թե՛ր՝ Յան Սանդոնսկու գլխավորությամբ պատշպանում է «Միասնություն և առաջադիմություն» երիտթուրքական կոմիտեին՝ ձգտելով օժանդակել երիտթուրքական հեղափոխությունը։ Այդ թևի ծրագիրն էր թուրքական պայքարությունը դարձնել ֆեդերացիա, որի կազմում Մակեդոնիան և Ադրիանապոլսի վիլայեթը պետք է դառնային ինքնավար միավորներ⁴։ Կազմակերպության աջ թևը թշնամաբար էր տրամադրված երիտթուրքերի հեղաշրջման նկատմամբ և մերձենալով Գերագույն Մակեդոնաօդրինյան կոմիտեի ղեկավարության հետ (վերսուլիստներ), դառնում է բուլղարական միապետականների և բուրժուազիայի գործիքը։

Բալկաններում թուրքերի գրաված տարածքների նկատմամբ իմպերիալիստական ձգտումներ ունեին Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Իտալիայի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Ռուսաստանի կառավարող շրջանները։ XX դարի սկզբին Բալկանները դարձել էին պայթուցիկ տակառ, ազգային հակասությունների և թշնամության օջախ։

Բալկաններում սրված խոր հակասությունների պայմաններում հասունացող իրադարձությունների նկատմամբ «տեանյակները» կուսակցությունը մարքսիստական ճիշտ դիրք էր գրավել։ 1910 թ. հունվարին Բելգրադում տեղի ունեցած առաջին բալկանյան սոցիալ-դեմոկրատական կոնֆերանսում, որին մասնակցում էին Բուլղարիայի, Սերբիայի, Խորվաթիայի, Սլովենիայի, Բոսնիայի, Հերցեգովինայի, Ռումինիայի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունները, Մակեդոնիայի և Ստամբուլի կազմակերպություններն ու

⁴ История болгарской коммунистической партии, с. 131.

խմբերը, կարևոր որոշումներ են ընդունվում Բալկանյան ֆեդերատիվ հանրապետություն ստեղծելու մասին: Սակայն այդ ֆեդերացիան գլուխ չէր գալիս թերակղզում խորացող հակասությունների պայմաններում: Բալկաններում սրված խոր հակասությունների արդյունքը եղավ 1912 թ. հոկտեմբերի 5-ին սկսված Բալկանյան պատերազմը: 25 օրում թուրքական բանակը ջախջախվեց և Լվրոպական Թուրքիայի գրեթե ամբողջ տարածքը գրավվեց բալկանյան միության զորքերի կողմից: Այդ պատերազմը Բուլղարիայի, Հունաստանի, Սերբիայի, Չեռնոգորիայի և Ռումինիայի արիտասարդ բուրժուական պետությունների պատերազմն էր կիսաֆեոդալական թուրքական կայսրության դեմ՝ իրենց պատմական հողերի ազատագրության համար: Չնայած նրան, որ այդ պատերազմում բալկանյան երկրների միապետական և բուրժուական կուսակցությունները հետապնդում էին դինաստիական, դավթողական նպատակներ, սակայն ամբողջությամբ վերցրած այն առաջադիմական բնույթ ուներ: Ֆեոդալական Թուրքիայի դեմ բալկանյան ժողովուրդների պայքարը նշանավորում էր այդ երկրներում բուրժուազեմոկրատական հեղափոխության ավարտը:

Թուրքիայի ազատագրված տարածքներում ոչնչացվեցին ֆեոդալական հարաբերությունները, վերացվեց ազաւյին, կրոնական և տնտեսական այն դաժան ճնշումը, որ իրականացնում էր թուրքական ֆեոդալական միապետությունը:

Բալկանյան պատերազմի ժամանակ Դ. Բլագոևը, Վ. Կոլարովը և Գ. Դիմիտրովը որպես պրոլետարական ինտերնացիոնալիստներ և իրենց երկրի ջերմ հայրենասերներ, ակտիվորեն մասնակցում էին հակասուլթանական պայքարին: «Մենք, սոցիալ-դեմոկրատներս,—ասում էր Դ. Բլագոևը,—պայքարում ենք բոլոր ճնշված և փոքր ժողովուրդների ազատագրության համար»⁵:

«Գեոորգի Դիմիտրով: Կենսագրական ակնարկ» գրքում,

5 «Работнически вестник», 11 сентября, 1912 г.

որը տպագրության է պատրաստել Բուլղարիայի կոմկուսի Կենտկոմին առնթեր ԲԿԿ-ի պատմության ինստիտուտը, Բալկանյան առաջին պատերազմի մասին ասված է. «Զինվորները խանդավառությամբ հավաքվում էին մարտական դրոշների ներքո և մարտնչում ոգևորությամբ, քանի որ պատերազմը առաջադիմական բնույթ էր կրում: Բուլղարական բանակը տարավ փառավոր հաղթանակներ կոզենգրադի, Լյուկե-Բուրգասի, Բուենար-Հիսարի, Օդրինի (Ադրիանապոլի) և Բուլաիրի մոտ: Դաշնակիցներն ազատագրեցին Բալկանյան թերակղզու զգալի տարածքներ, որոնք մինչ այդ գրտնրվում էին թուրքերի իշխանության տակ: Կտրատվեցին ազգային ճնշման կապանքները:

Սակայն շուտով դաշնակիցների միջև բորբոքված տարածքային վեճերը հանգեցրին բալկանյան երկրորդ պատերազմին, իսկ ապա բալկանյան պետությունները ներգրավվեցին իմպերիալիստական պատերազմի ոլորտը: Բուլղար ժողովրդի համար այդ դժվար պահին «տենյակ» սոցիալիստների կուսակցությունը չբավաճանեց ինտերկադրոնալիստական դիրքերին, այլ, ընդհակառակն, է՛լ ավելի համարձակ առաջ քաշեց խաղաղության և Բալկանյան ֆեդերացիայի լուգունգները»⁶:

Վ. Ի. Լենինը ուշադրությամբ հետևելով Բալկաններում տեղի ունեցող դեպքերին նշում էր, որ Բալկանյան պատերազմը համաշխարհային քաղաքականության ամենակարևոր իրադարձություններից է: «Պրավդայում» և այլ թերթերում հրապարակված մի շարք հոդվածներում Վ. Ի. Լենինը ցույց էր տալիս, թե ինչ նշանակություն ունեն բալկանյան պատերազմները Բալկաններում օսմանյան ֆեոդալիզմի տիրապետությունը լիկվիդացնելու համար: Նա ընդգծում էր, որ դրանք լայն ասպարեզ են բացում ճնշված ժողովուրդների ազգային և դասակարգային ազատագրության, բանվորական շարժման զարգացման համար: Լենինը ցույց էր տալիս Բալկանյան պրոլետներին իմպերիալիստական պետությունների կոպիտ միջամտության կործանիչ հետևանք-

6 Ենարցի Դիմիտրով: Կենսագրական ակնարկ, 1983, էջ 32—33:

ները, նշում, որ այդ միջամտությունը կարող է բալկանյան պատերազմը վերածել իմպերիալիստական պատերազմի։ Լենինը «Պրավդայում» 1913 թ. մարտի 29-ին գրել է. «Բալկանյան պատերազմը Ասիայում և Արևելյան Նվրոպայում միջնադարի փլուզումը նշանավորող համաշխարհային իրադարձությունների շղթայի օղակներից մեկն է։ Բալկաններում միացյալ ազգային պետությունների ստեղծում, տեղական ֆեոդալների ճնշման վերացում, բալկանյան ամեն մի ազգության գյուղացիների վերջնական ազատագրում կալվածատիրական լծից. այս էր բալկանյան ժողովուրդների առջև ծառացած պատմական խնդիրը»⁷։ Լենինյան «Պրավդան» նշում էր բալկանյան պատերազմների կարևոր նշանակությունը բալկաններում ազգային հարցի լուծման գործում։

«Պրավդայում» բազմաթիվ հոդվածներ ու հաղորդումներ էին տպագրվում բալկանյան իրադարձությունների մասին։ Թերթում տպագրված մի շարք հոդվածներում մերկացվում էին սլավոն բնակչության, քրիստոնյաների նկատմամբ թուրքական ջարդարարների գազանությունները։ «Քրիստոնյաների համատարած ջարդը» հոդվածում թերթը գրում էր. «Սոֆիա. Կում-Բուրգասից երեկ եկած մի երիտասարդ կին երեխայի հետ միասին հայտնում է, որ թուրքական ղինվորները տեղական դպրոցի շենքում փակել են քրիստոնյա բուլտր տղամարդ բնակիչներին և կոտորել»⁸։

«Պրավդան» մերկացնում էր իմպերիալիստական տետությունների զավթողական պլանները Բալկանների նկատմամբ, նշում, որ նրանք պատերազմի հրդեհը բորբոքել են՝ դրանից օգուտ քաղելու համար։

Վ. Ի. Լենինը և «Պրավդան» պաշտպանում էին «Բալկանյան ֆեդերատիվ դեմոկրատական հանրապետություն» ստեղծելու մասին «տեսնյակների» պահանջը, օրգանապես այն կապում բալկանյան ժողովուրդներին ֆեոդալիզմի և ազգային ճնշումից հեղափոխական ճանապարհով ազատա-

7 Վ. Ի. Լենին, ԵԺԺ, հ. 23, էջ 44։

8 «Правда», 1913 г., 31 января.

գրելու հետ⁹։ «Միայն ցարիզմի հեղափոխական տապալումը,—գրում էր Վ. Ի. Լենինը 1912 թ. հոկտեմբերին,—կարող է ապահովել և՛ Ռուսաստանի, և՛ ողջ Արևելյան Եվրոպայի ազատ զարգացումը։ Միայն Բալկաններում ֆեդերատիվ հանրապետության հաղթանակը Ռուսաստանում հանրապետության հաղթանակի հետ միասին ի վիճակի է ազատելու հարյուր միլիոնավոր մարդկանց պատերազմի աղետներից և այսպես կոչված «խաղաղ» ժամանակներում ճնշման ու շահագործման տառապանքներից»¹⁰։

Այսպիսով Վ. Ի. Լենինը Բալկանների, այդ թվում Բուլղարիայի ազատագրությունը սերտորեն կապում էր Ռուսաստանում հեղափոխության հաղթանակի հետ։ Այսպիսին էր լենինյան մոտեցումը նաև Անդրկովկասի ժողովուրդների, այդ թվում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հարցերին։

* * *

Բալկանյան պատերազմը, ինչպես Թուրքական բռնապետության դեմ ուղղված բոլոր պատերազմները, հայ ժողովրդի մեջ առաջացրին ազատագրության նոր հույսեր։ Ընդհանուր թշնամու դեմ պայքարը նրանց կրկին ներգրավեց պատերազմի ոլորտը։ Բուլղարական բանակի շարքերը զորակոչվեցին բուլղարահպատակ շատ հայեր, որոնց թվում նաև հայ «տեսնյակներ»։ Հաղթահարելով բոլոր խոչընդոտները, շատ երկրներից նույնպես հայեր էին գալիս Բուլղարիա։ Թուրքական զավթիչների դեմ մղած պայքարի լեգենդար հերոս Անդրանիկը, որը լայն կապեր ուներ մակեդոնական ազատագրական շարժման շատ գործիչների և հատկապես Բորիս Սարաֆովի հետ, 1907—1912 թթ. բնակվելով Վառնայից քիչ հեռու, Գալատիա գյուղում, իր բնակարանը դարձրել էր զենք և փամփուշտ պատրաստելու արհեստանոց։ Անդրանիկն անմիջական մասնակցություն է ունենում բուլղար ժողովրդի ազատագրական պայքարին, զինավար-

⁹ А. М. Шнитман, Большевицкая газета «Правда» и болгарское рабочее движение (1912—1914 гг.), Мурманск, 1962, с. 22—27.

¹⁰ Վ. Ի. Լենին, ելժ, հ. 22, էջ 170—171։

ժական պարապմունքներ անցկացնում մակեդոնական ազատագրական խմբերի հետ: Բ. Սարաֆովին նա ասել է. «Եթեզ հետ եմ ամեն ժամանակ, համակիր մակեդոնացիների ազատագրությանը»¹¹: 1907 թ. Սոֆիայում Անդրանիկը մասնակցում է տեոորիստների գնդակից զոհված Սարաֆովի թաղմանը: «Բորիսի մահը այնքան վիշտ պատճառեց, որքան Աղբյուր Սերոբի և Գևորգ Չավուշի մահը»¹², — ասել է Անդրանիկը:

Օդեսայի ժանդարմական վարչության 1910 թ. ապրիլի 7-ի հաղորդման մեջ ասվում էր, որ «Անդրանիկը Վառնա է վերադարձել Ֆրանսիա, Բելգիա և Անգլիա կատարած ուղևորությունից... Մանչեստրում Անդրանիկը գնել է մեծ քանակությամբ զենք, որի մի մասը մատակարարները պետք է անմիջականորեն փոխադրեն որոշված վայրեր, իսկ մի մասն էլ Վառնա: Վառնայում Անդրանիկը իր սեփական տան երկու սենյակները հատկացրել է հատուկ լաբորատորիա սարքավորելուն և իր բնակարանում փամփուշտներ լցնելու համար պատվիրել է 4 հաստոց: Հետախուզությունը ներկայումս տեղեկացել է, որ Անդրանիկը մինչև Փարիզ մեկնելը, Վառնայից իր բացակայության ժամանակամիջոցում եղել է Թուրքահայաստանում, Պարսկաստանում (Թեհրանում հանդիպում է ունեցել Եփրեմի¹³ հետ) և Անդրկովկասում...»¹⁴:

¹¹ Անդրանիկի կյանքը, պատերազմները և հուշերը, Պելյուս, 1932, էջ 160:

¹² Նույն տեղում, էջ 164:

¹³ Եփրեմ Դավթյանը (1868—1912) 80—90-ական թվականներին մասնակցել է Թուրքական զավթիչների դեմ Մուշում, Սասունում, Վանում, էրզրումում և այլ վայրերում գործող հայդուկային խմբերի մարտերին: Սարգիս Կոկոնյանի խմբի արշավանքին մասնակցելու համար ցարական իշխանությունների կողմից ձերբակալվել և և արստովիկ Սիրիբ, ապա՝ Սախալին, որտեղից փախել է Իրան, դարձել 1905—1911 թթ. իրանական հեղափոխության ականավոր գործիչներից, ժողովրդական հերոս Սաթթար խանի զինակիցը, Իրանի ժամանակավոր կառավարության զինված ուժերի հրամանատարը: Զոհվել է Համադանի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում: Թաղված է Թեհրանում՝ իր անունը կրող զպրոցի բակում—Դ. Ղ.

¹⁴ Վրացական ԽՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 3, գ. 292, թ. 152:

Անդրանիկը մեծ ջանքեր էր գործադրում հայ և բալկանյան ուժերին Թուրքիայի դեմ համախմբելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով նա շրջագայեց բալկանյան երկրները, եղավ Եգիպտոսում, սերտ կապեր հաստատեց մակեդոնական և այլ գործիչների հետ: Անդրանիկը երբեք չհավատաց օսմանյան Թուրքիայի լծի տակ տառապող հայ և մյուս ժողովուրդներին ինքնավարութուն տալու մասին երիտթուրքերի կեղծ խոստումներին: Նա կանգնած էր աշխատավոր մարդկանց դաշինքի կողմը՝ ընդդեմ ազգային հարստահարիչների: Բալկանյան պատերազմի շրջանին են վերաբերում Անդրանիկի դեռևս այն ժամանակ տպագրված խոսքերը, թե «Թուրք խաղաղ բնակչության դեմ ոչ մի ոյս չունեմ, ես կըռվում եմ միայն բեկերի ու կառավարության դեմ... Ես նացիոնալիստ չեմ, ես ճանաչում եմ միայն մի ազգ, դա բոլոր ճնշվածների ազգությունն է»¹⁵: Անդրանիկն ասել է. «Ամեն մի արդարամիտ ու մարդասեր մարդ պետք է գործադրի բոլոր ջանքերը, որպեսզի վիճելի հարցերը լուծվեն ոչ թե անմեղների արյունահեղության միջոցով, այլ խաղաղասիրական սկզբունքների հիման վրա»: «Երբ իրիկունը գլուխներդ բարձին դնեք, որ քնանաք,—ասել է Անդրանիկը,— մի բիշ մտածեք ձեր ազգի մասին: Այնուհետև մտածեցեք ձեր հարեանի մասին, հայ լինի նա, թուրք լինի, ռուս լինի, վրացի լինի, ով կուզե լինի և բարի մտածեցեք»¹⁶:

Բուլղար ժողովրդի պայքարը թուրքական զավթիչների դեմ, ինչպես նախկինում, այժմ էլ ջերմ համակրանք էր գտնում ողջ հայության մեջ: Հայ ականավոր գրող, թարգմանիչ ու հասարակական գործիչ Արշակ Չոպանյանը Բուլղարիայի կառավարությանը Փարիզից ուղարկած նամակում 1912 թ. գրում էր. «Այս բացառիկ պահին, երբ ձեր բարեշնորհ ժողովուրդը կանգնած է պատերազմի եզրին, ես պարտավոր եմ և ինձ թույլ եմ տալիս խորը հոգույս եկող հիացմունքն հայտնել ձեր հերոսական ժողովրդին և ամենայն անկեղծությամբ իմ ձայնը բարձրացնել հօգուտ բուլղարա-

15 «Հորիզոն», 1913, օգոստոսի 3:

16 Հովհ. Թումանյան, Նրկերի ժողովածու, հ. 6, 1959, էջ 224—225:

կան բանակի... Մենք երբեք չենք մոռանա ձեր ժողովրդի հյուրընկալությունը բազմաթիվ հայերի նկատմամբ, որոնք համիդյան ջարդերից հետո հանգրվան գտան Բուլղարիայում: Նրանց գաղթը եղեռնի արդյունք էր: Այժմ այդ հայերը դժվարանում են իրենց ղեկավարներին արտահայտել: Սակայն կովկասյան հայերն ամենուրեք իրենց թերթերում համարձակորեն գրում են և արտահայտում իրենց համարձակ որոշումները՝ օգնելու բալկանյան ժողովուրդներին: Նա համոզված են, որ Ռուսաստանի ուսանողական մեծ խմբեր պատրաստ են որպես կամավորներ ռուսների հետ միասին մարտնչելու թուրքերի դեմ»¹⁷:

Ա. Զոսյանյանը խնդրում էր չհրապարակել այս նամակը՝ նկատի ունենալով Թուրքիայում ապրող հայերին սպառնացող վտանգը:

Բուլղարական մամուլը հիացմունքով էր նշում Անդրանիկի, որպես թուրքական զավթիչների դեմ պայքարի լեգենդար հերոսի մասին¹⁸: «Մակեդոնաօղորինյան» հանդեսը 1906 թ. հոկտեմբերի 25-ի առաջնորդողում գրել է, որ Անդրանիկը քաջարի հեղափոխական է, ամբողջ տասը տարի իր ազգային ահարկու և անվեհեր հեղափոխական խմբի գլուխն անցած հեղափոխականորեն կազմակերպում էր պայքարը թուրք և քուրդ հարձակումների դեմ՝ պաշտպանելով իր ժողովրդին, վաճան լինելով իր հայրենիքին՝ թշնամիների և հարստահարողների դեմ: Վկայակոչելով Անդրանիկի հայ գործիչներին ուղղված 1906 թ. «կոչը», բուլղարական հանդեսը այն որակում էր որպես վեհ կոչ, «որի մեջ այլ կազմակերպությունների հեղափոխականներն էլ պետք է բավականին դասեր գտնեն»¹⁹:

Նկատի ունենալով հայերի համակրանքը Բուլղարիայի նկատմամբ, երկու ժողովուրդների շահերի ընդհանրությունը թուրքերի դեմ մղվող պայքարում, բուլղարական բանակի հրամանատարությունը ընդառաջում է հայերի առաջարկու-

17 Պատմա-բանասիրական հանդես, 1982, № 4, էջ 88:

18 «Вечерняя почта», № 1857, 25 октября, 1906 г.

19 Նույն տեղում:

Թյանը՝ կազմավորելու կամավորական ջոկատ՝ բալկանյան պատերազմին մասնակցելու համար։ Այդ ջոկատը ձևավորվում էր Պլովդիվի, Սոֆիայի և այլ քաղաքների հայերից՝ Անդրանիկի անմիջական ղեկավարությամբ։ Հայ կամավորները ապրում էին Սոֆիայի իգական գիմնազիայում և գինվարժություններ անցկացնում քաղաքի շրջակայքում։

Մակեդոնա-օգրինյան (ադրիանոպոլսյան) աշխարհազորայինների (16.840 կամավորներով) գլխավոր հրամանատար գեներալ Գենովի 1913 թ. օգոստոսի 31-ի Սոֆիայում ստորագրած վկայականում ասված է.

«Մակեդոն-օգրինեան երկրապահ զորքերի կազմության ժամանակ նկատի առնելով հայերու համակրանքը Պուլկարիոյ հանդէպ, անոնց անցեալը և կարեւորությունը պատերազմին մասնակցել իրենց առանձին զօրամասով, թուլատրվեց կազմությունը հայկական զօրամասի մը, հայկական ազգային դրօշակով, հայ սպաներով և խմբապետներով (հրաման մակեդոն-օտրինեան երկրապահ զորքերին, № 2, § 8, 3 Հոկտ. 1912 թ.)։ Կազմակերպվեցավ հայկական զօրամասը վերջնականապէս 1912 Հոկտ. 8-ին, իսկ նոյն ամսու 16-ին առնվեց 12-րդ Լօզենկրատեան գումարտակի մէջ... Զօրամասը արձակվեցավ 1913 թ. Մայիս 28-ին, Քոչանա քաղաքի մէջ, Թիւրքիոյ հետ խաղաղութիւն կնքելէ յետոյ։

Ընդհանրապէս, Հայկական Զօրամասը, հակառակ հագուստի և ուժեղ կազրի չգոյութեան, միշտ էլ եղած է ուժեղ իր շարժաշուքեամբ, կարգապահութեամբ, տոկոսութեամբ և արտակարգօրէն քաջ կռիվներու մէջ։

Այդ Զօրամասին բոլոր մասնակցողները կրնան հպարտանալ իրենց քաջ գործերով, իսկ Հայաստանը պէտք է վրստահ ըլլայ որ այսպիսի զավակներով, որոնք ընդունակ են մեռնելու օտար դատի մը համար, մօտ ապագային պիտի ձեռք բերէ երջանիկ և տեւական ազատութիւն»²⁰։

Հայկական վաշտը պաշտոնապէս կոչվում էր 12-րդ Լո-

²⁰ Բերվում է ըստ՝ «Հայկական զօրամասը Պալկանեան պատերազմին մէջ» Թերթիկի։

գինգրագյան գումարտակի 2-րդ վաշտ, Անդրանիկը իր իսկ գինվորների վկայությամբ «վաշտի հոգին, նրա փառքն ու պարծանքն էր, նրա բարձրագույն իշխանավորը»: Անդրանիկի համհարզ բուլղարահայ Ղուկաս Մինասյանը ասել է. «Իսկապես քաջի, անվախի, անսասանի և իշխողի, հպատակեցնողի ներգործություն է անում Անդրանիկը յուր վառվռուն, կրակոտ աչքերով»:

Հայկական վաշտի սկզբնական կազմում նրա հրամանատարը պոգպորուչիկ Գարեգին Նժդեհն էր: Վոյեվոդը (հարյուրապետ)՝ Անդրանիկը, որն հետագայում ստացավ պոպպորուչիկի աստիճան: Վաշտն ուներ 229 զինվոր: Դեպի Թրակիա արշավելու ժամանակ ղորամասին միացան ևս 42 կամավոր, որով վաշտի կազմը, հրամանատարների հետ դարձավ 275: Պատերազմի առաջին շրջանում վաշտը մասնակցեց Սոֆիա-Սամակով-Կոստենեց-Պլովդիվ-Տերնովո-Սելմեն-Խասկովո-Կոթլալի-Մաստանլի - Կյումուրջին - Ֆերեսոֆլու-Դեմոտիկա-Ուզունքյուպրի-Կեշուն-Մալգարա-Ռոդոսթո արշավանքներին և Մաստանլը, Ուզուն Համիթլերի, Բալկան-Թորեսի և Մերհամլուի կռիվներին:

Բազմաթիվ հայեր ընդգրկվել էին բուլղարական բանակի կամավորական սկզբունքով կազմավորված 3-րդ բրիգադի մեջ, որի հրամանատարն էր փոխգնդապետ Ալեքսանդր Պրոսպերովը: Բրիգադի սանիտարական մասում ծառայող բժիշկ Արմեն Սյունին 1914 թ. Բաքվում հրատարակեց «Հայկական վաշտը Անդրանիկի առաջնորդությամբ 1912—1913 թթ. բալկանյան պատերազմում» գիրքը, որը կարևոր աղբյուր է հայ և բուլղար ժողովուրդների զավակների ռազմական համագործակցության և բարեկամության մասին:

Հարազատ բուլղարական հողում հնչում են դեռևս 1904 թ. աշուղ Շերամի հյուսած՝ «Անդրանիկ» և ազգային հերոսին նվիրված այլ երգեր.

Իբրև արծիվ սավառնում ես լեռ ու ժայռ,
Թնդացնում երկինք, գետինք տննչավառ,
Սուրբ անունդ պետք է հիշվի դարեդար.
Հսկա լերինք քեզ ապաստան, Անդրանիկ²¹:

²¹ Շերամ, Երգեր, Երևան, 1969, էջ 15:

1912 թ. հոկտեմբերի 23-ին հայկական վաշտի Սոֆիայից դեպի ռազմաճակատ մեկնելու արարողության մասին Սյունին գրել է, որ կանայք և աղջիկները թարմ ծաղկեփղնձեր մատուցեցին թե՛ Անդրանիկին՝ «վաղեմի հերոսին, թե՛ մյուսներին՝ ապագա հերոսներին»²²։ Գաղութի ողջ հայությունը ռեզուսցվածքով ու հուզմունքով էր եկել «վերջին անգամ հրաժեշտ տալու և վերջին անգամ իր աչքով տեսնելու հայկական վաշտը և լսելու հրամանները։ Ամենքն էլ իրենց հետ որևէ բան էին բերել տղաներին բաժանելու համար՝ քաղցրեղեն, ծխախոտ, ծաղիկներ և այլն... Ուրախ, զվարթ քայլում էին տղերքը՝ հրգելով հայկական երգեր, իսկ ժողովրդի խառն բազմությունը հետևում էր նրանց դեռ երկար ժամանակ»²³։

1912 թ. հոկտեմբերին, Բալկանյան պատերազմի ժամանակ «Կիևսկայա միսլ» թերթի²⁴ թղթակից Անտիգ Օտոն (Լ. Տրոցկի) Սոֆիայում ներկա գտնվելով Հայկական վաշտի ռազմաճակատ ճանապարհելու արարողություններին, գրում է իր տպավորությունները, որոնք հրատարակվում են թերթի 1913 թ. հուլիսի 19-ի համարում՝ «Անդրանիկը և նրա ջոկը» վերնագրով։ Ականատեսը նշում է, որ Հայկական կամավորական ջոկը կազմակերպվել է Սոֆիայում, այն գլխավորում էր երգերի և առասպելների հերոս Անդրանիկը։ Ներկայացնելով Անդրանիկին, նրա հերոսական անցյալը, թղթակիցը բերում է նրա խոսքերը. «Թուրք խաղաղ բնակչության հետ ես երբեք ոչ մի թշնամական գործողություն չեմ

22 Առեմեն Սյունի, Հայկական վաշտը Անդրանիկի առաջնորդությամբ 1912—1913 թթ. Բալկանյան պատերազմում, Բաքու, 1914, էջ 34։

23 Նույն տեղում, էջ 35։

24 «Киевская мысль»-ը բուրժուա-դեմոկրատական ուղղությամբ, քաղաքական և գրական ամենօրյա թերթ էր։ Հրատարակվում էր Կիևում 1906—1918 թթ.։ Թերթին աշխատակցել են նաև սոցիալ-դեմոկրատները, մեծ մասամբ մենշևիկները՝ Ա. Մարտինովը, Լ. Մարտովը, Լ. Տրոցկին և ուրիշներ։ Թերթում տպագրված են նաև Ա. Լոնաչարսկու հոդվածները։ Բազմիցս հիշատակելով «Կիևսկայա միսլ» թերթը և մեջբերումներ անելով նրանից, Վ. Ի. Լենինը գրել է, որ այն շատ տարածված գաղափարական թերթ է, արտահայտում է մանր բուրժուական դեմոկրատիայի հայտնի խավերի հայացքները (Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 23, էջ 454)։

ունեցել, պայքարել եմ միայն բեգերի և կառավարության դեմ», «Ես նացիդնալիստ չեմ եղել, ես ճանաչում եմ միայն մի ազգ՝ ճնշվածների ազգը»: Հողվածում նշված է, որ «չնայած վաշտի հրամանատարը սպա Գարեգին Նժդեհն էր, բայց նրա հոգին Անդրանիկն էր: Նա փառահեղ է իր մուգ մոխրագույն, գորշ կանաչ գույնի զգեստով, բարձր մորթե փափախով և լավ տեսակի զինվորական երկարավիզ կոշիկներով, որոնց մեջ ցցված է մտրակը՝ ոչ պաշտոնական իշխանության խորհրդանիշը: Նրա կողքից կախված են հեռադիտակն ու բրաունինգը, կրծքին մի ամբողջ ծաղկեփունջ է՝ ժապավենի վրա մակագրված՝ «Մահ կամ ազատություն»: Այդ նրան մատուցել էին Կարմիր խաչի կոմիտեի հայուհիները...

Անդրանիկի մասին երգեր են երգում. «Զարթնում է գարունը և գարնան առաջին զվարթ ձայների հետ միասին հնչում է Անդրանիկի մարտակոչը: Կանգնած է նա Սասունի լեռների վրա և կոչի է կանչում մեղ»: Անդրանիկը լուռ առաջ է գնում... Լսվում է սրինգի մեղմ ձայնը, որը սկզբում խեղդվում է աղմուկի ու աղաղակների մեջ, բայց կամաց-կամաց հնչյունները ավելի որոշ են դառնում... Նվագում է մեկը՝ «Միրելի ընկեր, մեռնում եմ» մեղեդին...»: Ապա կրկին երգում են Անդրանիկի մասին...»²⁵:

Բուլղարահայ կոմունիստ Արմենակ Թադևորյանը հետաքաջում վերհիշել է. «Բալկանյան պատերազմի ժամանակ ես 12 տարեկան էի և ահա իմ հայացքի առջև այժմ հառնում է Պլովդիվում հայ կամավորների հավաքը, որը տեղի էր ունենում հայկական դպրոցի և եկեղեցու ընդարձակ բակում: Այնտեղ էր նաև Անդրանիկը: Նա կարգադրություններ էր անում, զրուցում կամավորների հետ: Վաշտի մեծ մասը կազմում էին Պլովդիվի երիտասարդ հայրենասերները՝ բանվորները և արհեստավորները:

Բակում հավաքված էր նաև խառն բաղմոթյուն: Կամավորները հանգերձավորվում էին, հնչում էր հայրենասիրական երգերի ղողանջը, նրանց նվիրվում էին ծաղկեպսակ-

²⁵ «Киевская мысль», 19 июля, 1913 г.

ներ և նվերներ: Ամենուրեք տիրում էր մարտական բարձր ոգևորություն: Մթնոլորտը շիկացած էր:

Ահա և հասավ մեկնելու ժամը: Անդրանիկի հուժկու հրամանի ներքո կամավորները շարժվեցին և հայրենասիրական քայլերգի հնչյուններով ուղեկցված մեկնեցին կայան: Առջևից քայլում էր Անդրանիկը, շողշողում էր վաշտի մարտական դրոշը՝ ասեղնագործված հայ աղջիկների ձեռքերով: Ուղեկցող հսկա բազմությունը կեցցեններով էր ճանաչարհում իր հարազատներին ու բարեկամներին: Նրանք խրոխտ քայլերով առաջանում էին դեպի ռազմաճակատ՝ կատարելու իրենց սրբազան պարտքը հղբայրական բուլղար ժողովրդի հանդեպ և թուրքական լծից ազատագրելու իրենց ազգակիցներին»²⁶:

1912 թ. նոյեմբերի սկզբներին հայկական կամավորական վաշտը Անդրանիկի հրամանատարությամբ արդեն մարտերի մեջ էր: Բուլղարական բանակի սպա Գենեկը հայ կամավորների սիրագործությունների մասին ասել է. «Օ՛, առյուծներ են, կատարյալ առյուծներ... ինչպիսի քաջ տղերք կան, մարդ ուղղակի զարմանում է: Շատ քաջ է մանավանդ Սարգիս Ասլանը (Անդրանիկը), միաժամանակ թի հրգում է և թև կրակում»²⁷:

Բուլղար ժողովրդի ազատագրական պայքարին Անդրանիկի մասնակցությունը այսպես է պատկերել բանաստեղծ Նաիրի Զարյանը.

Բուլղարիայի պապերը քաջ
Հիշում են քո մասին
Եվ զորամասը քո հղբայրական,
Որ անվրեպ զարկեց բարբարոսին:
Քո արշավանքներից փոթորկածին
Փախչում էր սոսկահար Զալալ փաշան:
Դու բոտեյան գնդերի հետ

²⁶ Ա. Թազմուրյանի հուշերը գտնվում են զրբի հեղինակի անձնական արխիվում:

²⁷ Բուլղարահայ տարեգիրք «Վիտոշ—Արարատ», 1935, Ա տարի, էջ 191:

Մեկտեղ մաքառեցիր
Սուլթանի դեմ,
Հանուն Բուլղարիայի ազատության
Եվ քո անունը շառաչեց երկրե-երկիր
Որպես գարնան որոտ,
Որպես նշկահումի ազդանշան²⁸։

«Ուտրո Ռուսիի» թերթի ղինվորական թղթակից Վալերի-
Յազվիցկին Անդրանիկի և նրա ղեկավարությամբ գործող
հայկական վաշտի մասին գրել է. «Նշանավոր հայկական ա-
ռաջնորդի անունը ես առաջին անգամ լսել եմ 1912 թ. Բալ-
կանյան պատերազմի ժամանակ։

Այն բազմաթիվ զորասյուները, որոնք ստեղծվել էին
Բուլղարիայում՝ Թուրքիայից հայ գաղթականների կողմից,
ամենաեռանդուն կերպով մասնակցեցին Թուրքիայի դեմ,
բուլղարների բնորոշմամբ «խաչի և կիսալուսնի» պատերազ-
մին։

Այդ ժամանակ բուլղարացիների հետ թիկունք-թիկուն-
քի մարտնչում էին հայ կամավորները, որոնք միացյալ ու-
ժերով հանդես էին գալիս ընդդեմ փաղիշահի։ Հայերի շար-
քում երևաց Անդրանիկը, որը երկար ժամանակ հերոսական
պայքար էր մղել օսմանյան Թուրքիայի դեմ։

Մինչև նրա գալը բուլղարահայերը գիտեին Անդրանի-
կի սխրանքների մասին Թուրքահայաստանում, ուր նա եր-
կար տարիներ իր ջոկատների գլուխ անցած զարմանալի խի-
զախ և համառ պայքար էր մղել քրդերի և թուրքական ենի-
չերիների դեմ՝ պաշտպանելով խաղաղ բնակիչներին ավա-
ղակային հարձակումներից։ Այդ պատճառով էլ Բուլղարիայի
հայ բնակչությունը նրան դիմավորեց հիացմունքով լի այն-
պիսի ցույցերով, որոնք բախտ են վիճակվում միայն նշա-
նավոր զորավարներին։ Անդրանիկն անմիջապես կանգնեց
բուլղարական բանակին միացած հայ կամավորների գը-
լուխ»²⁹։

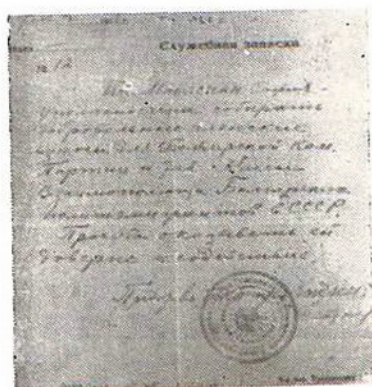
Բալկանյան պատերազմի երկրորդ շրջանում (1913 թ.

²⁸ Նաիրի Զարյան, Միահատորակ, Երևան, 1975, էջ 412—413։

²⁹ «Утро России», 1916 г., 16 октября.

Սոֆի Արնայան

Գրություն Ս. Արնայանին
վատման և աշակցելու մասին
1928 թ. փետրվար:

Աղալենի Ռաշմակյան,
1947 թ. Պլովդիվ

Տիբան Բարիկյան

հունվար-մարտ) հայկական վաշտը՝ բուլղարական բանակի կազմում մասնակցեց Մերեֆտեի և Շար-քյո քաղաքների գրավմանը և Շար-քյո-Մալգարա-Կեշան-Իբռալա-Ֆերե-Դե-դեագաչ-Գյումուրչինա-Դեմիր-Հիսար-Պետրիշ-Ստրումիցա-Ռադովիչ-Շչիպ-Կոշանե-Սոֆիա արշավներին: Վաշտը 1912 թ. դեկտեմբերի 16-ից մինչև 1913 թ. հունվարի 20-ը պաշտպանեց Մարմարյա ծովի ափը, իսկ 1913 թ. հունվարի 29-ից մինչև մարտի 22-ը այնտեղ պահակային ծառայություն կատարեց: Այդ ժամանակ էլ Անդրանիկն ստացավ պողպորուշիկի աստիճան, 8 հոգի՝ կրտսեր ենթասպայի և 16-ը՝ կֆրեյտորի: Բաղմաթիվ հայ ռազմիկներ արժանացան բուլղարական բանակի շքանշանների, Անդրանիկը պարգևատրվեց զինվորական 2-րդ աստիճանի խաչով:

Բալկանյան պատերազմի առաջին ամիսներից մինչև պատերազմի հաղթական ավարտը Հայկական վաշտը մասնակցել է բաղմաթիվ ճակատամարտերի և արժանացել բուլղարական բանակի հրամանատարության բարձր զնահատականին:

1912 թ. նոյեմբերի 15-ին Մերհամլու դյուղի մոտ տեղի ունեցած կռիվում Անդրանիկի կամավորները գերի են վերցնում Մեհմեդ Յավեր փաշային՝ իր զորախմբի հետ: Նրբ պարտված փաշան թուրք հաղթողին հանձնելիս տեսնում է իր դեմ կանգնած Անդրանիկին, այլալված ասում է. «Եթե նախապես իմանայի, որ իմ դեմ դու ես կռվում, մինչև վերջ կկռվեի ու երբեք անձնատուր չէի լինի»³⁰: Անդրանիկը լսելով այդ խոսքերը, վեհանձնորեն թուրք վերադարձնում է թուրք փաշային:

1913 թ. հունվարի սկզբներին հայկական վաշտը բուլղարական զորքերի հետ մտնում է Մարմարյա ծովի եվրոպական ափին գտնվող Ռոդոսթո քաղաքը: Առջևից ձիու վրա գնում էր փոխգնդապետ Պրոտոգերովն իր շտաբով, նրա հետ էր Անդրանիկը՝ արաբական նժույգի վրա: Քաղաքի մատույցներում հավաքվել էին հազարավոր մարդիկ: Պրոտո-

30 Առեմ Մարմարյան, Զոր. Անդրանիկ և իր պատերազմները, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 225—227:

գերովը զինվորական շքանշաններ է հանձնում Անդրանիկին և նրա ռազմիկներին, ապա նրանց ողջունելով, ասում. «Մի ժողովուրդ, որ գնահատում ու հարգում է իր հերոսներին, երբեք չի մեռնի: Այդպիսի ժողովրդի ապագան պայծառ է և նրա փրկությունը մոտ: Կեցցե Անդրանիկը»³¹:

Այնուհետև Ռոդոսթոյի հայկական աղումբում ճաշկերույթ է տրվում: Այստեղ արտասանած ճառում ղեկավար Իվան Դիմիտրովն ասում է. «Մի ժողովրդի տանջանքները վկայում են նրա հոգեկան հարստության մասին: Եթե փողոցում հանդիպեք հայի, դուք իսկույն կճանաչեք նրան, նրա աչքերի մեջ հանգել է ուրախության փայլը, նրա դեմքը կըրում է տխրության կնիք: Իր կյանքի մեջ նա իրեն իր հայրենիքի դժբախտությունից չի բաժանում, նույնիսկ երբ նա երգում է ու խոսում, նրա երգերի մեջ լսվում են խեղճ ստրկի հեծեծանքները, իսկ նրա ձայնի մեջ՝ փրկության անհաղ ծալումը»³²: Արտասանելով «Արաքսի արտասուքը» բանաստեղծությունը, Դիմիտրովն առաջարկում է հայ ազգի բախտավորության և ապագայի կենացը:

Պատասխան խոսքում Անդրանիկն ըստ արժանվույն է գնահատում բուլղարական զորքի հաղթանակները, ապա առաջարկում հարգել մարտերում ընկածների հիշատակը, որոնց մեջ քիչ չէին նաև հայ ռազմիկները:

Բնակչության հետ կամավորների այս և նման այլ հանդիպումները վերածվում էին բուլղար և հայ ժողովուրդներին ջերմ բարեկամության ցույցերի:

1913 թ. մայիսի 28-ին, Թուրքիայի հետ՝ բալկանյան պետությունների հաշտության պայմանագիրն ստորագրելուց հետո, Հայկական վաշտն արձակվում է³³:

Ռազմաճակատից Սոֆիա վերադառնալուց հետո էլ Հայկական վաշտի զինվորները արժանանում են բուլղար ժողովրդի հարգանքին ու երախտագիտությանը: Բարձր գնահատելով Անդրանիկի ծառայությունները բուլղար ռազմիկ-

31 «Թանրեր Հայաստանի արիւնքներին», Երևան, 1965, № 1, էջ 9:

32 Նույն տեղում, էջ 10:

33 Բուլղարահայ տարեգիրք «Վիտոշ-Արարատ», 1935 թ., Ա տարի:

Ներքո գրում էին. «Սիրելի Անդրանիկ, վստահ եղեք, որ երբ առիթը ներկայանա ձեր հայրենիքն ալ փրկելու թուրքական ճիրաններեն, մենք ալ փոխադարձաբար ձեր կողքին պիտի գտնվինք»³⁴:

Առաջին Բալկանյան պատերազմում զոհված մարտիկների հիշատակին հույն-բուլղարական սահմանի վրա կառուցված է մի հուշարձան, որի վրա փորագրված բազմաթիվ անունների թվում նաև հայերի անուններ են: Այդ մասին Բալկանյան պատերազմի մասնակից Միլան Դամյանովը գրել է. «Այդ անունները օտար չեն, նրանք մեր զինակից եղբայրներն են, որոնք արյուն թափեցին իրենց հայրենիքի և բախտակից Մակեդոնիայի ու Թրակիայի համար: Փա՛ռք Հայկական վաշտին»³⁵:

Նշանավոր բուլղար գրող Վրբան Ստամատովը հետագայում Անդրանիկի մասին գրել է, որ նա «մինչև իր լեզենդար կյանքի վերջը հավատարիմ մնաց Բալկանյան պատերազմի ազատագրական գաղափարներին: Մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանը, այցելելով Բուլղարիա, ցանկանում էր լինել Անդրանիկի անվան հետ կապված վայրերում, եղավ այն տանը, որ Անդրանիկի համար կառուցել էին մակեդոնական հեղափոխականները և որը որպես մարտական շտաբ, զենքի և զինամթերքի պահեստ է ծառայել Արևմտյան Հայաստանում թուրքական օկուպանտների դեմ գործող ջոկատների համար: Զրուցի ժամանակ Հ. Բաղրամյանը Անդրանիկին համեմատում էր Բուլղարիայի ժողովրդական հերոս Աեսկու հետ»³⁶:

Անդրադառնալով Բալկանյան պատերազմին Անդրանիկի և նրա զինվորների մասնակցությանը, Խորհրդային Միության մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանը գրել է. «Բուլղարական և հայկական թերթերում հատուկ փաստաթուղթ է հրապարակվել հայկական ջոկատի մարտական գործողությունների մասին՝ ստորագրված բուլղարական աշխարհա-

³⁴ «Հուշամատյան», էջ 138:

³⁵ «Поход» (София), 1941, апрель 27.

³⁶ В. С. Стаматов, Лодка до Арарат, София, Профиздат, 1985, с. 19—20, 55—57.

զորայինների հրամանատար գեներալ-մայոր Գննովի և շտաբի պետ, գեներալ-մայոր Դերվինգովի կողմից: Այդ փաստաթուղթը այժմ էլ պահպանում է իր նշանակությունը որպես հայ և բուլղար ժողովուրդների համատեղ թափած արյամբ ամրացված մարտական եղբայրության վկայություն»³⁷:

Բալկանյան առաջին, իր բնույթով առաջադիմական, պատերազմում ամրացան Անդրանիկի կապերը բուլղար ժողովրդի բազմաթիվ գործիչների հետ, նա դարձավ եղբայրական ժողովրդի ազատագրական շարժման երախտավորներից մեկը³⁸:

Բուլղարիան դարձավ Անդրանիկի երկրորդ հայրենիքը, որտեղ նա ակտիվ մասնակցություն ունեցավ հայ և բուլղար ժողովուրդների ամենաոխերիմ թշնամի՝ օսմանյան թուրքիայի լծից նրանց ազատագրական գործին: Բուլղարիայում Անդրանիկի համար անհրաժեշտ սլայմաններ էին ստեղծվել օգնելու իր ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարին, անմիջական կապեր ունենալ այդ պայքարի գործիչների հետ: Բուլղարիայում է Անդրանիկը գրել իր «Մարտական հրահանգները» գիրքը, որը 1907 թ. հրատարակվեց ժնևում³⁹:

37 И. Х. Баграмян, Мои воспоминания, 1979, с. 19.

38 Լինելով Ռումինիայում և Բուլղարիայում, մենք ականատես ենք եղել, թե Բալկանյան պատերազմի մասնակիցները ինչպիսի սիրով էին խոսում Անդրանիկի մասին: Այդ երկրներում գրված են Անդրանիկի կիսանդրիները, Պլովդիվում կա Անդրանիկի անվան փողոց, Վառնայում՝ տուն-թանգարան:

39 1905—1914 թթ. որոշ ընդմիջումներով Անդրանիկն ապրում էր Բուլղարիայում: Նկատի ունենալով նրա ծառայությունները բուլղար ժողովրդի ազատագրական պայքարին, բուլղարական կառավարությունը Անդրանիկին հողամաս է նվիրում, որտեղ զորապետը իր ֆիզայի ընկերներին ձգնույթներ տուն է կառուցում, այգի գցում, հմուտ արհեստավորի վարպետությամբ կահավորում է իր շորս սենյակները: Այստեղ տեղի է ունենում Անդրանիկի պատկազրությունը Սաթենիկի հետ, բավորը Նուրբար փաշան էր: Բուլղարական ժողովրդական Հանրապետությունում պահպանվում է Անդրանիկի տունը:

1986 թ. ըմբռամարտի աշխարհի նախկին չեմպիոն և գավաթակիր Նուբայր Մուշեղյանը իր մտերիմ ընկեր՝ նշանավոր բուլղար մարտիկ, աշխարհի չեմպիոն, օլիմպիական խաղերի մրցանակակիր, սոցիալիստական

Առաջին Բալկանյան պատերազմում, Թուրքիայի սլաւ-տուիթլունից հետո, 1913 թ. մայիսի 30-ին լոնդոնում կնքված հաշտութեան պայմանագրի համաձայն օսմանյան կայսրութիւնը կորցնում է իր բոլոր տիրույթները բացառութեամբ Ստամբուլի և Արևելյան Թրակիայի մասի: Այս բոլորը հոգ են նախապատրաստում հայկական հարցի նոր արժարժման համար: Հայկական բարենորոգումների հարցը վերստին դառնում է միջազգային դիվանագիտութեան ուշադրութեան առարկա⁴⁰:

աշխատանքի հերոս Ստանշո Կուէի հրավերով ավտոմեքենայով գնում է Բուլղարիա՝ նա իր հետ տանում է մի մեծ հուշարար՝ հայերեն և բուլղարերեն՝ «Ջորավար Անդրանիկին», «На спомен Андраника» մակագրութեամբ: Հուշարարը հանդիսավոր պայմաններում տեղադրվեց Վառնայի Գալատիա թաղամասում (Գալատիան նախկինում դուլգակ էր), որտեղ գտնվում է Անդրանիկի տնակը, մուտքի մոտ) «Խորհրդային Հայաստան», (1987, № 7, էջ 13—14): Սոֆիայում լույս տեսնող «Երևան» թերթը 1988 թ. մարտի 26-ի և ապրիլի 2-ի ու 9-ի համարներում բուլղարերեն թարգմանութեամբ՝ տպագրել է «Շահումյան և Անդրանիկ» վերնագրով մեր հոգվածաշարքը:

⁴⁰ 1987 թ. հոկտեմբերի սկզբներին բուլղար ժողովուրդը տոնեց 1-ին Բալկանյան պատերազմի 75-ամյակը, որպես կարևոր իրադարձություն իր նոր պատմութեան մեջ: Այդ կապակցութեամբ Բուլղարիայում նշվեց նաև Անդրանիկի ղեկավարած Հայկական կամավորական վաշտի մասնակցութիւնը պատերազմում: Հոկտեմբերի 27-ին Սոֆիայի ժողովրդական բանակի կենտրոնական տան մեծ դահլիճում տեղի ունեցավ բազմամարդ հանդիսավոր ժողով, որտեղ բուլղարական ժողովրդական բանակի գեներալ լեյտենանտ Խր. Ռատոնովը զեկուցեց Հայկական կամավորական վաշտի ռազմական ուղու մասին հատկապես ընդգծելով Անդրանիկի դերը: Ցուցադրվեց վավերագրական կինոնկար, որը վերարտադրում էր Ադրիանապոլսի (Օդրին) ամրոցի զրավումը բուլղարական բանակի կողմից: Բուլղար և հայ ժողովուրդների բարեկամութեան շնորհ ցույցի վերածվեցին Վառնայում տեղի ունեցած հանդիսավորութիւնները: Ժողովում Բալկանյան պատերազմում Հայկական վաշտի և Անդրանիկի սխրագործութիւնների մասին պատմեց կոնտր ադմիրալ Տ. Տինելը:

Վառնայի Գալատիա թաղամասի այն առանձնատան պատին, ուր ավելի քան տասը տարի ապրել է Անդրանիկը, հայկական տուֆից պատրաստված հուշարար փակցվեց: Հանդիսութիւնների ժամանակ տեղի ունեցավ նոյն տան առջև հառնող Էրկու մետրանոց հարթաբանդակի բացումը, որը ներկայացնում է զույգ սալաքարերի խորհրդանշական համադրութիւն: Սալաքարերից մեկի վրա հայ ազգային հերոսի մետաղյա քարձաքանդակն է, մյուսին՝ հայերեն և բուլղարերեն փորագրված է. «ԱՅՅՍ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին «տեսնյակաների» կուսակցությունը Դ. Բլազոնի, Գ. Դիմիտրովի և Վ. Կուլարովի գլխավորությամբ մերկացնում էր բուլղարական կառավարության ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը, պատերազմի դեմ հանդես էր գալիս հետևողական ինտերնացիոնալիստական քաղաքականության դիրքերից: «Բանվորներն իրար մեջ բաժանելու ոչինչ չունեն, — այդ օրերին «Ռաբոտնիչեսկի վեստնիկ» թերթում գրում էր Գ. Դիմիտրովը, — նրանք պետք է պայմանավորվեն և միավորվեն կապիտալիզմի դեմ ընդհանուր պայքարի համար»⁴¹:

ՏԱՆ ՄԵՋ 1905—1914 ԹԹ. ԱՊՐԵՑԱՎ ԶՈՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿԸ ԹՈՒՐԶ ՍՏՐԱՐԱՐՆԵՐԻ ԴԵՄ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅԺԱՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԵՐՈՍ, ՊԱՐԱՆՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՄԱՍՆԱՔՅԱՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՎԱՇՏԻ ՎՈՅՆՎՈՐԱՆ: Միաժամանակ, փողոցը, որտեղ դանդաղ էր զորավարի տունը, վերանվանվեց նրա անունով: Սոֆիայից և Վառնայից բացի Բալկանյան պատերազմին և հայ կամավորական վաշտի հրամանատարին նվիրված հանդիսություններ տեղի ունեցան Ստարա Զագորայում, Խափոզում, Բուլղարիայի համարյա բոլոր հայաշատ բնակավայրերում: Այդ հանդիսությունների ժամանակ ելույթ ունեցողները բարձր զնահատեցին հայ զորավարի ռազմավարական տաղանդը, անօրինակ խիզախությունը, նվիրվածությունը բախտակից ժողովրդի երազանքների իրականացմանը:

Հանդիսություններին արձագանքեցին Բուլղարիայի բոլոր թերթերը, ռադիոն, հեռուստատեսությունը: Բուլղարահայ «Երևան» մշակութային կազմակերպության կենտրոնական վարչության օրգան «Երևան» շաբաթաթերթը երկու համար նվիրեց Բալկանյան պատերազմին մասնակցած հայկական վաշտին, զորավար Անդրանիկին: Թերթում տպագրված են նաև ազգային հերոսի կյանքի համառոտ տարեգրությունը, նախկին մարտիկների հուշերը, հատվածներ գեղարվեստական ստեղծագործություններից, արժեքավոր այլ նյութեր: Խմբագրության ջանքերով Բուլղարիայի մի շարք թարգմանչներում լուսանկարչական ցուցահանդեսներ են բացվել, որոնք ամբողջական պատկերացում են տալիս զորավարի կյանքի, անձնվիր զործունեության մասին: «Անդրանիկը, — գրում էր «Երևան» թերթը, — հայ ժողովրդի համար այն է, ինչ բուլղարացիների համար Վախլ Կասկին, իտալացիների համար Զուգեպե Դարիբալդին, նրանց համար ժողովուրդը լեգենդներ է հորինել, երկեր է հյուսել, որոնք անցնում են սերնդից սերունդ» («Երևան», Սոֆիա, 24 հոկտեմբերի 1987 թ.):

⁴¹ Георгий Димитров, Съчинения, т. 3, София, с. 20.

Ամուր ինտերնացիոնալիստական դիրքերում էին կանգնած նաև բուլղարահայ կոմունիստները: Հայ «տեսնյակներ»՝ Ստեփան Շահբաղյանը, Տիգրան Իսմիլյանը, Գրիգոր Շիշմանյանը, Արտաշես Ասլանյանը, Արտաշես Մուրադյանը, Գառնիկ Թյուլթյունջյանը, Հրանտ Մոմջյանը, Արտաշես Հովհաննիսյանը, Հարություն Մելքոնյանը, Հայրապետ Հայրապետյանը, Վարդան Սարգսզուրը և ուրիշներ հանդես էին գալիս իմպերիալիստական պատերազմի դեմ, բացահայտում նրա թալանչիական, զավթողական բնույթը: Պատերազմի հենց սկզբին բուլղարական բանակ զորակոչված Ս. Շահբաղյանը Պլովդիվում գումարված ժողովներից մեկում հայտարարեց. «Մենք՝ սոցիալիստ տեսնյակներս, դեմ ենք պատերազմին, սակայն մեզ բռնությունը են ուղարկում ռազմաճակատ: Մեզ ուղարկում են բուրժուազիայի շահերի համար, մեռնելու Եկեք, ուրեմն, չմոռանանք, որ մենք ունենք կուսակցական պատասխանատվություն՝ պայքարել իմպերիալիստական պատերազմի դեմ: Չմոռանանք մեր՝ կուսակցության ղինվորներին, պարտքը»⁴²: Շահբաղյանը և նրա կուսակցական ընկերները ռազմաճակատում, խրամատներում պարզաբանում էին պատերազմի իսկական նպատակները, մերկացնում իմպերիալիստական տերությունների նվաճողական պլանները:

«Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության Պլովդիվի օկրուգային կազմակերպության պատմության» մեջ նշված է. «Պատերազմի ժամանակ Պլովդիվի կազմակերպությունը գլխավորում էին Իսմիլյանը, Դմիտր Գավրիլովը, Նիկոլա Գոսպոդինովը, Բրայկո Լուկովը, Վլադիմիր Դիմչևը, Դմիտր Դոլչևը, Գեորգի Լամբերովը և ուրիշներ»⁴³: Որպես ակտիվ կուսակցական գործիչներ գրքում նշվում են նաև Ստ. Շահբաղյանը, Գ. Շիշմանյանը և ուրիշներ: «Ռազմաճակատի համար մոբիլիզացիայի հետևանքով, — այնուհետև ասված է այնտեղ, — ընտրվում է նոր կոմիտե հետևյալ կազմով՝ Դմիտր Դիլչև (քարտուղար), Ստեփան Կիրաջիև, Գրի-

⁴² Միսկո Խվանով, Ստեփան Շահբաղյան, Երևան, 1965, էջ 22—23:

⁴³ История на Пловдивската Окръжна организация на БКП, с. 110.

գոր Շիշմանյան, Խրիստիանա Թեոդորովա և Պյոտր Նիկոլով»⁴⁴։

Գ. Շիշմանյանը⁴⁵ ռազմաճակատում, 28-րդ հետևակային գնդում, ապստամբություն կազմակերպելու համար մի խումբ բուլղար հեղափոխականների հետ դատի է տրվում։ Բանակում ակտիվ աշխատանք էր տանում նաև Ստ. Շահբազյանը։ Նա ծառայում էր որպես զինվորական բուժակ։ Զինվորների համար նա կարգում էր «Ռաբոտնիչեսկի միստնիկ» թերթի հոդվածները, գրում հակապատերազմական թրուցիկներ։ Ստ. Շահբազյանի ֆրանսերեն թրուցիկներից մեկում, որն ուղղված էր ֆրանսիական զինվորներին, ներշնչում էր. «Մեր գնդում մեծամասնությունը բանվորներ են ու գյուղացիներ։ Մեր մեջ չկա ոչ մի գործարանատերի կամ գեներալի որդի։ Բոլորս պրոլետարներ ենք։ Անպայման ձեզ մոտ էլ դրուժյունը այսպես է։ Ինչո՞ւ ենք միմյանց հետ պատերազմում։ Չէ՞ որ մեզ ոչինչ չի բաժանում։ Չէ՞ որ բոլորս ցանկանում ենք տուն վերադառնալ։ Կորչի իմպերիալիստական կառավարությունների կողմից մեր վզին փաթաթված պատերազմը»⁴⁶։

1915 թ. թուրքական բարբարոսները կազմակերպում են արևմտահայերի մասսայական տեղահանություններ ու կոտորածներ։ Մեկ և կես միլիոն հայ զոհ գնաց թուրքական յաթաղանին։ Ավերվեց և ամայացավ Արևմտյան Հայաստանը։ Հակառակ իմպերիալիստական պետությունների դավերի, աշխարհի առաջավոր մարդիկ հանդես եկան ի պաշտպա-

⁴⁴ История на Пловдивската Окржна организация на БКП, с. 126.

⁴⁵ Գրիգոր Շիշմանյանը «տեսնի» սոցիալիստների կուսակցության անդամ էր 1909 թ.։ 1909—1914 թթ. նա աշխատում էր արհմիություններում որպես անտրի աշխատողների արհմիության Պլովդիվի սեկցիայի քարտուղար։ 1912—1913 թթ. «տեսնյակների» Պլովդիվի կոմիտեի քարտուղարն էր։ Որոշ ժամանակ որպես շարքային ծառայելով բուլղարական բանակում, հեղափոխական աշխատանք էր տանում զինվորների մեջ։

⁴⁶ Ստեփան Շահբազյանը տիրապետում էր հայերեն, բուլղարերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն լեզուներին։ Նրա կինը՝ Ռուժա Շահբազյանը բուլղարոհի էր և ամուսնուն օգնում էր հեղափոխական աշխատանքում։

նություն հայ ժողովրդի: Դրանց թվում էին բուլղար ժողովրդի լավագույն ղալակները, «տեսնյակների» կուսակցությունը, նրա ղեկավարներ Դ. Բլագոևը, Վ. Կոլարովը, Գ. Դիմիտրովը, Խ. Կաբակչիևը և ուրիշներ:

Հայերի ցեղասպանության կապակցությամբ բուլղարական մամուլի էջերում հոգվածներ հրապարակվեցին թուրքական բարբարոսների դեմ: Սոֆիայում լույս տեսնող «Բուլղարիա» թերթը գրում էր. «Հանուն քաղաքակրթության և հումանիզմի մենք պարտավոր ենք մեր բողոքի ձայնը քարձրացնել երիտթուրքական կարգերի բարբարոսությունների դեմ: Բուլղարներն այսօր շատ բան կարող են անել հայ ժողովրդի վիճակը թեթևացնելու համար: Այդ ժողովրդի նկատմամբ մենք միշտ համակրանք ենք ունեցել»⁴⁷:

Սոֆիայում ստեղծվել էր հատուկ հանձնաժողով, որը կոչով դիմելով Բալկանների հայ բնակիչներին, ցավով նշում էր, որ «ոչնչացվող» ժողովրդին օգնելու գրեթե բոլոր միջոցառումները ապարդյուն անցան»⁴⁸:

Իմպերիալիստական սպանդի և պատերազմի դեմ պայքարի նշանաբանով անցավ Բուլղարիայի բանվորական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության («տեսնյակներ») XXI համագումարը, որը տեղի ունեցավ 1915 թ. օգոստոսին Սոֆիայում: Համագումարը լսեց Վ. Կոլարովի ղեկուցումը «Պատերազմի, Բալկանների դրության և սոցիալ-դեմոկրատիայի մասին»: Համագումարում ընդունված բանաձևում նշվում էր, որ բուլղարական կառավարության գերմանոֆիլ քաղաքականությունը հզի է մեծ վտանգներով երկրի անկախության համար: Համագումարում վճռականորեն դեմ էին արտահայտվում «բուլղար ժողովրդի ամեն մի մասնակցության համաեվրոպական պատերազմին»⁴⁹:

Բանաձևի 2-րդ կետով դատապարտվում էին իր ազա-

⁴⁷ «България» (София), 13 августа 1915 г.

⁴⁸ «Պալկանյան մամուլ» (Ռուս), 1915, 14 ապրիլի:

⁴⁹ БКП в резолюции и решения на конгрессите, конференте, пленумите и Политбюро на ЦК, т. 1, 1891—1918, София, 1957, стр. 321.

ապագայի համար պայքարող հայ ժողովրդի նկատմամբ թուրքական բարբարոսությունները, որի նպատակն հայերի վերջնական բնաջնջումն էր: Բանաձևում ասված էր. «Համագումարը մեծ զայրույթով բողոքում է այն մարտիկների մահապատիժների դեմ, որոնք պայքարում են հայ ժողովրդի ազատագրության համար, մի պայքար, որն ուղղված է թուրքական կառավարության սարսափելի գազանությունների դեմ, որոնց այսօր ենթարկվում է անպաշտպան հայ ժողովուրդը: Թուրքական կառավարությունը որոշել է պատմության թատերաբեմից ջնջել մի ամբողջ ժողովուրդ, Թուրքիայում իր՝ ռազմակալվածատիրական վերնախավի իշխանությունն ամրապնդելու համար»⁵⁰:

Երիտթուրքերի հայաջինջ քաղաքականության մերկացմամբ հանդես եկան նաև «Բալկանովա տրիբունա», «Վոլյա», «Զորա» և բուլղարական այլ թերթեր: «Այսօրվա հայկական կոտորածները, — գրում էր «Բալկանովա տրիբունան» «Թուրքիան անուղղելի է» խմբագրականում, — անխուսափելի պիտի վերջանան հայ ժողովրդի ազատագրումով թուրքական տիրապետությունից»⁵¹: «Վոլյան» գրում էր. «Ցավատանջ հայ ժողովուրդը մոտ է մեզ իր վիճակով, և մենք չենք կարող անտարբեր մնալ նրա հանդեպ, այդ ժողովուրդը մեզ մարտիկներ է տվել Մակեդոնիայի ազատագրման գործի համար, կամավորներ է տվել Բալկանյան պատերազմների ժամանակ: Եվ նրանք ոչնչացվում են այնպիսի դաժանությանմբ, ինչպես Մակեդոնիայի և Բուլղարիայի զավակները: Մեր ցեղի տառապանքը խորապես ազդում էր նրանց վրա, որովհետև այն նաև իրենց սեփական տառապանքն էր...

Ամեն մի բուլղար, ամեն օր կարդալով ու լսելով բուլղար ժողովրդի անվերջ մարտիրոսության մասին կհամակվի նույն ըմբոստության զգացումով, նույն վրեժի ծաբալով, երբ կլսի, թե իր եղբայրակից հայ ժողովուրդը ենթարկվում է նոր բռնությունների»⁵²:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 322:

⁵¹ «Воля» (София), 1915, юни 12; «Заря» (София), 1915, юни 17; «Бакинская трибуна», (София), 1915, юни 12.

⁵² «Воля» (София), 1915, юни 12.

«Զարյան» ըստ արժանվույն մատուցելով Թուրքիայում արևմտահայերի ինքնապաշտպանական կռիվներին, գրում էր. «արագորեն զարգացող դեպքերի ընթացքից երևում է, որ փորձված դահիճները բավական ժամանակ և ուժ չպետք է ունենան վերացնելու ժողովրդի բեկորները իրենց սիրելի հայրենիքի հպարտ լեռներից, ուր նրանք խանդաղատանքով հպլում են, ինչպես երկխաները իրենց մոր կրծքին, և որոնցից կորով ու տոկոսություն են ստանում անհավասար պայքարի մեջ, անհողդողդ հավատ դեպի հաղթանակը երկար տարիներ իրենց փայփայած գաղափարին՝ Հայաստանի ազատագրությունը»⁵³: Հայ ժողովրդի պաշտպանությունը հանդես եկած այլ ուժերի հետ «տեսնյակները» դիմեցին բուլղարական կառավարությանը՝ պահանջելով ներքա միջամտությունը հայկական կոտորածները կանխելու համար: Բուլղար աշխատավորները իրենց ժողովներում ու միտինգներում զայրույթ էին արտահայտում երիտթուրքերի ոճրագործ քաղաքականության դեմ: «Ուսումնասիրած լինելով արևելյան հարցը, հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարը, օսմանյան Թուրքիայի հայաջինջ քաղաքականությունը, — գրել է Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության վետերան Ա. Թագվորյանը, — Վ. Կուլարովը սկզբունքային, չերմ վերաբերմունք էր ցույց տալիս հայ ժողովրդի բախտի հանդեպ: «Տեսնյակների» կուսակցությունն էր, որ գեոեւ 1915 թվականին վճռական բողոքի ձայն բարձրացրեց Թուրքական կառավարության կողմից հայերի բնաջնջման դեմ»⁵⁴:

Տարիներ անց, 1922 թ. հունիսին, Կոմինտերնի III կոնգրեսում արտասանած ճառում մերկացնելով համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայերի նկատմամբ թուրքական բարբարոսությունները և Անտանտի պետությունների զինանազիտական խաղերը Վ. Կուլարովը նշում էր, որ հայ աշխատավորության փրկությունը հնարավոր դարձավ միայն Խորհրդային Ռուսաստանի օգնությամբ: Հայ ժողո-

⁵³ «Заря» (София), 1915, юни 11.

⁵⁴ Ա. Զ. Թագվորյան, Արշալույսին ընդառաջ, Հուլիս (անտիպ), էջ 68:

վորդը, ասում էր նա, պատմության ընթացքում միշտ և՛
ղեկ է թուրքական բարբարոսական բռնապետության կողմից
հրահրվող թշնամության զուգ: «Այդ ժողովուրդն իզուր
էր կոչով բազմիցս դիմում, այսպես կոչված, քաղաքակիրթ
պետությունների մարդկային զգացմունքներին: Այդ կոչերն
առաջացնում էին միայն նոր արյունահեղություններ: Վեր-
ջին անգամ, եվրոպական պատերազմի ժամանակ, հայ ժո-
ղովուրդը ցանկանում էր Անտանտի պետություններին ցույց
տված իր օգնությամբ, ազատության և կյանքի իրավունք
ստանալ: Բայց նա կրկին խաբվեց իր սպասելիքներում: Սա-
կայն այդ արյունահեղությունից հետո իր հայացքն ուղղեց
ղեպի Ռուսաստանը և հետևեց նրա պրոլետարիատի օրինա-
կին...»⁵⁵:

Բուլղարահայ հայրենասերներից ոմանք անցան Հա-
յաստան և ղենքը ձեռքներին միացան իրենց ազատագրու-
թյան համար պայքարող հայ մարտիկներին: Հին հայդուկ
բուլղարացի Գրիգորը (Գեղյան) ղեկավար մասնակցություն
ունեցավ Վանի ինքնապաշտպանությանը: 1915 թ. ապրիլին
նա ընտրվեց զինվորական բարձրագույն եռյակի անգամ՝
Արմենակ Եկարյանի և Կայծակ Առաքելի հետ: 1918 թ. հուն-
վարին, երբ հռչակվեց Վանի հայության անկախությունը,
բուլղարացի Գրիգորը մտավ նահանգի հայկական ժամա-
նակավոր կառավարության կազմի մեջ որպես զինվորական
կոմիսար:

1917 թ. մայիսին հրատարակված «Պրոլետարիատի
խնդիրները մեր հեղափոխության մեջ» աշխատությունում
Վ. Ի. Լենինը նշում էր, որ համաշխարհային իմպերիալիս-
տական պատերազմի վայրագ իրադրության մեջ Բուլղա-
րիայի «տեսնյակները» գտնվում էին ինտերնացիոնալիստա-
կան ուժերի շարքերում⁵⁶: «Գործով ինտերնացիոնալիզմը,—
ընդգծել է Լենինը,— մեկ և միայն մեկն է՝ անձնվեր աշխա-
տանք իր երկրում հեղափոխական շարժումն ու հեղափո-

⁵⁵ Третий Всемирный Конгресс Коммунистического Интернационала. Стенографический отчет. Птг., 1922, с. 469.

⁵⁶ Վ. Ի. Լենին, ԵԺ, հ. 31, էջ 212:

խական պայքարը զարգացնելու համար, նույնպիսի պայ-
ֆարին և նույնպիսի գծին աջակցելու համար (պրոպագան-
դայով, համակրանքով, նյութապես), և միմիայն այդ պայ-
ֆարին աջակցելու համար առանց բացառության բոլոր եր-
կըրներում»⁵⁷։

Որպես իսկական պրոլետարական ինտերնացիոնալիստ-
ներ, բուլղարական «տեսնյակները» սերտ կապեր ունեին այլ
երկրների ինտերնացիոնալիստական ուժերի և հատկապես
բոլշևիկների հետ, օժանդակում էին նրանց պայքարին՝ ընդ-
դեմ պատերազմի, հանուն հեղափոխության։

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 206։

ՄԵՍ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ ԴՐՈՇՈՎ

1917 թ. մայիսին գտնվելով Ստոկհոլմում, Վ. Կոլարովը և Գ. Կիրկովը սերտ կապեր են պահպանում բոլշևիկների հետ, պարբերաբար հաղորդումներ ուղարկում Բուլղարիա՝ Ռուսաստանի դրուժյան, այնտեղ սոցիալիստական հեղափոխության նախապատրաստման մասին: Մայիսի 21-ին «Բոլշևիկների պայքարը» հաղորդագրության մեջ նրանք գրում էին, որ հանդիպում են ունեցել Ստոկհոլմ եկած բոլշևիկների հետ, նրանցից ստացել մեծ թվով բոլշևիկյան թրակա-նություն: «Մեզ հաջողվեց սեղմել նրանց ձեռքերը,— գրում էին Կիրկովն ու Կոլարովը,— և բուլղարական սոցիալ-դեմո-կրատների կողմից բարեկամական շնորհավորանքներ հղել Լենինին և նրա ընկերներին»¹:

Վ. Կոլարովը և Գ. Կիրկովը իրենց կուսակցությանն ու Բուլղարիայի բանվորներին հաղորդում էին բոլշևիկների պայքարի նպատակների, նրանց գաղափարների ուժեղացող ազդեցության, Վ. Ի. Լենինի գործունեության մասին: Նկարագրելով Վ. Ի. Լենինի վերադարձը Ռուսաստան, Վ. Կոլարովը գրում էր. «Լենինին դիմավորեցին դեռևս Բելոստրովում: Կարմիր դրոշներով գնացին դեպի այն վագոնը, որում թանկագին հյուրն էր: Ձեռքերի վրա Լենինին տարան կայա-րանի շենքը: Ողջ միջազգային պրոլետարիատի համար ուսական հեղափոխության նշանակության մասին նրա ճառը բուռն հավանության արժանացավ»²:

1917 թ. մայիսի 26-ին Վասիլ Կոլարովը իր հին բարե-

¹ Ицо Самуилов. Связи болгарских революционеров с В. И. Лениным, София-пресс, с. 119.

² Նույն տեղում:

կամ Ստեփան Շահբաղյանին Ստոկհոլմից ուղարկած նամակում՝ սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի նըկատմամբ խոր հավատով լի գրուած էր. յնատ բարեններ բոլոր ընկերներին: Այստեղից աշխարհը մի փոքր այլ կերպ է երևում: Մենք շտապում ենք, բայց բոլորը չէ, որ շտապում են: Այնուամենայնիվ աշխարհը պտտւում է և «նա» կգա»³: «Նա»-ն սոցիալիստական հեղափոխությունն էր, որի հաղթանակի համար բոլշևիկների կուսակցության և նրա առաջնորդ Վ. Ի. Լենինի գլխավորութեամբ պայքարում էին Ռուսաստանի բանվորները, գյուղացիները և ղինվորները:

Ռուսաստանում հաղթանակած սոցիալիստական հեղափոխության ազդեցութեան տակ 1918 թ. բուրժուազեմոկրատական հեղափոխութեաններ տեղի ունեցան Գերմանիայում և Ավստրո-Հունգարիայում, 1919 թ. խորհրդային իշխանութեան հաստատուեց Հունգարիայում: Կապիտալի դեմ դասակարգային պայքարը մեծ ուժով ծավալվեց Եվրոպայում, Ասիայի ու Ամերիկայի շատ երկրներում, նոր թափ ստացան ազգային-ազատագրական շարժումները գաղութային և կախյալ երկրներում: Խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ վերաբերմունքը դարձավ պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի անկշունքարը: Աշխարհի ժողովուրդները պաշտպանեցին Ռուսաստանի բանվորներին և գյուղացիներին՝ սոցիալիզմի հաղթանակի համար նրանց մղած պայքարում: Մեծ Հոկտեմբերի առաջնորդ Վ. Ի. Լենինի անունը դարձավ ամբողջ աշխարհի պրոլետարիատի պայքարի դրոշը: Լենինի անունը, գրել է Գ. Դիմիտրովը, «դարձավ համաշխարհային պրոլետարիատի հեղափոխութեան խորհրդանիշ, մի հեղափոխութեան, որը հաղթանակեց Ռուսաստանում, հեղեղեց Հունգարիան, ցնցեց Գերմանիան, շարունակում է անընդհատ ընդլայնվել, որպեսզի իր ալիքներով ընդգրկի ամբողջ կապիտալիստական աշխարհը: Հենց այդ պատճառով էլ այն բոլորը, ինչ անմիջականորեն ասել և գրել է Լենինը,

3 Մ. Իվանով, Ստեփան Շահբաղյան, էջ 30: Վ. Կոլարովի բացիկը Ս. Շահբաղյանին պահանջում է Սոֆիայի Վ. Կոլարովի տուն-թանգարանում:

այժմ բոլոր երկրների մարտնչող պրոլետարիատի համար հսկայական նշանակություն է ստանում»⁴:

Հոկտեմբերին անմիջապես արձագանքած երկրների թվում էին Բուլղարիան և Հայաստանը: Մեծ Հոկտեմբերի դրոշը դարձավ նաև հայ և բուլղար աշխատավոր մասսաների ազատագրական պայքարի դրոշ: Բուլղարիայի բանվորական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության («տեսնյակներ») ղեկավարությամբ Բուլղարիան հեղափոխական վերելք ապրեց: «Հոկտեմբերյան հեղափոխության ազդեցությունը Բալկանների վրա արտակարգ ուժեղ էր... Լուսատու աստղի նման նա խաղաղության և ազատության ուղի ցույց տվեց բալկանյան ժողովուրդներին, բանվորների ու գյուղացիների միլիոնավոր մասսաներին: Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հարեանությունը, Բալկանյան երկրների ազդարային բնույթը և նրանց ու ռուսական տնտեսական ու սոցիալական կառուցվածքի նմանությունը Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը դարձրին առանձնապես մոտիկ բալկանների մասսաներին և հեշտացրին նրանց լիակատար ըմբռնումը»⁵:

1917 թ. նոյեմբերի 9-ին Սոֆիայում տեղի ունեցավ Բուլղարիայի բանվորական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության («տեսնյակներ») Կենտրոնական կոմիտեի նիստը, որտեղ Ռուսաստանում հեղափոխության էության և բնույթի մասին հաղորդումով հանդես եկավ Դիմիտրի Բլագոևը: Նա կոչ արեց մոբիլիզացնել կուսակցության ուժերը՝ սոցիալիստական հեղափոխության նվաճումները պաշտպանելու համար: Կենտկոմի նիստը հավաքություն տվեց բուլղարիկների քաղաքականությանը և որոշում ընդունեց մասսաների մեջ բացատրական լայն աշխատանք ծավալել, պարզաբանել Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխության նշանակությունը: Նոյեմբերի 10-ին կուսակցության կենտրոնական օրգան «Ռաբոտնիչեսկի վեստնիկ» թերթը «Հեղափոխական հեղաշրջումը Ռուսաստանում» հոդվածում գրքում էր. «Ռուսաստանում ծավալվող վիթխարի իրադարձու-

⁴ Г. Димитров, Съч., т. 5, София, 1952, с. 228.

⁵ Г. Димитров, Съч., т. 8, с. 287.

Թյունները կրկին գամում են ամբողջ աշխարհի ուշադրությունը: Պետրոգրադի հերոսական պրոլետարիատը, որը հեղափոխության գործի համար մղված պայքարում անհաշիվ ծանր զոհեր է տվել, կրկին բոլշևիկների ղեկավարութեամբ ոտքի է ելել և հզոր հարվածով տապալել Կերենսկու կռաւիցիոն կառավարությունը, որը խոչընդոտում էր հաշտութեան կնքումը և Ռուսաստանի հեղափոխութեան զարգացումը: Պետրոգրադը, Ռուսաստանի սիրտն ու զարկերակը, այսօր ամբողջովին գտնվում է հեղափոխական դեմոկրատիայի ձեռքին»⁶: Թերթը մեկ այլ համարում նշում էր, որ «այն, ինչ այսօր տեղի է ունենում Ռուսաստանում, համաշխարհային պատմական մեծ նշանակութուն ունի»⁷:

Մեծ Հոկտեմբերի հաղթանակից հետո խորհրդային իշխանութեան հրատարակած հաշտութեան ու հողի մասին և մյուս լենինյան դեկրետները, արտատպվում և լայնորեն պրոպագանդվում էին բուլղարական աշխատավորութեան շրջանում: 1917 թ. նոյեմբերին «տեսնի» սոցիալիստների կուսակցութեան Կենտկոմը կոչով դիմեց «բանվորներին և քաղաքի ու գյուղի մանր սեփականատերերին» հետևել ռուսական բանվոր դասակարգի օրինակին:

1917 թ. դեկտեմբերի 2-ին Սոֆիայում «տեսնի» սոցիալիստների նախաձեռնութեամբ կազմակերպված ժողովին մասնակցում էր 10 հազար մարդ: Այստեղ ելույթներ են ունենում Դ. Բլազոևը, Ք. Կաբակչիևը և Գ. Դիմիտրովը: Ժողովում ընդունված «Ռուսական հեղափոխութունը և հաշտութունը» բանաձևում նշվում էր. «Ժողովի մասնակիցները համոզված են, որ նրանք արտահայտում են պրոլետարիատի և բուլղար ժողովրդի հսկայական, ճնշող մեծամասնութեան կամքը, ամենաջերմ եղբայրական ողջույն են հղում ռուս պրոլետարիատին և հայտարարում, որ նրա գործը համարում են իրենց սեփական գործը և պատրաստ են իրենց

6 «Работнически вестник», 1917 г., 10 ноября.

7 «Работнически вестник», 1917 г., 12 ноября.

բոլոր ուժերը նվիրաբերել դրա լիակատար հաղթանակին»⁸։

1917 թ. նոյեմբերի 28-ի համարում «Պրավդա» թերթը հաղորդում էր, որ Սոֆիայի 10 հազար բանվորներ Բուլղարիայի պրոլետարիատի անունից ողջունել են ռուս հեղափոխական պրոլետարիատին, պահանջել անհապաղ հաշտության կնքել բոլոր ռազմաճակատներում և երզվել են բոլոր սեփերով պաշտպանել հաշտության համար մղվող պայքարը։

Ընդգծելով Հոկտեմբերյան հեղափոխության ինտերնացիոնալ բնույթը, «Ռաբոտնիչեսկի վեստնիկը» 1918 թ. սկզբին գրում էր. «Ոչ մի տարի այնքան շատ բան չի արել կապիտալիզմի լծից ժողովուրդների ազատագրության համար, որքան 1917 թվականը։ Ոչ մի տարի ժողովուրդներն իրենց փրկության բերող սոցիալիզմի նկատմամբ այնքան խոր հավատով չեն թևակոխել, որքան 1918 թվականը»⁹։

Բուլղարիայում հեղափոխական շարժման հետագա ողջ պատմությունը ընթացավ Հոկտեմբերի գաղափարների, Լենինի գաղափարների ազդեցության տակ։

Ռուսաստանում օտարերկրյա ռազմական ինտերվենցիայի և քաղաքացիական պատերազմի բոլոր տարիներին Բուլղարիայի աշխատավորությունը հանդես էր գալիս՝ «Ռուս ժողովրդի գործը մեր սևիական գործն է, նրա թշնամիները նաև բուլղար ժողովրդի թշնամիներն են» և բաղմամբիվ նրան կոչերով։ 1918 թ. նոյեմբերին հորհուրդների համառուսաստանյան VI արտակարգ համագումարում արտասանած ճառում Վ. Ի. Լենինը ասում էր. «Նրբ մենք հոկտեմբերին իշխանությունը մեր ձեռքը վերցրեցինք, մենք նվաճեցինք ամբողջ շխնք, քան առանձին մի կայծ։ Ընդհանուր է, կայծերը բաղմամբատկվում էին և այդ կայծերը մեզանից էին գնում։ Դա շատ մեծ գործ է, որը մեզ հաջողվեց անել, բայց և այնպես դրանք առանձին կայծեր էին։ Իսկ այժմ գերմանա-աֆատրիական իմպերիալիզմի ոլորտի մեջ մտնող երկրների

⁸ «Под знаменем Октября». Сборник документов и материалов, т. II. Великая Октябрьская социалистическая революция и революционное движение в Болгарии. Москва—София, 1981, с. 11—16.

⁹ «Работнически вестник», 1918 г., 2 января.

մեծ մասը համակված է հրդեհով (Բուլղարիան, Ալստրիան, Հունգարիան)»¹⁰:

Ռուսաստանում Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակի և խորհրդային իշխանության հաստատման համար մղված պայքարին մասնակցեցին մոտ 15 հազար բուլղար զինծառայողներ, հեղափոխական էմիգրանտներ և Ռուսաստանում մշտապես բնակվող բուլղարներ¹¹:

Ինչպես բուլղար, այնպես էլ հայ ինտերնացիոնալիստներից շատերը գտնվելով Ռուսաստանում, Հոկտեմբերյան հեղափոխությունն ընդունեցին որպես իրենց հարազատ գործը և աշխարհում առաջին բանվորագյուղացիական պետության պաշտպանությունը սրբազան պարտք համարեցին: Չէ՞ որ Հոկտեմբերյան հեղափոխության գործի հաղթանակից էր կախված նաև բուլղար և հայ աշխատավորության բախտը:

Ռուսաստանում գտնվող բուլղար ինտերնացիոնալիստներից էր «տեսնյակների» ակտիվ գործիչներից Ս. Զորովը¹²: Նա դեռևս 1908 թ. եկել էր Կովկաս, որտեղ սերտ կապեր էր հաստատել բուլեիկների հետ, ապա անցել Օդեսա, որտեղ Գ. Դիմիտրովի եղբոր՝ Նիկոլայ Դիմիտրովի հետ մասնակցել է բուլեիկների տեղական կոմիտեի աշխատանքներին: 1917 թ. օգոստոսին Զորովը կրկին Կովկասում էր, որտեղ կուսակցության հանձնարարությամբ աշխատում էր բանվորների ու զինվորների շրջանում: Բաքվում նա անձամբ ծանոթանում է Ս. Գ. Շահումյանի հետ և նրա ղեկավարությամբ 1917 թ. հոկտեմբերին մասնակցում բուլեիկների Կովկասյան երկրային կոմիտեի I համագումարի աշխատանքին: Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղթանակից հետո Զորովը համաշխարհային հեղափոխության հեռանկարների մասին ճառով հանդես է գալիս ՌՍԴԲԿ (բ) Թիֆլիսի կազմակերպության համաքաղաքային կոնֆերանսում: Այդ ճառը Յարիցինում լույս է

¹⁰ Վ. Ի. Լենին, *ԵԺ*, հ. 37, էջ 191:

¹¹ История Болгарской Коммунистической партии, с. 195—196.

¹² Панайет Панайетов, Болгары в борьбе за советскую власть. София, 1967, с. 76—77.

տեսնում առանձին գրքույկով և երաշխավորվում կարմիր բանակի մարտիկներին ու հրամանատարներին: 1918 թ. գարնանը նա ակտիվ մասնակցում է Բաքվի կոմունայի պաշտպանությանը, ապա նշանակվում Հյուսիսային Կովկասյան ռազմական օկրուգի բաժնի պետ և Դադաստանում ինտերնացիոնալ ջոկատի հրամանատար: Զոկատի կոմիսարն էր նույնպես բուլղարացի Պոպովը: Զոկատում կային մոտ 400 մարտիկներ՝ հունգարներ, բուլղարներ, ռումիններ, չեխներ, սլովակներ, հարավսլավացիներ: Նրանք մարտնչում էին Բիշերախովի բանդաների դեմ, մարտերի մի մասնակցի վկայությամբ՝ «առյուծների պես»¹³:

ԽՄԿԿ-ի և Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության միջև բանակցությունների արդյունքների մասին ընդունված համատեղ հայտարարության մեջ նշված է, որ «Կոմունիստներն ու ԽՍՀՄ բոլոր աշխատավորները բարձր են գնահատում բուլղար հեղափոխականների արժեքավոր ավանդը ռուսական հեղափոխական շարժման մեջ»¹⁴:

«Տեսնի» սոցիալիստները ակտիվորեն մասնակցեցին III Կոմունիստական ինտերնացիոնալի հիմնադրմանը, որը տեղի ունեցավ Վ. Ի. Լենինի ղեկավարությամբ, 1919 թ. մարտին, Մոսկվայում:

Բուլղարիայի բանվորական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության II կոնֆերանսի բանաձևում ասված էր, որ Կոմունիստական ինտերնացիոնալը «գասակարգային անհաշտ պայքարում նոր հզոր խթան կհանդիսանա միջազգային պրոլետարիատի մասսայական հեղափոխական գործողություններին» և կապահովի «սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղթանակը»¹⁵:

«Տեսնի» սոցիալիստները պրոլետարիատի միջազգային հեղափոխական նոր կազմակերպության հիմնադիրներից

¹³ Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России (1917—1922), М., 1957, с. 126—127.

¹⁴ Панайет Панайетов, Болгары в борьбе за советскую власть, с. 154.

¹⁵ БКП в резолюциях и решениях..., т. 1, с. 337.

Ֆին: Ինտերնացիոնալի Գործադիր կոմիտեում նրանք ունեին իրենց ներկայացուցիչը: 1920 թ. հուլիսին, Կոմինտերնի II կոնգրեսում, Բուլղարիայի կոմունիստների ներկայացուցիչ Քր. Կաբակչիկը մտցվում է Կոմինտերնի ազգային և զաղութային հարցի հանձնաժողովի կազմի մեջ: Կոնգրեսի պատգամավորները իմացան Հայաստանում ծայր առած և պարտություն կրած Մայիսյան ապստամբության մասին¹⁶:

1921 թ. փետրվարին Մոսկվայում Վ. Ի. Լենինի հետ հանգիստում և զրույց է ունենում Գ. Դիմիտրովը: Դա մեծ նշանակություն ունեցավ Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության հետագա գործունեության համար: Կոմինտերնի III կոնգրեսում Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության պատվիրակությունը արդեն բաղմամբ էր, բաղկացած 19 անդամներից, որոնց թվում էին նշանավոր հեղափոխականներ Վ. Կուլարովը, Գ. Դիմիտրովը, Տ. Լուկանովը և ուրիշներ: Կոնգրեսում նրանք հանգիստումներ են ունեցել նաև հայ պատգամավորների հետ:

Նախագահելով կոնգրեսի նիստերից մեկում, Վ. Կուլարովը, ելույթի համար խոսքը տալով Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության պատվիրակ Սարգիս Կասյանին, նշել է. «Ընկ. Կասյանը Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության հին և լավագույն մարտիկներից է: Ռուս պրոլետարիատի փորձը, գաղափարները և եռանդը նա կարողացել է փոխադրել և տարածել Հայաստանի բանվորական և գյուղացիական զանգվածների մեջ»: Կոնգրեսի անունից հանձին Կասյանի նա ողջունեց «Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետությանը և հայ հեղափոխական ժողովրդին»¹⁷:

Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցությունը հետևողականորեն վարում էր խորհրդային երկրի ու նրա բաղմաղգ ժողովուրդների, առաջին հերթին՝ ռուս ժողովրդի հետ բարեկամության և համագործակցության քաղաքականություն: Երբ 1920 թ. օգոստոսին Անտանտի իմպերիալիստական պե-

¹⁶ «Կոմունիստ», 1921, № 82:

¹⁷ Бюллетень Третьего Конгресса Коминтерна, № 23, М., 1921, с. 137—138.

տությունները փորձում էին կեհաստանը և Բալկանները ներ-
քաշել խորհրդային Միության դեմ նոր ինտերվենցիայի մեջ.
Բուլղարիայի «տեսնի» սոցիալիստները մասսայական, քա-
ղաքական աշխատանք ու եռանդուն պայքար ծավալեցին
ձախողելու համար այդ պլանները: Օգոստոսի 10-ին կու-
սակցության Կենտկոմը հրատարակում է բուլղար աշխա-
տավորներին ուղղված դիմում, որտեղ նրանց կոչ էր արվում
պաշտպանել ուսմ մեծ ժողովրդին: «Ոչ մի պատերազմ մեծ
և ազատ ուսմ ժողովրդի դեմ», «Խաղաղություն և եղբայրա-
կան միասնություն Ռուսաստանի խորհրդային Սոցիալիստա-
կան Հանրապետության հետ», «Ոչ մի ուղղակի կամ ան-
ուղղակի օգնություն միջազգային հակահեղափոխությանը»,
«Կեցցե համաշխարհային պրոլետարական հեղափոխությու-
նը»¹⁸, — ասված էր դիմումում:

Բուլղարահայ աշխատավորները ակտիվորեն արձագան-
քում էին բուլղար կոմունիստների կոչերին, լսում Բլագոևի,
Կոլարովի, Դիմիտրովի ելույթները Սոֆիայում և այլ քա-
ղաքներում կազմակերպված միտինգներում ու ժողովներում,
նրանցից առավել առաջավորները ուսումնասիրում էին
Վ. Ի. Լենինի աշխատությունները: Բուլղարահայ հին կոմու-
նիստ Գ. Շիշմանյանը վերհիշում է, որ 1918 թ. վերջերին
Վ. Կոլարովի առաջարկությամբ մի քանի կուսակցական ըն-
կերներ Ստեփան Շահբազյանի գլխավորությամբ նախաձեռ-
նեցին Պլովդիվում հատուկ աշխատանք տանելու բուլղարա-
հայ աշխատավորների շրջանում¹⁹: 1919 թ. մայիսին «տեսն-
յակներին» XXII համագումարում որոշում ընդունվեց Կոմու-
նիստական Ինտերնացիոնալին միանալու և կոմունիստական
անուն ընդունելու մասին: Այս համագումարում Վ. Կոլարո-
վը ընտրվեց Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության
քարտուղար, որով և ավարտվեց նրա անմիջականորեն Պլով-
դիվում աշխատելու 15-ամյա շրջանը:

¹⁸ История Болгарской коммунистической партии, с. 242.

¹⁹ Ռ. Հ. Խաչատրյան, Արտասահմանի հայ կոմունիստական մամուլի
պատմությունից, Երևան, 1960, էջ 34:

Համագումարում, որպես Պլովդիվի կուսակցական կազմակերպության պատգամավոր, Ստ. Շահբազյանը բազմիցս հանդես է գալիս Բլագոևի, Կոլարովի, Դիմիտրովի առաջարկությունների պաշտպանությամբ: Նա հատուկ ելույթ է ունենում Բուլղարիայի հայ փոքրամասնության մեջ տարվող աշխատանքի, Պլովդիվի պրոլետարիատի պայքարի մասին: Շահբազյանն ընտրվում է Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության բարձրագույն խորհրդի անդամ:

1919 թ. հուլիսի 12-ին «Պլովդիվսկա կոմունա» թերթը հաղորդում էր, որ քաղաքի ժողովրդական տանը բողոքի բազմամարդ ժողով է տեղի ունեցել՝ ոուս ռազմագերիներին հետապնդելու դեմ: Ժողովում ելույթ են ունեցել Տ. Իսմիլյանը և Ա. Բոբևը: Բուռն զայրույթով ժողովը դատապարտել էր այն հանգանականությունը, որ կազմակերպվել էր ոուս սպիտակ էմիգրանտների օգտին, որոնք ձգտում էին հակահեղափոխական որջ հիմնել Բուլղարիայում²⁰:

1919 թ. Պլովդիվում կազմակերպվում է «Հայ բանվորական կոմունիստական ինքնազարգացման միություն»: Շուտով լույս է տեսնում նույն անունով գրքույկ: Բուլղարահայ կոմունիստները 1919 թ. հուլիսին հրատարակում են «Կոչ»՝ ուղղված աշխարհի հայ բանվորներին և աշխատավորներին²¹: Այնտեղ մասնավորապես ասված էր. «Կը կոչենք ձեզ հին և եղեռնական աշխարհի վրա կառուցելու սոցիալիստական աշխարհի հսկայական շենքը, գեղեցկության, ազատության, եղբայրության ու հավասարության նոր աշխարհը»²²: Այդ փաստաթղթում բուլղարահայ կոմունիստները մարքսիստական-լենինյան դիրքերից և լիովին համապատասխան Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության քաղաքական գծին, մերկացնում էին կապիտալիստական կարգերը, քննադատում հայ բուրժուանացիոնալիստական

20 Под знаменем Октября. Сборник документов и материалов с. 328—329.

21 Բուլղարիայի կոմկուսի Կենտկոմին կից կենտրոնական կուսակցական արխիվ, ֆ. 3, ց. 4, դ. 7, ք. 16—23:

22 Նույն տեղում, ք. 17:

կուսակցություններին, հայ աշխատավորութեանը կող անում կանգնելու կոմունիզմի դրոշի ներքո: «Սոցիալիզմը միայն պիտի վերահաստատէ ազգային խաղաղությունը,— ասված էր այնտեղ,— սոցիալիզմը միայն պիտի վերանորոգէ միջազգային խաղաղությունը, սոցիալիզմը միայն պիտի ջնջէ շահագործումը ուրիշ մարդե, ժողովրդի մը՝ ուրիշ ժողովրդէ, ցեղի մը՝ ուրիշ ցեղէ»²³:

Բուլղարահայ կոմունիստները հայ աշխատավորներին ցույց էին տալիս սոցիալիզմի համար պայքարի ուղիները: Նրանք նշում էին, որ սոցիալիզմի «համբան բացված է աշխատավոր ժողովուրդներու առջև՝ ուսս պրոլետարիատին կողմն քաղաքական իշխանութեան գրավումովը»: Հայ ժողովուրդը կանգնելով ինտերնացիոնալի դրոշի տակ, պետք է եղբայրութեան կապերով կապվի Փոքր Ասիայի ժողովուրդների, ամբողջ աշխարհի ժողովուրդների հետ: Հայ ժողովրդի ազատագրումը հնարավոր է միայն այն դեպքում, եթե ստեղծվի նրա խորհրդային հանրապետութեանը: Դիմելով հայ բանվորներին, կոչի հեղինակները գրում էին. «Կազմակերպվեցեք ձեր համադասակարգային, միջկուսակցական կոմունիստական խմբերուն մեջ, որովհետև ապագան մեզի, կոմունիզմի կպատկանե»²⁴:

Գ. Շիշմանյանը նշել է, որ «Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական մեծ հեղափոխութեան հաղթանակից հետո այդ «Կոչը» առաջին տպագիր փաստաթուղթն էր, որը մեծ տպաքանակով տարածվեց Բուլղարիայում և այլ երկրներում»²⁵:

1919 թ. Բուլղարիայի կոմկուսի Կենտկոմի որոշմամբ և վ. Կոլարովի անմիջական ղեկավարութեամբ ստեղծվում է «Մամուլի կոմիտե»՝ հայ աշխատավորների շրջանում պրոպագանդա և ագիտացիա ծավալելու համար: 1920 թ. հունվարի 5-ին «Հայ բանվորական կոմունիստական ինքնա-

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Ռ. Հ. Խաչատրյան, Արտասահմանի հայ կոմունիստական մամուլի պատմությունից, էջ 39—40:

զարգացման միությունը» տեղական կազմակերպություններին ուղարկած «Շրջաբերական» № 1-ում հայտնում էր, որ միանալով III Կոմունիստական Ինտերնացիոնալին, իրենք միացնում են իրենց «համեստ ուժերը կոմունիզմի հզոր հեղափոխական ուժերու հետ Պուլկարիա, Պալքաններն ու արտասահման, ջնջելու համար ափ մը դրամատերերու ու ֆինանսիստներու տիրապետությունը, որոնք կազմակերպված են հափշտակիչ, կապիտալիստական պետության մը մեջ, և կանգնել կոմունիզմի հոյակապ աշտարակը, որ կրեբե շահագործվողներու, վարձկան բանվոր դասակարգի և փոքր ազգերու ազատագրումը միջազգային իմպերիալիզմի գազանային ճանկերեն»²⁶:

«Շրջաբերականը» ընդգծում էր հայ աշխատավորների տեղը հետհոկտեմբերյան գոյամարտերում, արտահայտում էր սփյուռքահայության իղձերը, հեղափոխութուն էր կոչում:

1920 թ. սկզբին Պլովդիվում, Բուլղարիայի կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար Վ. Կոլարովի ղեկավարությամբ տեղի է ունենում կուսակցության հայ անդամների խորհրդակցություն: Այստեղ որոշում է ընդունվում «Մամուլի կոմիտեի» միջոցով գլխավորել հայկական կոմունիստական խմբերի գործունեությունը և հրատարակել հայերեն կոմունիստական թերթ:

«Մամուլի կոմիտեի» կազմում ընտրվում են Ստ. Շահբազյանը (նախագահ), Գ. Շիշմանյանը (քարտուղար), Գ. Թյությունջյանը, Հարություն Մելքոնյանը (Հովհաննիսյան), Արտաշես Ասլանյանը և Արմենակ Թյությունջյանը (Թագվորյան): 1920 թ. հուլիսի 15-ից Պլովդիվում «Մամուլի կոմիտեն» սկսում է հրատարակել սփյուռքում անդրանիկ հայերեն կոմունիստական թերթը՝ «Կարմիր լուրերը»²⁷: Թերթի առաջին համարում Ստ. Շահբազյանը հոդված է տպագ-

²⁶ Բուլղարիայի կոմկուսի Կենտկոմին կից կենտրոնական կուսարխիվ, ֆ. 3, ց. 4, գ. 7:

²⁷ «Կարմիր լուրերի» գրաշարանոցը գտնվում էր Պլովդիվում՝ Հ. Մելքոնյանի բնակարանում՝ Պենիկ փողոց, № 10-ում: Թերթի առաջին համարը լույս տեսավ 800 օրինակ տպաքանակով, հետագա համարները՝ 2000-ական օրինակով:

բում հեղափոխական պայքարին հայ աշխատավորության մասնակցության մասին²⁸։ «Կարմիր լուրերը» ԲԿԿ օրգան «Ռաբոտնիչեսկի վեստնիկի» ուղղությունն ուներ և սերտորեն կապված էր նրա հետ։

1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման լուրը Բուլղարիայում ընդունվեց մեծ վեբելքով։ Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի օրգան «Ռաբոտնիչեսկի վեստնիկ» թերթը 1920 թ. դեկտեմբերի 7-ի համարում, «խորհրդային Հայաստան» խորագրի տակ, Բուլղարիայի աշխատավորներին հաղորդում էր իմպերիալիզմի լծից ազատագրված նոր Հայաստանի ծընունդը։ Թերթը տպագրում է Վ. Ի. Լենինի ողջունի հեռագիրը՝ Երևան, Հայաստանի հեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասյանին։ «Ռաբոտնիչեսկի վեստնիկի» այդ նյութերը թարգմանվեցին հայերեն և որպես թուղցիկ տարածվեցին բուլղարահայ աշխատավորության շրջանում։

«Ռաբոտնիչեսկի վեստնիկը» 1920 թ. դեկտեմբերի 8-ին հատուկ առաջնորդող տպագրեց «Կեցեցե Հայկական խորհրդային Հանրապետությունը» վերնագրով, որում մերկայանելով բուրժուական կառավարությունների և հատկապես թուրքական բարբարոսների քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ, ընդգծում էր, որ «Միայն հեղափոխություն հաղթանակը Հայաստանում կարող էր իրագործել հայ ժողովրդի ազատագրման ու միացման դադափարը»։ «Հայաստանում հեղափոխության հաղթանակը,—գրում էր թերթը,—միջազգային կոմունիստական հեղափոխության, Կոմունիստական ինտերնացիոնալի հաղթանակներից է։ Այն մեծ նշանակություն ունի Բալկանյան թերակղզու ժողովուրդների համար։ Բոլոր երկրների բանվորները և գյուղացիները, ամբողջ աշխարհի ժողովուրդները և մանավանդ Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդները ուրախության ցայտումով են դիմավորում Հայկական խորհրդային Հանրապետությունը։ Պայքարող բուլղար պրոլետարիատը ջերմորեն ողջունում է հայ հեղափոխական ժողովրդին և բացականչում՝

²⁸ Ա. Բազմուրյան, Արշալույսին ընդառաջ (անտիպ հուշեր), էջ 73։

«Կեցցե Հայկական Խորհրդային Հանրապետությունը»

Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցությունը, անձամբ նրա ղեկավարներ Գ. Բլագոևը, Վ. Կոլարովը և Գ. Դիմիտրովը ամեն ինչ անում էին աշխատավորական լայն զանգվածներին և մասնավորապես բուլղարահայերին հասցնելու խորհրդային երկրում, նրա անբաժան մասը կազմող խորհրդային Հայաստանում զարգացող իրադարձությունների մասին ճշմարտությունը: Այդ ուղղությամբ խոշոր դեր էր կատարում բուլղարահայ կոմունիստական մամուլը, որը ղեկավարում էին Գ. Բլագոևի, Վ. Կոլարովի և Գ. Դիմիտրովի հայ զինակիցներն ու աշակերտները: «Կարմիր լուրեր» թերթի 1921 թ. հունվարի 15-ի համարում թարգմանաբար արտատպվում է «Ռաբոտնիչեսկի վեստնիկի», «Կեցցե Խորհրդային Հայաստանը» առաջնորդողը: «Հայ հեղափոխական զորքերը, — ասված էր հոդվածում, — օժանդակությամբ Հայաստանի հեղափոխական ապստամբ գյուղացիներու և բանվորներու՝ ամբողջ երկիրը գրավել և հայ խորհրդային հանրապետությունը հռչակել են, Հայաստանի պատմական մայրաքաղաքին՝ Երևանի վրա կծածանի այսօր հեղափոխության կարմիր դրոշը»²⁹:

Հաստատ կանգնած լինելով Բուլղարիայի կոմկուսի պրոլետարական ինտերնացիոնալիստական դիրքերի վրա, «Կարմիր լուրեր» հայ աշխատավորությունը պարզաբանում էր Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական մեծ հեղափոխության համաշխարհային-պատմական նշանակությունը, պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի սկզբունքները, ռուս, բուլղար և հայ ժողովուրդների սերտ կապերը: Թերթը բուլղարահայ աշխատավորներին կոչ էր անում մտնել Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության շարքերը, հետևել նրա մամուլին ու գրականությանը: «Միայն այս կերպով հայ բանվորը և մանր արհեստավորը պիտի ապացուցանեն, թե ինքը խորհրդային Հայաստանի հավատարիմ զավակն է»³⁰:

29 «Կարմիր լուրեր», № 6. 1921:

30 Նույն տեղում:

Բուլղարահայ կոմունիստները պատմում են, որ այդ առերիններին իրենք մեծ հետաքրքրություններ էին կարգում բուլղարական մամուլում տպագրված Գ. Դիմիտրովի, Վ. Կոլարովի, Ք. Կաբակչիևի, Գ. Կիրկովի բոցաշունչ հոդվածները, նրանց գրավոր ու բանավոր ելույթները, որոնք ջերմ ընդունելություն էին գտնում նաև բուլղարահայ աշխատավորության շրջանում, գործողությունների կոչում նրանց։ Բուլղարահայերի համար պայքարի ուղեցույց էին, օրինակ, «Ռաբոտնիչեսկի վեստնիկում» տպագրված Գ. Դիմիտրովի «Ռուսական հեղափոխության երրորդ տարեգարձը» հոդվածը, նրա ճառը Սոֆիայի բանվորական միտինգում 1920 թ. նոյեմբերի 7-ին, Խորհրդային Ռուսաստանի սովյալների օգնության կամպանիան շարունակելու մասին կոչը, Սոֆիայի պրոլետարիատի միտինգում և Խորհրդային Ռուսաստանին օգնելու անհրաժեշտության մասին և Բուլղարիայում վրանդեկյան զորքերին հովանավորելու դեմ ճառը և այլն։

Բուլղարահայ կոմունիստներն ու աշխատավորները ակտիվորեն հանդես էին գալիս ի պաշտպանություն բուլղար կոմունիստների։ Նրանք իրենց բազմաթիվ ծախսեր բարձրացրին 1920 թ. նոյեմբերի 7-ին Սոֆիայում տեղի ունեցած բանվորական միտինգում արտասանած ճառից հետո Գ. Դիմիտրովի դեմ ուստիականական հալածանքներ սկսելու կապակցությամբ։ Ուշադիր հետևելով Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի գործունեությանը, բուլղարահայ կոմունիստները «Կարմիր լուրերի» հունիսի 26-ի համարում արտատպեցին 1920 թ. Հայաստանում Մայիսյան ապստամբության մասին Կոմինտերնի գործկոմի օրգան «Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի» ծավալուն հոդվածը և առաջնորդողը՝ «Խոնարհվինք ընկած նահատակներուն առջև» վերնագրով։ Այնտեղ տպված է.

«Դիվանդակներդ վա՛ր առե՛ք, պրոլետարներ։

Ամբողջ Խորհրդային Հայաստանը և աշխարհի վրա ցրված անոր բոլոր քաջ զավակները այս վեհ տարելիցին խորապես կխոնարհին նահատակներուն հիշատակին առջև։ Այս

Հստակագործները մարդկային ամենակարատե կյանքն ա-
վելի կարժե: Անոնք իրենց համար կարճ ապրեցան, բայց
հավիտյան պիտի ապրեն սերունդներու համար»³¹:

«Կարմիր լուրերը» հետևողականորեն պաշտպանում էր
խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին և ներքին քաղաքակա-
նությունը, արձագանքում այն կարևոր միջոցառումներին, ո-
րոնք անց էր կացնում բուլղարական կոմունիստական կու-
սակցությունը ի պաշտպանություն խորհրդային երկրի: «Եվ
իրավունքով է,—գրում էր թերթը,—որ միջազգային բան-
վոր դասակարգը Մոսկվային կսպասե առաջնորդ աստղը,
որը ժողովուրդները կտանե ազատության, եղբայրության,
հավասարության փրկարար ափը:

Մոսկվա՝ շահագործված դասակարգերու հեղափոխական
գործողության նոր հավատո մարմնացած սիմվոլն է:

Մոսկվա կը միացնե իր մեջ՝ քաղաքական իշխանու-
թյունը գրավելու համար ըմբոստացող միջազգային պրոլե-
տարիատի կաղմակերպչական հանճարը, հեղափոխական
կամքը և դասակարգային գիտակցությունը»³²:

Հետևողականորեն պաշտպանելով պրոլետարական ին-
տերնացիոնալիզմի և ժողովուրդների բարեկամության սկզբ-
բունքները, «Կարմիր լուրերը» հանդես էր գալիս բուլղար
պրոլետարիատի հետ, բուլղարահայ աշխատավորների սերտ
կապերի օգտին, քանի որ այդ պրոլետարիատն է, որ Բուլ-
ղարիայի կոմունիստական կուսակցության գլխավորությամբ
հետևողականորեն պայքարում է սոցիալիզմի համար: «Մոտ
է այն օրը,—գրում էր թերթը,— երբ պուկար պրոլետա-
րիատը շարագործներուն ու անոնց ներշնչողներուն արժա-
նի պատիժը պիտի տա, տապալելով ռեազործներուն ռեժի-
մը ու հռչակելով խորհրդային Պուկարիան»³³: Թերթը բուլ-
ղարահայ աշխատավորներին կոչ էր անում համախմբվել
Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության շուրջը: «Մենք
կոչ կընենք պուկարահայ բանվորներուն ու արհեստավոր-

31 «Կարմիր լուրեր» № 6, 1920:

32 «Կարմիր լուրեր» № 2, 1920:

33 Նույն տեղում, № 6, 1921:

ներուն,—գրում էր «Կարմիր լուրերը»,—հետաքրքրվել Բեկոմ. կուսակցության գործունեությունն, հետևիլ անոր մամուլին և գրականության, ինչպես նաև կազմակերպվիլ անոր կազմակերպությանց մեջ: Միայն այս կերպով հայ բանվորը և մանր արհեստավորը պիտի ապացուցանեն թե ինքը խորհրդային Հայաստանի հավատարիմ դավակն է³⁴: Իսկ խորհրդային Հայաստանը խորհրդային Ռուսաստանի ծնունդն էր, որը «ճանչցավ հայ ազգին անվիճելի իրավունքները»³⁵: «Հայ ժողովուրդը,—այնուհետև նշում էր թերթը,—որ չէր ուզեր ստրուկ ու արյուն, արցունքի ու տառապանքի մեջ մեռնիլ, դիմեց դեպի Կարմիր Ռուսաստանի Կարմիր դրոշը, խրոխտ ու համարձակ խոյացավ դեպի մարտի դաշտ՝ մարդկության ու ազատության թշնամիներուն դեմ»³⁶: Մերկացնելով դաշնակներին, թերթը գրում էր, որ նրանք Հայաստանը հանձնեցին Թուրքիայի հռչոտմանը, և միայն խորհրդային Ռուսաստանի օգնությամբ երկրում խորհրդային կարգեր հաստատելը Հայաստանը փրկեց լիակատար կործանումից:

«Կարմիր լուրերը» մեծ տեղ էր հատկացնում խորհրդային Հայաստանին, ուստի ժողովրդի կողմից հայ ժողովրդին ցույց տված օգնության պրոպագանդանը, պատմում եղբայրական այն փոխադարձ օգնության և ինտերնացիոնալ բարեկամության մասին, որ ստեղծվել էր խորհրդային Անդրրկովկասում: «Այսօր Հայաստանի, Վրաստանի ու Ասոր-պեյճանի աշխատավոր ժողովուրդները կապեն որպես դրացի և եղբայր ուսական մեծ հանրապետության հովանավորության տակ»³⁷,—գրում էր թերթը: Այդ օգնության մասին էր թերթի էջերում պատմում խորհրդային Հայաստանից նոր վերադարձած բուլղարահայ Հայրապետ Հայրապետյանը³⁸:

34 Նույն տեղում:

35 Նույն տեղում, № 4, 1920:

36 Նույն տեղում, № 10—11, 1921:

37 Նույն տեղում, № 9:

38 Նույն տեղում:

Բուլղարահայ աշխատավորությունը հնարավորության սահմաններում, բուլղար հասարակայնության օգնությամբ, հանգանականություն էր կազմակերպում խորհրդային Հայաստանին օգնելու, հայրենադարձություն կազմակերպելու համար: Այդ կապակցությամբ «Կարմիր լուրերը» տպագրում է. «Խորհրդային չայաստանի տնտեսական ներկայացուցիչ Դանուշ Շահվերդյանի դիմումը սփյուռքահայ աշխատավորությանը³⁹, խորհրդային Հայաստանի տնտեսական ներկայացուցչության ղեկավար Արտաշես Կարինյանի հարցազրույցը և այլ նյութեր: «Պուկարիո հայաշատ քաղաքներումնջ,—գրում էր «Կարմիր լուրերը»,—սկսված է համազգային հանգանականություն ի նպաստ խորհրդային Հայաստանի սովյալներուն ու որբերուն: Պուկարահայ կոմունիստներուն սրբազան պարտականությունն է մասնակցել այս հանգանականության ամենալայն չափերով, որովհետև այս կերպով պիտի սատարենք հեղափոխության ու խորհրդային Հայաստանի կառավարության դիրքերուն ամրապնդման»⁴⁰:

Բուլղարահայ աշխատավորները, որոնք բոլկոտի էին ենթարկել դաշնակցական կառավարության «անկախության փոխառությունը», լայնորեն արձագանքեցին խորհրդային Հայաստանին օգնելու կոչին:

«Կարմիր լուրերը» թարգմանաբար նյութեր էր արտատպում «Պրավդայից»: Կոմինտերնի գործկոմի օրգան «Կոմունիստական ինտերնացիոնալ» ամսագրի բուլղարական հրատարակությունից Հայաստանին և հայ ժողովրդին խորհրդային Ռուսաստանի տված օգնության մասին⁴¹: «Կարմիր լուրերը» հոդվածներ էր արտատպում նաև «Ռաբոտնիչեսկի վեստնիկից», Գերմանիայի կոմկուսի օրգան «Ռոտե Ֆահենից», Ֆրանսիայի կոմկուսի օրգան «Յումանիտեից» և այլ թերթերից:

³⁹ Նույն տեղում, 1921, № 10—11:

⁴⁰ Նույն տեղում, № 7:

⁴¹ Հրանտ Ավետիսյան, Մայիսյան ապստամբությունը Կոմինտերնի նյութերում, Երևան, 1981, էջ 19—30:

Բուլղար և հայ կոմունիստները փոխադարձաբար մասնակցում էին բուլղարական և հայկական մամուլի օրդանների աշխատանքներին: Այսպես, «Կարմիր լուրերի» 1921 թ. մայիսմեկյան համարում «Նոր մայիս մեկ ու նոր Հայաստան» առաջնորդող հոգվածով հանդես է եկել բուլղարական կոմունիստական շարժման ականավոր գործիչ Նիկոլա Դիները: Նա հպարտությամբ էր նշում Հայաստանը սոցիալիստական դառնալու փաստը: «Հայ կոմունիստները, — գրում է Դիները, — կանգնած ընկերային հեղափոխության դրոշի տակ՝ իրավունքն ու պարծանքը պիտի ունենան Արարատի ստորոտեն կոչելու արտասահման ցրված հայրենակարոտ հայերուն, որովհետև անոնք կանգնած են իսկական ազգային ազատության ու մարդկային իրավունքներու դրոշներու տակ...»⁴²: Դիմելով աշխարհով մեկ ցրված հայ աշխատավորներին, նա կոչ էր անում «Մայիսի 1-ին ճակատնիդ պարծանքով բարձրացուցեք, որովհետև խորհրդային Հայաստանի զավակներն ու պրոլետարական ազատագրումի արժանի ռազմիկներն եք, ուր որ ալ գտնվիք:

Հեղափոխական ազատագրական պայքարի փառավոր օրերը դարերու գործն է որ կը կատարեն»⁴³:

1922 թ. «Կարմիր լուրերը» վերանվանվում է «Նոր աշխարհ», որը նույնպես լույս էր տեսնում Պլովդիվում⁴⁴: Շարունակելով «Կարմիր լուրերի» ինտերնացիոնալ ավանդույթները, «Նոր աշխարհը» պրոպագանդում էր խորհրդային երկրի նվաճումները, մերկացնում միջազգային իմպերիալիզմի հակախորհրդային քաղաքականությունը: Թերթի առաջին համարում Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման երկրորդ տարեդարձի առթիվ տպագրված է Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության հայկական խմբ-

⁴² «Կարմիր լուրեր», № 5, 1921:

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ Թերթի ճակատին գրված էր. երկշարաթափերթ, օրդան բուլղ. կոմ. կուսակցության (նեղ ընկերավորներ), III կոմ. միջազգայնականի հատված:

քերի «Մամուլի կոմիտեի» կողմ՝ ուղղված բուլղարահայ բանվորներին ու արհեստավորներին⁴⁵։

Պատմելով Թուրքիայում քեմալականների կողմից կոմունիստների դեմ կիրառվող հալածանքների մասին, «Նոր աշխարհը» նշում էր. «Նրբեք չպետք է մոռանալ, որ Անկարայի կառավարության գլխավոր նպատակն է վերահաստատել Թուրք բուրժուազիայի նախկին դիրքը»⁴⁶։

Գերմանական սոցիալ-դավաճանների կողմից Գերմանիայի կոմկուսի ղեկավարներ Կառլ Լիբկնեխտի և Ռոզա Լյուքսեմբուրգի շարանհեզ սպանության շորրորդ տարեդարձի առթիվ թերթը նշում էր, որ Մոսկվայի բանվորները մեծ ցույց են կազմակերպել Լիբկնեխտի և Լյուքսեմբուրգի հիշատակին⁴⁷։

«Նոր աշխարհը» ջերմորեն դիմավորեց ԽՍՀՄ Խորհուրդների I համագումարում Խորհրդային Միության կազմավորումը։ «Նոր ճամբուն վրա» խմբագրական հոդվածում թերթը գրում էր. «Ընկերներ, Խորհրդային իշխանության պատմության մեջ այսօրվա օրը կհանդիսանա բեկման օր»⁴⁸։

Լայնորեն էր լուսաբանվում բուլղարահայ կյանքը և հայ ժողովրդի մասնակցությունը կոմունիստական շարժմանը։ «Հայ կոմունիստական համագումար Բեռլինում» հաղորդման մեջ «Նոր աշխարհը» գրում էր. «Անցյալ տարի Վիեննայում կազմակերպված հայ կոմունիստ և համակիր ուսանողների խումբը հրավիրվում է Գերմանիա՝ կազմակերպչական համագումարի, որը տեղի ունեցավ Բեռլինում դեկտեմբերի 26—30-ը։ Որոշվում է Եվրոպայի կոմունիստ և համակիր ուսանողական կազմակերպության մեջ բացի հայերից բնդունել նաև վրացի, ադրբեջանցի, պարսիկ և թուրք կոմունիստներին և համակրողներին ուսանողական միություն»⁴⁹։

45 «Նոր աշխարհ», 1922, 10 դեկտեմբերի, № 1։

46 Նույն տեղում, № 2, 1923, 15 հունվարի։

47 Նույն տեղում, 1923, 1 փետրվարի, № 3։

48 Նույն տեղում, 1 մարտի, № 12—13։

49 Նույն տեղում, 1 փետրվարի, № 3։

«Թղթակցություններ» բաժնում թերթը հայտնում էր Պլովդիվում «Ստեփան Շահումյան» լսարան-ընթերցարանի բացման և այնտեղ կազմակերպված դասախոսությունների մասին⁵⁰։

1921 թ. փետրվարին Պլովդիվում տեղի ունեցավ բուլղարահայ կոմունիստների առաջին կոնֆերանսը, որն ամփոփեց «Մամուլի կոմիտեի» կատարած աշխատանքը, հաստատեց դրա նոր կազմը և նշեց հետագա գործունեության խնդիրները։

1921 թ. վերադառնալով Կոմինտերնի III կոնգրեսից, Վ. Կոլարովը ելույթ ունեցավ Պլովդիվի քաղաքային թատրոնի դահլիճում կազմակերպված միտինգում։ «Առաջին անգամ էր,—վերհիշում է այդ միտինգի մասնակից Ա. Թագվորյանը,—որ Պլովդիվի աշխատավորությունը լսում էր ականատեսի վկայությունները հեղափոխության և խորհրդային երկրի մասին։ Բազմամարդ միտինգն անցավ մարտական բարձր տրամադրության պայմաններում»⁵¹։

Բուլղարահայ կոմունիստները մասնակցում էին Բուլղարիայի կոմկուսի, նրա ղեկավարների՝ Դիմիտրովի և Կոլարովի կոչով Խորհրդային Ռուսաստանի սովի մատնված շրջանների աշխատավորությանը օգնություն կազմակերպելու գործին։ Նրանք ակտիվ մասնակցություն ունեցան 1921 թ. հոկտեմբերի 20—30 Բուլղարիայում անցկացված «Ռուսական շաբաթին»։

Բուլղարիայի կոմկուսի Կենտկոմի առաջադրանքով Ստեփան Շահաբզյանը, Նիկոլա Պենևի հետ ցորենով բեռնավորված առաջին շոգենավով մեկնում է խորհրդային երկիր։ Ափ իջնելով Բաթումիում, նա գալիս է Թիֆլիս, ապա Երևան։ Երկու ամիս Ստ. Շահաբզյանը մնում է Խորհրդային Հայաստանում, ուր նրան ընդունում են ջերմորեն։ Նա ծանոթանում է Ա. Մյասնիկյանի, Ա. Հովհաննիսյանի, Ս. Լուկաշինի, Ա. Կարինյանի հետ, ականատես լինում վերածըն-

⁵⁰ «Նոր աշխարհ», 1923, 1 մարտի, № 12—13։

⁵¹ Ա. Հ. Թագվորյան, Արշալույսին ընդառաջ (անտիպ հուշեր), էջ 68։

ձող հանրապետության կյանքին, պատմում Բուլղարիայի բանվոր դասակարգի, բուլղարահայերի պայքարի մասին: 1921 թ. նոյեմբերի 29-ին, Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաղթանակի տարեդարձին, նա ելույթ է ունենում Երևանի աշխատավորության միտինգում՝ Բուլղարիայի կոմունիստների անունից ողջունելով հայ ժողովրդին: «Խորհրդային Հայաստան» թերթի 1921 թ. դեկտեմբերի 23-ի համարում հրապարակված է Ս. Շահբազյանի ծավալուն հոդվածը՝ «Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցությունը» վերնագրով: Հոդվածի հենց սկզբում Ստ. Շահբազյանը նշում էր, որ բուլղարական սոցիալիստական միտքը 1884—1890 թթ. ծագել է ռուսական սոցիալիստական մտքի ազդեցությամբ: «Առաջին անգամ,—գրում էր Շահբազյանը,—բուլղարական մամուլի մեջ սոցիալիստական մտքեր և հասկացողություններ հայտնել է ընկ. Բլագոևը, որ այդ փամանակներին Ռուսաստանից վերադառնում է Բուլղարիա իբր ուսանող և մինչ ցարդ հավատարիմ մնալով սոցիալիզմին ու մարքսիզմին, կոմունիստական շարժման վետերան է դարձած»⁵²: Այնուհետև հոդվածում տրվում է Բուլղարիայում սոցիալիստական շարժման համառոտ ուրվագիծը, ընդգծվում է հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի («տեխնյակներ») պայքարը օպորտունիստների («շիրոկիններ») դեմ: Անդրադառնալով Բուլղարիայի մարքսիստների վրա Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության ազդեցությանը, Շահբազյանը նշում էր, որ «նեղ» սոցիալիստները դեռ պատերազմից անմիջապես հետո իրենց առաջին համագումարում, 1919 թ., կուսակցությունն անվանեցին Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցություն, իրենց ծրագրի մեջ մտցրնելով ռուսական հեղափոխության հռչակած լողունները⁵³: Նշելով Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության ազգային սեկցիաների մասին (հայկական, թուրքական, հրեական), Շահբազյանը գրում էր. «Հայկական սեկ-

52 «Խորհրդային Հայաստան», № 254, 23 դեկտեմբերի 1921 թ.:

53 Նույն տեղում:

ցիաներ գոյություն ունեն Ֆիլիպե, Վառնա, Ռուշուկ, Սոֆիա և այլն, առայժմ 150 անդամով: Ֆիլիպե կհրատարակվի նաև «Կարմիր լուրեր» կուսակցական օրգան՝ հայերեն լեզվով»⁵⁴: Շահբաղյանը հպարտությամբ է գրում Բուլղարիայի կոմկուսի հաջողությունների մասին և խոր հավատ հայտնում նրա ապագայի նկատմամբ: Կուսակցությունը, գրում էր նա, ունի իր ամենօրեայ օրգանը՝ «Ռաբոտնիչեսկի վեստնիկը» և «Նովո վրեմե» երկշաբաթեա գիտական հանդէսը: «Կուսակցական գրականությունը խիստ հարուստ է: Բոլոր արհեստակցական միությունները, կանանց, երիտասարդների և այլ միությունները ունեն իրենց մամուլը, որ հազարներով կը ցրվի երկրի մէջ: Կուսակցության մօտ հիմնված է նաև կոպերացիա՝ «Օսվոբոժդէնիե», որի ձեռքում կենտրոնացված է կուսակցության թերթերի և գրականության հրատարակելու ամբողջ գործը: Նա ունի նաև իր պարենավորման բաժանմունքները, որոնք կը հայթայթեն ավելի աժան գիներով մթերք և այլն իր անդամներին»⁵⁵: Այնուհետև հոգւածագիրը նշում էր, որ «Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցությունը այսօր հպարտ կզգա իրեն այն պարզ պատճառով, որ իր դեռ 18 տարի առաջ մշակած տակտիկան և պաշտպանած հասկացողությունները այսօր հաստատվել են III կոմունիստական ինտերնացիոնալի կողմից: Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցությունը պիտի շարունակի իր գծած ճանապարհը և պիտի պայքարի իր բոլոր ուժերով մինչև որ Բուլղարիայի մեջ ևս հաստատվեն խորհրդային կարգեր ու ուժիւ»⁵⁶:

Նրեանից Բուլղարիա վերադառնալիս Շահբաղյանը այցելում է Կոստանդնուպոլիս, որտեղ մնում է մեկ ամիս, հանդիպումներ ունենում ընդհատակում աշխատող կոմունիստների հետ: Այդ հանդիպումներից մեկին, որը ղեկավարում էր ընդհատակյա կազմակերպության («Սպարտակ»)

⁵⁴ «Խորհրդային Հայաստան», 1921 թ., 23 դեկտեմբերի:

⁵⁵ Նույն տեղում:

⁵⁶ Նույն տեղում:

քարտուղար Պետիկ Թորոսյանը⁵⁷, ներկա էին Վահրամ Թերզյանը (Վ. Ազնավուր)⁵⁸, Սիրվանը, Ա. Սուլախյանը, հուլյն Նիկողաքին, հրեա Գինգբուրգը և ուրիշներ: Շահբաղյանը ժողովի է գալիս Պետիկ Թորոսյանի ուղեկցությամբ: Ժողովում քննարկվում են Թուրքիայի արհմիությունների հերթական կոնֆերանսին մասնակցելու և Խորհրդային Ռուսաստանի ու մասնավորապես Խորհրդային Հայաստանի հետ կապերն ուժեղացնելու հարցերը: Որոշվում է, որ այդ կոնֆերանսի աշխատանքներին պետք է մասնակցեն Պետիկ Թորոսյանը և Ստեփան Շահբաղյանը: Երկրորդ հարցի քննարկման ժամանակ նրանք իրենց ելույթներում անհրաժեշտ են համարում ակտիվորեն մասնակցել Խորհրդային Հայաստանի բարեկամների Պոլսում նախապատրաստվող ժողովներին և դրանցում հանդես գալ ղեկուցումներով:

Խորհրդային Ռուսաստանի նվաճումների, հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի, ռուս, հայ, բուլղար աշխատավորության բարեկամության մասին Պոլսում մի շարք ելույթներ է ունենում Ստեփան Շահբաղյանը, մեծ օգնություն ցույց տալիս այնտեղ գործող հայ կոմունիստներին և առաջավոր ուժերին: 1922 թ. գարնանը վերադառնալով Բուլղարիա, Ստ. Շահբաղյանը պատմում է Հայաստանից ստացած իր տպավորությունների մասին:

57 Պետիկ Թորոսյանը (1899—1938) ավարտել է Վանի նրամյան դպրոցը, ապա տեղափոխվել Երևան, 1918 թ. ընդունվել բուլղարական կուսակցության շարքերը, մասնակցել Հայաստանում Խորհրդային կարգերի հաստատման և ամրապնդման համար մղված պայքարին: 1920—30-ական թվականներին նա մի շարք պատասխանատու պաշտոններ է վարել Խորհրդային Հայաստանում՝ ՀԱՄԽ-ի քարտուղար, ՀԿ(Բ)Կ Ղաճարուի (այժմ Արտաշատ) շրջկոմի առաջին քարտուղար, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի կուլտ-պրոպագանդայի բաժնի վարիչ, ՀԽՍՀ արդարադատության ժողկոմ, հանրապետության դատախազ, ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ:

58 Վահրամ Թերզյանը սկզբում եղել է ֆրանսիական կոմունիստական կուսակցության անդամ, 1924 թ., ֆրանսիական իշխանությունների կողմից հալածվելով, անցնում է Բելգիա, ապա տեղափոխվում Երևան՝ ընդունվում ԽՄԿԿ շարքերը:

1922 թ. դեկտեմբերի 2-ին բուլղարահայ կոմունիստները Պլովդիվի «Նարոդեն դոմում» միտինգ են կազմակերպում՝ նվիրված Հայաստանում Խորհրդային իշխանության հաստատման երկրորդ տարեգարձին։ Միտինգի մասնակից Ա. Թափլուրյանը վերհիշում է. «Տոնակատարությունը բացվեց «Խնտերնացիոնալի» մարտական հնչյուններով։ Ահա բեմ է դուրս գալիս Ստեփան Շահբաղյանը, դահլիճը նրան դիմավորում է ծափահարություններով։ Սկսելով իր ճառը, հռետորը վեր հանեց հայ ժողովրդի բախտորոշ օրվա մեծ նշանակությունը, նրա փրկության համար Մեծ Հոկտեմբերի ունեցած ճակատագրական դերը։ Ապա, որպես ակնատես, Շահբաղյանը մանրամասնորեն նկարագրեց վերածնված Հայրենիքի և ժողովրդի նոր կյանքը, մաքառումներն ու վիթխարի ձեռքբերումները երկրի վերականգնման և վերաշինման աշխատանքներում։ Իր ասածները նա հաստատում էր այնտեղից բերված վավերագրական փաստաթղթերով...

Բուլղարահայ գաղութի պատմության մեջ այդ տոնակատարությունը մնաց որսկես հզակի իրադարձություն, որը նաև հաստատեց հայ փոքրամասնության շրջանում մեր կուսակցության վայելած հեղինակությունը»⁵⁹։

Բուլղարահայ աշխատավորության մեջ հեղափոխական տրամադրությունների աճի, նրանց՝ Խորհրդային երկրի նվաճումներին հաղորդակից դարձնելու բուլղար և հայ բարեկամության հետագա ամրապնդման համար կարևոր նշանակություն ունեցավ 1922 թ. Պլովդիվում, Ստեփան Շահումյանի անվան գրադարան-ընթերցարանի ստեղծումը։ Գրադարան-ընթերցարանի շուրջն էին համախմբվում ինչպես հայ, այնպես էլ բուլղար աշխատավորներ, առաջավոր երիտասարդներ։ Այնտեղ կազմակերպվում էին դասախոսություններ և այլ միջոցառումներ։ Առաջին դասախոսությունը Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության նշանակության մասին էր, որով հանդես եկավ Ստ. Շահբաղյանը։

59 Ա. Թափլուրյան, Արշալույսին ընդառաջ (անտիպ հուշեր), էջ 113—114։

Պոլիդիլի օրինակով գրադարան-ընթերցարաններ կազմակերպվեցին նաև Վանանյում և Ռուսեում:

1922—1923 թթ. Բուլղարիայում հեղափոխական իրադրություն էր: «Ռաբոտնիչեսկի Վեստնիկ» թերթում տպագրված իր հոդվածներում Գ. Դիմիտրովը առաջարկում էր երկրում գլուխ բարձրացնող ռեակցիային և խորացող ազգային փրկմանը հակադրել աշխատանքի միացյալ ճակատը: Նա նշում էր իմպերիալիստական պատերազմի հետևանքով դեպի Բուլղարիա ուժեղացող գաղթականության հոսքը, որն ամիսի էր խորացնում տնտեսական ճգնաժամը, միաժամանակ բարձրացնում պատասխանատվությունը թուրքական յաթաղանից փրկված բուլղար, հուլն, հայ փախստականներին օգնություն կազմակերպելու համար:

1922 թ. հուլն-թուրքական պատերազմի հետևանքով մոտ 22 հազար հայ էր անցել Բուլղարիա: «Ռաբոտնիչեսկի Վեստնիկ» թերթի 1923 թ. օգոստոսի 7-ի համարում տպագրված հոդվածներից մեկում Դիմիտրովը նշում էր, որ համաշխարհային պատերազմից հետո կյանքը Բուլղարիայում դեռ չի մտել նորմալ հունի մեջ, շարունակվում է ճգնաժամը, գործազրկությունը, գաղթականությունը մեծ չափեր է ընդունել: «Ինչպես հայտնի է,—գրում էր Դիմիտրովը,—պատերազմի հետևանքով մեզ մոտ են անցել շատ գաղթականներ Մակեդոնիայից, Բրակիայից և Դոբրուջայից: Թուրքիայի և Հունաստանի միջև պատերազմի պատճառով փախստականների հոծ զանգվածներ են եկել Հայաստանից և Անատոլիայից...»⁶⁰: Բանվորների համընդհանուր արհմիությունների և բանվորական արհմիությունների անունից Դիմիտրովը դիմում է բուլղարական կառավարությանը՝ նրանց պատսպարել, ապահովել աշխատանքով:

1922 թ. գարնանը տեղի ունեցած հուլն-թուրքական պատերազմի ժամանակ հետապնդելով նահանջող հունական բանակին, քեմալականները Զմյուռնիայի ու Նիկոմիդիայի շրջաններում ավերեցին, հրի մատնեցին և՛ հայկական, և՛

⁶⁰ Георгий Димитров, Съчинения, т. 7, с. 194—197.

հունական բնակավայրերը, կոտորեցին խաղաղ բնակչությանը: Տասնյակ հազարավոր հայեր դիմեցին դեպի Բալկաններ, ուր դարեր շարունակ ապաստան էին գտել հայ ժողովրդի հոծ զանգվածներ: Հայերի նոր հալածանքները բողոքի շարժում են առաջ բերում շատ վայրերում, այդ թվում Բուլղարիայում: Բուլղարական կառավարությունը Բուլղարական հողագործական ժողովրդական միության լիդեր Ալեքսանդր Ստամբուլյսկու ղեկավարությամբ հայ գաղթականների առջև բացում է երկրի սահմանները: «Բուլղարական կառավարությունը և ժողովուրդը իր այս դժվարին օրերին չի լքում ավանդական դարձած բարեկամական վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ»,—գրում է Սոֆիայում լույս տեսնող «Զորա» թերթը⁶¹:

Գաղթած հայերին օգնելու գործում կարևոր նշանակություն է ունենում 1922 թ. հոկտեմբերի 3-ին Պլովդիվում գումարված բուլղարահայ այն ժամանակ 25 հազարանոց գաղութի ներկայացուցիչների ժողովը, որին ակտիվորեն մասնակցում էին նաև հայ կոմունիստները⁶²: Բուլղար ժողովրդի հոգատարության շնորհիվ թուրքական կոտորածներից ազատված մոտ 20 հազար հայ գաղթականներ համալրեցին բուլղարահայ գաղութը: Հայ կոմունիստները Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի ցուցումներով ու անմիջական օգնությամբ ամրապնդեցին բուլղարահայ գաղութի «Ազգային բլոկը», որը հայ կոմունիստների, հնչակյանների և ռամկավարների միասնական ճակատի օրգանն էր:

Բուլղարահայերի թիվը շուտով հասավ մոտ 50 հազարի: Նրանք հիմնականում կենտրոնացված էին Պլովդիվում, Վառնայում, Ռուսեյում, Սոֆիայում:

1923 թ. հունիսի 9-ին մոլի ռեակցիոներ Ալեքսանդր Յանկովի ղեկավարությամբ Բուլղարիայում տեղի ունեցավ

⁶¹ «Зора», 122, № 1036.

⁶² Զ. Մ. Ղասարյան, Ակնարկներ բուլղարահայ համայնքի պատմության, Երևան, 1986, էջ 29:

Ֆաշիստական հեղաշրջում: Ստամբուլի յսկին գազանաբար սպանվեց: Ժողովրդական մասսաները կոմունիստների և Հողագործական միության անդամների ղեկավարութեամբ տարերային զինված հլույթների դուրս եկան Ֆաշիստական դավադիրների դեմ: Գ. Դիմիտրովը նշում էր, որ Ֆաշիստական հեղաշրջումը առաջացրել է քաղաքական խոր ճգնաժամ, երկրում ստեղծվել է հեղափոխական իրադրություն: Ապստամբները քաջաբար մարտնչում էին գազանացած թշնամու դեմ, փառապանծ սխրագործություններ կատարում: «Նա հպարտանում եմ այդ հերոսական ապստամբությունամբ»⁶³, — ասել է Գ. Դիմիտրովը:

Ապստամբությունը Բուլղարիայում լայն արձագանք գտավ խորհրդային Հայաստանի մամուլում:

Ցանկովի Ֆաշիստական կառավարության սպիտակ տետրի պայմաններում Գ. Դիմիտրովի և Վ. Կոլարովի զլխավորած 1923 թ. Սեպտեմբերյան հակաֆաշիստական ապստամբությունը ակտիվ մասնակցություն ունեցան հաղարավոր բուլղարահայեր, հայ կոմունիստներ: Ստեփան Շահբադյանը Պլովդիվի ապստամբների զլխավորներից էր: 1923 թ. սեպտեմբերի 11-ին նա ձերբակալվում է ցանկովյան ֆաշիստների կողմից և բանտարկվում նախկին թուրքական «Բաշկապուս» զնդանում, որտեղ տանջամահ էին արվել թուրքական լծի դեմ մարտնչողները: Սեպտեմբերի 26-ի լույս 27-ի գիշերը Պլովդիվից Ստամբուլ տանող խճուղումոտ, Կեմերա վայրում, Ստեփան Շահբադյանը գազանաբար գնդակահարվեց իր մարտական ընկերներ, բուլղար հեղափոխականների հետ միասին⁶⁴:

⁶³ Георгиев Димитров, Избранные произведения, т. 1, с. 317.

⁶⁴ 1983 թ. մայիսին նշվեց Ստեփան Շահբադյանի ծննդյան 100-ամյակը: Պլովդիվի նրա անունը կրող հրապարակում բացվեց հերոսի կիսանդրին: Այդ լաթիվ տեղի ունեցավ միտինգ, որին մասնակցում էին Բուլղարիայի կոմկուսի Պլովդիվի օկրուգային կոմիտեի քարտուղար Պ. Պալուբը, Պլովդիվի քաղկոմի առաջին քարտուղար Պ. Գեորգիևը, ֆաշիզմի ու կապիտալիզմի դեմ պայքարած մարտիկների Պլովդիվի օկրուգային կոմիտեի նախագահ Կ. Կարամանսկին, «Ներևան» մշակութային

Սեպտեմբերյան ապստամբությունը գազանաբար ճնշելուց հետո ստեղծված դաժան տեռորի պայմաններում, երբ Դիմիտրովը և Կոլարովը կուսակցության որոշմամբ անցելին արտասահման, բուլղարահայ կոմունիստները խոր ընդհատակում շարունակում էին գործել Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության շարքերում, հաջողությամբ ղուգորդելով պայքարի անլեգալ միջոցները լեգալ հնարավորությունների հետ:

Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության ղեկավարները արժանի կերպով են գնահատել բուլղարահայ կոմունիստների անձնվեր պայքարը: 1925 թ. Մոսկվայում, ՄՈՊՐ-ի* Կենտկոմի հրատարակությամբ լույս է տեսնում Վասիլ Կոլարովի «Կախաղանների երկրում (Բուլղարիայում սպիտակ տեռորի շուրջը)» գիրքը, որում զետեղված էր նաև Ստեփան Շահբազյանի նկարը՝ «Ֆիլիպի բանվոր գործիչ, սպանվել է սպիտակ գվարդիականների կողմից 1923 թ. սեպտեմբերի 27-ին» մականգրությամբ: Գրքում Շահբազյանի մասին նշված է. «Տեղական կոմիտեի անդամ և Բուլղարիայի բանվորական խորհրդի հին անդամ»⁶⁵: Վ. Կոլարովն իր հուշերում Ստ. Շահբազյանի մասին գրել է. «Ստեփան Շահ-

կազմակերպության կենտրոնական վարչության նախագահ Տ. Բարիքյանը, Դիմիտրի Բլագոևի շրջանի կուսըջկոմի առաջին քարտուղար Դ. Կասակովը, «Երևան» կազմակերպության կենտրոնական ու տեղական վարչության անդամներ, Ստ. Շահբազյանի հարազատները, քաղաքի հասարակայնության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ:

Միտինգում Ս. Շահբազյանի կյանքի ու հեղափոխական գործունեության մասին ղեկուցեց Դ. Կասակովը, որը նրան ընդորոշեց օրպես կապիտալիզմի լծից աշխատավորության ազատության համար պայքարի մարտիկի, Դ. Բլագոևի հավատարիմ աշակերտի և Վ. Կոլարովի ղինակցի՝ «Բուլղարիայի կոմկուսի պատասխանատու այլ գործիչների հետ միասին, — նշեց Կասակովը, — Ստ. Շահբազյանը ղեկավարել է 1923 թ. հուլիսին և սեպտեմբերին Ֆաշիստական վարչակարգի դեմ բռնկված ապստամբությունը» («Սովետական Հայաստան», 1983 թ. 1 հունիսի):

* Քաղաքական բանտարկյալներին օգնող միջազգային կազմակերպություն:

⁶⁵ В. Коларов, В стране виселищ (к белому террору в Болгарии). Изд. ЦК МОПР, М., 1925, с. 32.

քաղցանը շատ դրական, զգոն գործիչ էր, Պլովդիվի բանվորական խորհրդի ղեկավարը: Որոշ ժամանակ կուսակցական կոմիտեի քարտուղարն էր և ընդհանուր արհեստակցական միությունների կոմիտեի անդամ: Նա զոհ գնաց Սեպտեմբերյան ապստամբության օրերին՝ Պլովդիվում կազմակերպված բարգոլումենոսյան զանգվածային սպանությունների ժամանակ (1923)...»⁶⁶:

Ստեփան Շահաղյանի և նրա ընկերների հերոսական վայնքը և ողբերգական մահը նոր պայքարի էր կոչում Բուլղարիայի աշխատավոր մասսաներին:

Սակայն, ինչպես նշել է Գ. Դիմիտրովը, «չնայած բազմաթիվ ծանր զոհերին, չնայած առատորեն թափած արյանը, աշխատավոր բուլղար ժողովուրդը, լայնորեն օգտագործելով սեպտեմբերյան իր ժամանակավոր պարտության արժեքավոր դասերը, համախմբված բանվորների, գյուղացիների և բոլոր աշխատավորների միասնական, ամուր և անխզելի եղբայրական դաշինքի մեջ, ուժ կգտնի լուծելու կյանքի և պատմության կողմից իր առջև կանգնած մեծ խնդիրը՝ «տեղծել, վերջապես, բանվորա-գյուղացիական կառավարություն Բուլղարիայում»⁶⁷:

Ղեկավարվելով Գ. Դիմիտրովի ցուցումներով, բուլղարահայ կոմունիստներն ամեն ինչ անում էին ԽՍՀՄ-ի անբաժան մասը կազմող Խորհրդային Հայաստանի հաջողությունները պրոպագանդելու ուղղությամբ:

Այդ աշխատանքների հիանալի արդյունքը եղավ 1926 թ. թեմական մարմինների ընտրությունների ժամանակ «Ժողովրդական բլոկի» հաղթանակը: Բուլղարիայում ֆաշիստական դիկտատուրայի ծանր տարիներին բուլղարահայ կոմունիստները և առաջավոր հայերը մեծ օգնություն ցույց տվեցին Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցությանը և նրա ղեկավարներին՝ նրանց արտասահմանյան կենտրոնների հետ կապեր հաստատելու գործում: Հունաստանից այդ կապն իրականացնում էին Արմենակ Թագվորյանը և Սոֆի Մինաս-

⁶⁶ Васил Коларов, Спомени, София, 1967, с. 218.

⁶⁷ Георгий Димитров, Избранные произведения, т. 1, с. 134.

յանը: Նրանց ջանքերով Բուլղարիա էր առաքվում «Խորհրդային Հայաստան» թերթը և այլ գրականություն: Սոֆի Մինասյանը օգնում է բուլղար էմիգրանտ կոմունիստ Պետր Չենգելովին⁶⁸ և շատ ուրիշների, որոնք խուսափելով Բուլղարիայում ծավալված ֆաշիստական տեռորից, ստիպված անցել էին արտասահման: Բկկ Պլովդիվի օկրուգային կոմիտեի քարտուղար Պետր Չենգելովին Սոֆի Մինասյանը լավ գիտեր Պլովդիվից, կատարել էր նրա բազմաթիվ պատասխանատու հանձնարարությունները:

1926 թ. գարնանը Բուլղարիայի կոմկուսի անգամ Սոֆի Մինասյանը մեկնում է Վիեննա: «Կուսակցության արտասահմանյան բյուրոն,—հիշում է Բուլղարիայի կոմկուսի վետերան Արմենակ Թագվորյանը,—նրան հանձնարարել էր դժվարին և վտանգավոր առաջադրանք... Ճանապարհորդությունը նախապատրաստված էր մեծ խնամքով... Մինասյանը անգիր սովորեց հասցեները ու նշանաբանը...»⁶⁹:

Այս մասին Բուլղարիայի կոմկուսի Պլովդիվի օկրուգային կոմիտեի օրգան «Օտեչեստվեն գլաս» թերթում տպագրված Դոյչին Դոյչինովի հոդվածում ասված էր, որ Ս. Մինասյանը «կարողացավ ոչ միայն վերականգնել կուսակցական աշխատողների հետ ընդհատված կապերը, այլև շրջիկ լուսանկարիչ Թագվոր Քյուլաքյանի օգնությամբ կազմակերպել նոր հասցեների ցանց արտասահմանից ուղարկվող կուսակցական թղթակցությունների համար»⁷⁰:

Ա. Թագվորյանին և Ս. Մինասյանին հաջողվում է 1927 թ. Աթենքում Ուրանիա և Ալթաիր ծածկանուններով հրատարակել Բուլղարիայում ֆաշիստական տեռորի սարսափները մերկացնող «Ոճրածին թաթը» գրքույկը⁷¹: «Այն

⁶⁸ 1942 թ. ֆաշիստական ոստիկանությունը ձերբակալում է Չենգելովին: Գաղանային խոշտանգումներից հետո օգոստոսի 17-ին նրան կախաղան են բարձրացնում:

⁶⁹ ՀեՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 420, ց. 47, գ. 5, թ. 104—107:

⁷⁰ «Օտեչեստվեն գլաս», 1979 թ., 24 օգոստոսի:

⁷¹ «Ոճրածին թաթը (Սպիտակ տեռորի ավերակները Պուլկարիոյ մեջ)», կազմեցին Ուրանիա և Ալթաիր, Աթենք, 1927 թ.: Գրքի օրինակներից մեկը պահպանվում է բուլղարական կոմունիստական կուսակցության պատմության ինստիտուտի գրադարանում:

արագ կերպով սպառվեց,—գրում է Դ. Դոյչինովը:—Իրականում դա բուլղարական ֆաշիզմի իսկական դեմքը մերկացնող հայերեն լեզվով արտասահմանում առաջին տպագիր փաստաթուղթն էր»⁷²:

Դիրքը բաղկացած է 108 էջից, նրանում դետեղված են սպիտակ տեղերի մի շարք զոհերի նկարները: Գրքի հեղինակները լայնորեն օգտագործել են Վասիլ Կոլարովի «Կախաղանների աշխարհում» աշխատության նյութերը, շատ էջեր բերել թարգմանաբար: Գրքի առաջարանում հեղինակները հայ աշխատավորությանը կոչ էին անում վճռականորեն պայքարել նացիոնալիստական կուսակցությունների դեմ, ամրապնդել համագործակցությունը բուլղար բանվոր դասակարգի հետ: «Հայ բանվորը պետք է գիտենա,—գրում են հեղինակները,—որ ինք մեկ հակառակորդ միայն ունի,—բուրժուազիան, ըլլա այն Պուլկար կամ սերպ, թուրք կամ հայ, ֆրանսիացի կամ ամերիկացի:

Հայ բանվորը պետք է գիտենա, որ ինք ամեն երկրի մեջ իր դասակարգային շահերը պիտի պաշտպանե և պիտի կանգնի յուրաքանչյուր երկրի պրոլետարիատի կողքին»⁷³:

Դիրքը նվիրվում էր զոհված, բանտերի և մռթ դնդանների մեջ տառապող բուլղար ընկերների հիշատակին և մասնավորապես նրանց, ովքեր 1923 թ. Սեպտեմբերյան փառապանծ ապստամբության հերոսները դարձան:

Գրքի կազմողները խոր հավատով դեպի կոմունիզմի գալիք հաղթանակը գրում էին. «Կոմունիզմը պիտի իրականանա:

Նրեք տասնյակ տարիներ սոցիալիստական դաստիարակությամբ սնված պուլկար պրոլետարիատը՝ այսօր ալ ամուր կանգնած է իր դիրքերուն վրա: Ազատության փշոտ ճանապարհի վրա թեև նա անխուսափելի կորուստներ տրվավ, սակայն պայքարը չի դադարեցավ: Նոր երիտասարդ

72 «Օտեչեստվեն դլաս», 1979 թ., 24 օգոստոսի:

73 «Ոճրածին թաթը (Սպիտակ տեղերի ավերները Պուլկարիոյ մեջ)»,

ուժեր կան միանալու պրոլետարիատի առաջապահ գընդին, կոմկուսին:

...Պրոլետարիատը վերջին վճռական հարվածով մը պիտի խորտակե բուրժուական հասարակարգի խարխուլ շենքը և պիտի հաստատե հավասարութեան, եղբայրութեան և ազատութեան իրավակարգը:

Այսօրվա մութ ու մռայլ հորիզոնին վրա կենդանի գույներով արդեն կուրվագծվի ծագումը կարմիր արշալույսին»⁷⁴:

«Ոճրածին թաթը» գիրքը, որում նշվում էին սփյուռքահայ աշխատավորութեան խնդիրները ֆաշիզմի, բուրժուազիայի դեմ մղված պայքարում, տարածվեց նաև Խորհրդային Հայաստանում⁷⁵:

Ա. Թագվորյանը և Ս. Մինասյանը շուտով տեղափոխվում են Խորհրդային Միութեան: Մոսկվայում նրանք հանդիպումներ են ունենում իրենց բուլղար ընկերների՝ Պետրը Չենգելովի, Իվան Անգելովի, Դիմիտր Կարադիմովի և ուրիշների հետ, որոնք այն ժամանակ աշխատում էին Կոմինտերնի գործկոմին կից բուլղարական կոմկուսի ներկայացուցչութեանում, պատրաստվում կրկին Բուլղարիա վերադառնալու և շարունակելու պայքարը ֆաշիստական ուժերի դեմ:

«Պետրը Չենգելովը,—հիշում է Ա. Թագվորյանը,—ինձ տարավ Վասիլ Կուլարովի մոտ, որին դեռևս 1920 թվականից Պլովդիվում ծանոթ էի: Ճանաչեց, ժպտաց, ապա ասաց՝ «Ահա դու էլ ես եկել»: Մեր զրույցը երկար տևեց: Վերջում հետաքրքրվեց իմ վիճակի, պայմանների, ինչպես նաև առաջիկա մտադրությունների մասին: Տեղեկանալով, որ հայրենիք եմ մեկնելու, հանձնարարեց Կոմինտերնի գործկոմին կից բուլղարական կոմկուսի ներկայացուցչության քարտուղար Սապունովին ինձ ցույց տալ օժանդակություն, կարգավորել ինձ հետ կապված բոլոր հարցերը, նաև կուսակցական խնդիրը: Վասիլ Կուլարովի հոգատար վերաբերմունքը թե հուզում էր և թե ոգևորում»⁷⁶:

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 108:

⁷⁵ Ա. Ն. Թագվորյան, Կյանքի հետքերով (հուշեր) ձեռագիր, էջ 138:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 168:

Գալու՛վ Խորհրդային Հայաստան, Սոֆի Մինասյանը և Ա. Թազվորյանը հանդիպումներ են ունենում Աղասի Խանջյանի, Դանուշ Շահվերդյանի և կուսակցական այլ ղեկավարների հետ և նրանց հանձնարարությամբ լծվում Խորհրդային Հայաստանի սոցիալիստական շինարարության գործին: «Ներկայացա Կենտկոմ ընկ. Աղասի Խանջյանին,—հիշում է Ա. Թազվորյանը:—Ընդունելությունը շատ ջերմ էր: Կարդալով Գ. Շահվերդյանի գրությունը, նա ակսեց ալելի մոտիկից ինձ հետ ծանոթանալ, հարցնել իմ կարիքների մասին: Հետո հեռախոսով կապվեց Լուսժողկոմ ընկ. Ա. Մռավյանի հետ և խոսեց ինձ աշխատանքի տեղավորելու մասին: Հետաքրքրվեց նաև իմ նյութական և բնակարանային պայմաններով»⁷⁷:

1928 թ. փոխադրվելով ԽՄԿԿ շարքերը, Ա. Թազվորյանը և Սոֆի Մինասյանը շարունակում էին սերտ կապեր պահպանել Բուլղարիայի կոմկուսի և նրա գործիչների հետ: Հուլիս էր Մոսկվայից Երևան ժամանած Պետր Ջենգելովի և Իվան Անդելովի հանդիպումը Ա. Թազվորյանի և Ս. Մինասյանի հետ: «Մեզ համար այդ անսպասելի հանդիպումը տոն էր,—հիշում է Ա. Թազվորյանը,—երջանիկ էինք, որ բախտ ունեցանք հայրենիքում հյուրընկալելու մեր հարազատ, գաղափարակից ընկերներին: Երևանում նրանք մի ամիս մնացին ընկերական, սրտագին մթնոլորտում անմոռանալի օրեր անցկացրին, բոլորիս համակել էին անցյալի անջնջելի հուշերը, երբ միասին էինք մարտական շարքերում, դասակարգային ահեղ կռիվներում: Ապագայի նկատմամբ հաստատ հավատով էինք ներշնչված, վստահ, որ վերջնական հաղթանակը մերն է լինելու»⁷⁸:

Պահպանվել է Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության արտասահմանյան ներկայացուցչության 1928 թ. փետրվարի պաշտոնական գրությունը, որով Սոֆի Մինասյանը լիազորվում էր կամավոր անդամավճարների հավաքել Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության և ԽՍՀՄ-ում

77 Ա. Ն. Թազվորյան, Կյանքի հետքերով, էջ 176:

78 Նույն տեղում:

բուլղարական քաղաքական վտարանդիների փոխօգնության գրամարկղի համար: «Խնդրում ենք նրան վստահություն և աջակցություն ցույց տալ»,—ասված էր գրության մեջ:

Գալով Խորհրդային Հայաստան, բուլղարահայ ընկերները եռանդուն աշխատանք ծավալեցին հայ աշխատավորությանը ծանոթացնելու Բուլղարիայում տեղի ունեցող իրադարձություններին, Բուլղարիայի կոմկուսի և նրա գործիչների հերոսական աշխատանքին:

1932 թ. Երևանում, գրող Գարեգին Բեսի խմբագրությամբ, լույս է տեսնում Ս. Մինասյանի (Սոֆ-Հուր) գրքերով պատմվածքը՝ «Բուլղարացի Սաշան» վերնագրով⁷⁹: Բուլղարացի Սաշայի նախատիպը Մտեփան Շահբազյանի որդին էր, որի անունից Խորհրդային պիոներներին պատմվում էր սեպտեմբերյան ապստամբության ճնշումից հետո Ս. Շահբազյանի և նրա ընկերների գնդակահարության մասին: Այդ ժամանակ Սաշան 10 տարեկան էր, նա ծանր է տանում հոր ձեռքակալությունը և գաղանային սպանությունը, որի մասին նրան պատմել էր մայրը: ՄՈՊՐ-ի օգնությամբ Սաշան տեղափոխվում է Խորհրդային Միություն, սովորում Մոսկվայի բանֆակերից մեկում, ապա ավարտում Լենինգրադի ռազմածովային ուսումնարանը, մասնակցում Հայրենական մեծ պատերազմին: Պատերազմից հետո, ասլորելով Փոֆիում, կատարում է զանազան աշխատանքներ, ապա անցնում կենսաթոշակի:

Խորհրդային երկրի հետ սերտ կապեր էր պահպանում բուլղարահայ կոմունիստ Հայրապետ Հայրապետյանը: 1921 թ. նա անլեզալ գալիս է Մոսկվա, անձամբ ծանոթանում Ալեքսանդր Մյասնիկյանի, Սարգիս Լուկաշինի, Ալեքսանդր Բեկլադյանի և Խորհրդային Հայաստանի ղեկավար ուրիշ գործիչների հետ: Նրանց հրավերով Հայրապետյանը գալիս է Հայաստան, ծանոթանում վերածնվող հայրենիքի հաջողություններին: Հայաստանից նա Բուլղարիա է փոխադրում մեծ քանակությամբ կոմունիստական գրականություն: Վերադառնալով, նա այնտեղ պրոպագանդում է Խորհրդային

79 Սոֆ-Հուր, Բուլղարացի Սաշան, Երևան, 1932:

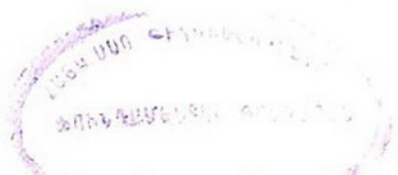
1923 թ. սեպտեմբերին, ապստամբության հերոսների հուշակոթողի մոտ (ձախից աջ)՝ Կարո Քարուկյան, Պետրոզ Ղափիջանյան, Երամ Քազվորյան, 1980 թ.:

Բուլղարահայ վետերաններ՝ (ձախից աջ)՝ Արմենակ Թագվորյան, Զոհ-
րայ Դաաբյան, Կարո Լոմանյան, Նուպար Աղդոյան, Պետրոս Պետրոս-
յան, Վահան Թոփարյան

Վ. Լևսկու տուն քանդարանի մոտ: 1980 թ.:

երկրի նվաճումները, հողվածներ տալագրում Խորհրդային Հայաստանի մասին⁸⁰;

1923 թ. Սեպտեմբերյան ապստամբության պարտությանից հետո Հ. Հայրապետյանը ձերբակալվում է և դաժան խոշտանգումների ենթարկվում Վառնայի բանտում: Ազատվելով ֆաշիստական զնդանից, նա շարունակում է իր հեղափոխական գործունեությունը Շումենում⁸¹:

* * *

Բուլղարահայության մեջ կոմունիստական շարժման հետագա զարգացման համար կարևոր նշանակություն ունեցավ 1932 թ. վերջին Պլովդիվում հրավիրված բուլղարահայ կոմունիստների խորհրդակցությունը, որին մասնակցում էր ԲկԿ Պլովդիվի օկրուգային կոմիտեի քարտուղար Վասիլ Դիմիտրովը: Կոնֆերանսը որոշեց հրատարակել «Հայ բանվոր» արհեստակցական թերթը, որի առաջին համարը լույս տեսնելուց հետո արգելվեց կառավարության կողմից: Թերթի խմբագրական կոլեգիան շարունակում էր գործել որպես բուլղարահայ կոմունիստների կենտրոնական օրգան՝ ԲկԿ Կենտկոմի փոքրամասնությունների բաժնի ղեկավարությամբ:

Բուլղարահայ համայնքի և Խորհրդային Հայաստանի միջև կապերի ամրապնդման գործում խոշոր դեր էր կատարում Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) Բուլղարիայի մասնաճյուղը, որին, ինչպես և բոլոր մյուս մասնաճյուղերին մեծ աջակցություն է ցույց տալիս Դանուշ Շահվերդյանը⁸²:

⁸⁰ «Կարմիր լուրեր», № 9, 1921 թ.:

⁸¹ Հ. Հայրապետյանը 1946 թ. ներգաղթել է Խորհրդային Հայաստան, վախճանվել լենինականում, 1952 թվականին:

⁸² Դանիել (Դանուշ) Ալեքսանդրի Շահվերդյանը (1882—1941) կոմունիստական կուսակցության շարքերն է մտել 1902 թ.: Ստ. Շահումյանի, Բ. Կոսեյանցի, Ա. Զորաբյանի ղեկավարությամբ մասնակցել է Վ. Ի. Լենինի բարձր գնահատականին արժանացած՝ «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միություն» և նրա օրգան «Պրոլետարիատ» թերթի հիմնադրմանը, Ռու-

Մեծ են Դ. Շահվերդյանի ծառայությունները արտասահմանյան մի շարք երկրների աշխատավորությանը խորհրդային Հայաստանի շուրջը համախմբելու, այդ երկրների առաջավոր ուժերին օգնելու, հայրենադարձության կազմակերպման գործում: Դեռևս 1921 թ., որպես խորհրդային Հայաստանի առևտրական պատվիրակության ղեկավար, գտնվելով Կոստանդնուպոլսում, Շահվերդյանն այնտեղ կապեր է հաստատում Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության հայկական սեկցիայի և «Կարմիր լուրեր» թերթի խմբագրության հետ: Թերթի ուղարկության կենտրոնում էր Դ. Շահվերդյանի գլխավորած պատվիրակության գործունեությունը, իսկ Շահվերդյանը «Կարմիր լուրերի» միջոցով կապվում էր բուլղարահայ աշխատավորության հետ: 1924 թ. կրկին գործուղվելով Կոստանդնուպոլիս, Շահվերդյանը մեծ աշխատանք է ծավալում Հունաստանում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում ՀՍԿ-ի բաժանմունքներ ստեղծելու և ամրապնդելու համար⁸³: Այս գործում Շահվերդյանին օգնում էին բուլղարահայ կոմունիստներ Արմենակ Թագվորյանը և Սոֆի Մինասյանը, որոնք կուսակցության հանձնարարականով շնչնելով Հունաստան, կապեր էին հաստատել հունահայ կոմունիստներ Անթուան Միքայելյանի, Կարպիս Բալթայանի, Ստեփան Կուրտիկյանի, Մադաթ Թերզյանի, Հրաչ Փաշայանի և ուրիշների հետ: Նրանց աշխատանքներին ուղղություն էին տալիս Բուլղարիայի կոմկուսի գործիչներ Պետրր Չենգելովը և Գավրիլ Սավովը: Հունաստանում Դ. Շահվերդյանի գործունեության մասին բուլղար լրագրող Դոյչին Դոյչինովը գրել է. «Ամռան սկզբին Հունաստանի մայրաքաղաք էր ժամանել ներգաղթի կազմակերպման գործով խորհրդային Հա-

ստատանում 1905—1907 թթ. հեղափոխությանը, Անդրկովկասում խորհրդային իշխանության հաղթանակի ու ամրապնդման համար մղված պայքարին: 1919—1920 թթ. Դ. Շահվերդյանը բուլղարների այն խմբում էր, որը ղեկավարեց ԽՄԿԿ մարտական ջոկատներից մեկի՝ Հայաստանի կոմունիստական (բուլղարների) կուսակցության կազմակերպչական ձևավորումը:

83 Հ. Գ. Ազատյան, Դանուշ Շահվերդյան, Երևան, 1975, էջ 122—123, 151:

յաստանի ներկայացուցիչ Դանուշ Շահվերդյանը: Լենինյան գլխավորի պրոֆեսիոնալ հեղափոխական Շահվերդյանն իր շտաբը տեղափոխել էր «Գրանտ Բրետան» հյուրանոցում և անմիջապես անցել հռանդուն գործունեության: Նա բարձր կուլտուրայի տեր, պրոֆեսիոնալ հեղափոխականի պատկանելի փորձ ունեցող անձնավորություն էր: Իրավաբանական կրթությունն ստացած, ռուսական երեք հեղափոխությունների բովով անցած լինելով, նա կարողանում էր արագ կողմնորոշվել ուղած դիրադրության մեջ: Հակառակ այն բոլոր դժվարություններին, որ նրա առաջ ստեղծում էին իշխանությունները, նա միշտ որևէ միջոց գտնում էր հանդիպելու և զրուցելու հայկական համայնքում գոյություն ունեցող կուսակցական խմբավորումների, քաղաքական հոսանքների և կազմակերպությունների ղեկավարների հետ, ճիշտ ցուցումներ էր տալիս նրանց հետագա աշխատանքի համար... Շահվերդյանին լավ հայտնի էր Բուլղարիայում տիրող իրավիճակը, նա շատ բարձր էր գնահատում Բլագոևի ստեղծած կուսակցությունը իր մարքսիստական ամուր դիրքորոշմամբ և հավատարմությամբ լենինյան գաղափարներին ու հեղափոխությանը»⁸⁴: Դ. Շահվերդյանի հետ Ա. Թազվորյանի և Ս. Մինասյանի առաջին իսկ հանդիպումները անցան փոխադարձ վստահության մթնոլորտում: Շահվերդյանի առաջարկով նրանք ակտիվ գործունեություն ծավալեցին հայրենադարձության կազմակերպման ուղղությամբ:

ՀեՍՀ Կենտգործկոմը և ՀեՍՀ Ժողկոմխորհի 1931 թ. ց. գոստոսի 10-ի միացյալ որոշմամբ Դ. Շահվերդյանը մտցրվում է հայրենադարձության կազմակերպման նպատակով ՀեՍՀ Ժողկոմխորհին կից հատուկ հանձնաժողովի կազմի մեջ և նշանակվում հորհրդային Հայաստանի կառավարու-

⁸⁴ Дойчин Дойчинов, Паролата остава съещата, с. 294—295. Գրքում Սոֆիկ Մինասյանի մասին Դ. Դոյչինովը գրել է. «Ամբողջովին նվիրված մատաղ սերնդի դաստիարակությանը՝ բացառիկ այս կինը մինչև իր կյանքի վերջը ապրեց միշտ նույնպիսի նվիրումով ու անձնազոհությամբ, ինչպես երիտասարդական տարիներին՝ միշտ ազնիվ, հանուն իր մեծ սիրո մարդկանց հանդեպ» (էջ 302):

թյան պատվիրակ Բուլղարիայում և Հունաստանում՝ դբադ-վելու համար այլ գաղթականների ներգաղթի հարցերով: Նա միաժամանակ մնում էր ԽՍՀՄ արտաքին առևտրի լիազորի պաշտոնում: 1932 թ. նոյեմբերին Շահվերդյանն իր տեղա-կալ Հ. Գարգաշյանի հետ Հունաստանից գալիս է Բուլղա-րիա: Սոֆիայի կայարանում բուլղարահայերը նրանց ջերմ գիմալներում են կազմակերպում: Սոֆիայում լույս տեսնող «Պալքանյան մամուլ» թերթը, հայտնելով խորհրդային Հա-յաստանի պատվիրակների պատվին կազմակերպված ճաշ-կերուկների և այնտեղ Շահվերդյանի ելույթի մասին, գրում էր. «Քաղ. Շահվերդյանի տեղեկությունները Հայաստանի շինա-բարոյության վերելքի մասին գոհացուցին ներկա ներուստը հետաքրքրությունը: Ճաշկերուկին մասնակցողները հոգե-կան մաքուր վայելք ըմբռննած ըլլալու գոհունակությամբ և հայրենիքի ապագային հանգեպ ամրապնդված հավատքով բաժնվեցան հարգելի հյուրերին»⁸⁵: Կարճ ժամանակով մեկ-նելով Ռումինիա, Շահվերդյանն ու Գարգաշյանը նույն թվա-կանի ղեկավարներին վերադառնում են Սոֆիա:

1936 թ. Ֆրանսիայից Հայաստան վերադառնալիս Գ. Շահվերդյանը կրկին գալիս է Բուլղարիա (Վատնա): Հայ-րենասեր սլետական գործչի Բուլղարիա կատարած այս այ-ցելությունները կարևոր նշանակություն ունեցան բուլղարա-հայերի և խորհրդային երկրի միջև կապերի ամրապնդման, նրանց հայրենադարձության կազմակերպման գործում:

Բուլղարիայի հայաշատ քաղաքներում հանդիսավորու-թյամբ նշվում էին խորհրդային երկրում տեղի ունեցող կա-րևոր իրադարձությունները, Հայաստանում խորհրդային կար-գերի հաստատման տարեդարձները: Առաջավոր թերթերը պրոպագանդում էին խորհրդային իշխանության նվաճումնե-րը, հակահարված տալիս դաշնակցական դրպարություն-ներին: Սոֆիայում 1930 թ. լույս տեսնող «Արծիվ» պարբե-րաթերթը, որը Բուլղարիայի հայ դրոսաշրջիկների «Արծիվ» միության օրգանն էր, պրոպագանդում էր տուրիզմը, որ-

85 «Պալքանյան մամուլ», 1932 թ., 17 դեկտեմբերի:

պես ազգերի մերձեցման միջոց: Թերթը նյութեր էր տպագրում: Խորհրդային Հայաստանի, Բուլղարիայի, հայ և բուլղար ժողովուրդների բարեկամության մասին: Խոսելով վերածնվող Լենինականի մասին, «Արծիվը» հպարտությամբ էր նշում, որ Հայաստանի այդ քաղաքը կրում է Վ. Ի. Լենինի անունը: «Ներկա Հայաստանը,—գրում էր Թերթը,—հայ ժողովրդի նոր պատմության նոր ու ոսկյա դարասկիզբն է»⁸⁶: Թերթը տպագրել է Ե. Չարենցի «Ես իմ անուշ Հայաստանի» բանաստեղծությունը, խորհրդային գրականության ուրիշ նմուշներ:

Խորհրդային Հայաստանի պաշտպանությամբ հանդես էին գալիս նաև Բուլղարիայում լույս տեսնող հնչակյան և ռամկավարական օրգանները: Հնչակյանները և ռամկավարները ջերմորեն պաշտպանում են Խորհրդային Հայաստանը, հպարտանում նրա նվաճումներով, պրոպագանդում դրանք: Խորհրդային Հայաստանի նվաճումները նրանք դիտում էին որպես ԽՍՀՄ ժողովուրդների, ամենից առաջ ռուս մեծ ժողովրդի հետ հայ ժողովրդի արդյունավետ համագործակցության, նրանց փոխադարձ անշահախնդիր օգնության ու բարեկամության արդյունք, որի մեջ տեսնում էին Հայաստանի հետագա բարգավաճման երաշխիքը: Նրանք դրական աշխատանք էին կատարում դեպի Հայաստան հայրենադարձության կազմակերպման ուղղությամբ⁸⁷:

Պլուլգիվում լույս տեսնող ռամկավարների «Փարոս» շաբաթաթերթը մերկացնելով դաշնակ Ալ. Խատիսյանի էլույթները Խորհրդային Հայաստանի դեմ, դրանք համարում էր հին հրդ նոր եղանակով: «Իրականության մեջ Հայաստան քանի տարի է ի վեր խաղաղ կյանք կապրի և առաջադիմության մեջ է,—գրում էր Թերթը,—իսկ այսօր ավելի քան ապահով են իր սահմանները:

Միայն պ. Խատիսյանն է, որ իր հին երգը կերգե նոր

⁸⁶ «Արծիվ», 1930 թ., № 5:

⁸⁷ Լ. Ա. Խուրշուդյան, Սփյուռքահայ կուսակցությունները ժամանակակից Լոռայում, 1964, էջ 283—300, Հրաչիկ Սիմոնյան, Սփյուռքահայությունը: սոցիալ-քաղաքական պայքարի ուղիներում, 1968, էջ 10—11: Հրնչակյանները և ռամկավարները այժմ էլ գտնվում են արտասահմանի հայ

եղանակով, որովհետեւ օձը իր շապիկը կփոխե, բնությունը չի փոխեր...»⁸⁸:

«Փարոսը» 1940 թ. նոյեմբերի 28-ի համարում նշում է «Հայաստանի փառահեղ քսանամյակը» մեջբերումներ կատարում Ալեքսանդր Մյասնիկյանի հոգեվածներին:

Դեռևս 1924 թ. ռամկավար-ազատական կուսակցության Վառնայի ակումբի օրգան «Լուսարձակ» թերթը գրում էր. «Ժամանակն է, որ բոլոր աչքերը և սրտերը ուղղվեն դեպի Հայաստան»⁸⁹:

1924 թ. մարտի 22-ին հնչակյանների կուսակցության Բուլղարիայի շրջանի գործադիր կոմիտեն գրում էր...

«Խ. Հայաստանին վերաշինութեան, բարգաւաճումին և ուժեղացումին նյութապէս ու բարոյապէս սատարելը գերազանցապէս ազնիվ պարտականություն կը նկատենք, որպէս հայ, Հնչակեան, Մարքսիստ»:

Եվրոպական անխիղճ դիվանագիտության հաթաղանէն վիրավորված հայ ցեղին վերածնունդի ըսկայ և միանգամայն վսեմ գործը զրկած է մեր առջև:

առաջադիմական ուժերի շարքում: 1964 թ. տեղի ունեցած Հայաստանի կոմկուսի XXII համագումարը նշել է. «Արտասահմանում կոմունիստներից բացի հայրենասիրական օգտակար աշխատանք են կատարում նաև մի քանի այլ առաջադիմական կազմակերպություններ... Ներկայումս, օրինակ, հնչակյան կուսակցությունը վարում է հորհրդային Հայաստանին աջակցելու գիծ, պրոպագանդում է մեր հանրապետության նվաճումները, պայքար է մղում դաշնակ թափափուկների դեմ, հանդես է գալիս խմբաբախտի դեմ, հանուն խաղաղության: Մոտավորապես նույնպիսի դիրքերում է կանգնած ռամկավարների կուսակցությունը (Ս. Ն. Քովմասյան, «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի հաշվետու գեկուցումը Հայաստանի կոմկուսի XXII համագումարին», 1961, էջ 122—123): Համագումարը նշում էր, որ գաղափարական զիջումներ չանելով այդ կուսակցություններին, պետք է ողջունել նրանց հայրենասիրական գործունեությունը կապիտալիստական երկրների հալկական դադուկների պայմաններում, աջակցել և օգնել նրանց, համախմբել արտասահմանյան հայկական առաջադիմական բոլոր կազմակերպությունները:

⁸⁸ «Փարոս» (Պլովդիվ), 15 փետրվարի 1940 թ.:

⁸⁹ «Լուսարձակ» (Վառնա), 2 մայիսի 1924 թ.:

Քաղաքական անուղղայ արկածախնդիրներու կողմէ
Յս. Հայաստանի դէմ արտասահմանի մէջ ծրագրուած դավա-
դրութիւնը, իր սաղմին մէջ սպաննելու և գաղութահայ աշ-
խատալորութիւնը ու մանր սեփականատիրութիւնը նյութա-
կան ու բարոյական ամուր կապերով Մայր հայրենիքին շաղ-
կապելու պարտականութիւնը կը ծանրանա մեր վրա»⁹⁰:

Անհաշտ պայքար մղելով դաշնակցական պարագլուխ-
ների դէմ, դադափարական ղիջումներ շանելով հնչակ-
ներին և ռամկավարներին, բուլղարահայ կոմունիստները
միաժամանակ համալսութիւն էին տալիս ամեն մի հայրենա-
սիրական գործունեութեան, համագործակցում նրանց հետ
ովքեր հանգիս էին գալիս Խորհրդային Հայաստանի պաշտ-
պանութեամբ, հայրենադարձութեան կազմակերպմամբ:

Խորհրդային Միութեան կազմում, ԽՍՀՄ ժողովուրդների
կըրպարական ընտանիքում վերածնվող Հայաստանի հաջո-
ղութուններով ոգեշնչված շատ բուլղարահայեր ձգտում էին
վերադառնալ մայր հայրենիք: Ներգաղթի նպատակով կազ-
մակերպված հանգանակութեան մասնակից Պլովդիվի
ուսուցչական մարմինը 1932 թ. դեկտեմբերի 30-ին այդ մա-
սին իր գրութիւններից մեկում նշում էր. «Հանգանակու-
թեանը մասնակցելու համար քանակը կարևոր չէ: Բավական
է, որ Հայրենիքի սերը մեզ ալ ոգևորե, մեր կարողութեան
սահմանների մէջ օժանդակելու Հայաստանի շինառարկա-
նը և դժբախտ հայ բեկորները դարերի ի վեր իրագործված
և այսօր իրականութիւն դարձած մայր հայրենիքին մեզ ամ-
փոփելու վեհ գործին»⁹¹:

1931 թ. Իսմիլյանի թաղումը վերածվեց Բուլղարիայում
տիրող կարգերի դէմ ուղղված բուլղարահայ առաջավոր
ուժերի և նրանց համակրող շատ բուլղարացիների համե-
րաշխութեան վառ ցուցի: Կոմունիստ հայրենասերի դիակը
ծածկող կարմիր թիկնոցը ասես դրոշ էր այն հազարավոր

90 Հրանդ Գանգրուճի, Հայաստան 1920—21, և միջազգային դիվա-
նագիտութիւնը, Պէյրուսի, 1986, էջ 216:

91 МЭР Окружен Державен Архив. Пловдив, ф. 167 к., оп. 1,
л. 8.

հայ և բուլղար աշխատավորների համար, որոնք հավաքվեց էին վերջին հրաժեշտը տալու իրենց հեղափոխական ուսուցչին, հայ-բուլղարական բարեկամության ջատագովին՝ «Քեռի Իսմիյանին», «Զիշոյին»: Աթենքում լույս տեսնող «Նոր շարժում» շաբաթաթերթում Պլովդիվի նրա սեփական թղթակիցը «Բանվոր» ստորագրությամբ Տ. Իսմիյանի հուղարկավորության մասին գրել է. «Հունիս 13, շաբաթ կեսօր, ժամը 12-ին հավիտենապէս իր աչքերը փակեց Բլովդիվի բանվորության վեթերան և ծերունի առաջնորդ «Զիշօն»-ի րավարան ընկ. Տիգրան Իսմիյան:

Թաղման օրը, 14-ի առավօտեան ժամը 10-ին բանվորական (համայնավար) կուսակցութեան կողմէ հրապ. ժողովի հրավէր կար, սլուրժուա բարլամենթի պատգմ. ընտրութեան նախընտրական սլայքարի առթիւ, քաղաքիս բացօգեայ մեծ «Քինօ-Օրինոնի» մէջ, որ ճիշտ ժամուն, ծայրէ ի ծայր լեցուն էր հազարավոր քուեատու բանվորներով, որոնք եկած են լսելու մարտական կուսակցյան պատգամը, իրենց պատգամավորներու ընտրութեան առթիւ:

Ընկ. նախագահի բացման խօսքին առաջ, ծովածալալ աշխատավորութիւնը կայծակի հարուածի մը սլէս լսեց իր ծերունի առաջնորդին մահուան լուրը: Նախագահ ընկերոջ անսասան ձայնը հնչեց. «Ոտքի, հանուն մեղնէ բաժնուող վեթերանին»: Յուզիչ այլեւ խրոխտ խանդավառութեան ոգի մը կար, երբ հսկայական զանգվածը մէկ մարդու նման ոտքի կանգնեցավ: Ֆիլիպէի բանվորութիւնը կ'ողջունէր հին ու փառահեղ լէգէոնականի մը մահը:

Կէսօրի հետո, հսկա և անվերջ թափօր մը, կարմիր թավիշով պարուրած վեթերանին դագաղը կը տանի ուսամբարձ: Կը հնչեն բանվորական հուղարկի համերգներ, որոնց մէջէն ավելի դուր կը կոհակնածայնէ «միջազգայնականը»: Բանվորները կարծես դօրակոչի ենթարկուած զինվորներ ըլլային, չորս-չորս կարգի մտած, կը կազմէին յուղարկի անծայր թափօրը, որ վերջապէս ուղղվեցավ հայերու հատուկ գերեզմանատունը: Հոն խոսեցավ հանգուցեալ ընկերոջ սե-

նեկակից և գործակից երիտ և իրավաբան ընկ. Գոսթա Պո-
ծիլովը: Ընկերը խոսեցավ իր ամբողջ հոգիովը:

Կուռ և գեղեցիկ դամբանաձառով մը պատկերացուց վե-
թերանին 72 տարիներու վերիվայրումներովը և մարտակույն
անշնչ կորով լեցուն կեանքին գլխավոր գծերը, անոր ունե-
ցած անխախտ հավատքը թէ՛ ուշ կամ կանուխ բանվորու-
թյունը պիտի հասնի լիակատար ազատութեան, ինչպէս
և. Միութեան բանվորությունը... [Դամբանախոսը թվեց-
նույնպէս թէ՛ ի՞նչպէս հանգուցեալը իր մահուանէն քանի մը
վայրկիտն առաջ, պայծառափայլ հավատք մը կ'արտաթո-
րար, ըսելով իրեն թէ «կարմիր հեռագիրներ» ստացան Պեր-
լինեն, Բարիզեն, Մատրիտեն...]:

Վերջավորությունը դարձավ ցնցող մարտակոչ մը, երբ
ընկ. Պոծիլովի վճիտ ձայնին միացավ հազարավորներու
«կուխտենք»-ի դռ ու երկարատեւ կարգախօսը:

Ընկ. հեռորը շարունակեց.— Կուխտենք, սիրելի և հա-
վետ բաժնուող ընկեր «Չիչօ», մը մենք պիտի շարունակենք
քու գործը հարաձուն կորովով, հանգիստ ննչէ այս քու ցուրտ
հողվորտուտիտ մեջ: Մօտ է այն օրը, որ մենք պիտի դանք
քու թանկագին աճյուններդ փոխադրելու աշխատավորութեան
դատին գոհուող մարտիկներուն Կարմիր Պանթեոնին մէջ...
[Անխուով կեցիր, հեռու չէ այն օրը, երբ քու երազած հե-
ռագիրներդ իսկապէս պիտի գան Պերլինեն, Բարիզեն, Մատ-
րիտեն... Եւ մենք պիտի դանք քեզի ըսելու ել, ընկեր «Չի-
չօ», ահա այդ կարմիր հեռագիրները... կարդա...]

Վերստին հնչեց բանվորական սգերգը, բանվորական
երկսեռ երգչախումբին կողմէ, ու ցուրտ հողը գրկեց հին,
փառահեց զինվորին հավատքով ճառագայթուն աճյունը:

Հարգանք թանկագին ընկեր «Չիչօ»-ին:

Հարգանք իր կարմիր շիրիմին»⁹²:

Հայ բուլղարական բարեկամության հիանալի ցուցադ-
րում էր բուլղար ժողովրդի մեծ զավակ Պեյո Յավորովի հու-

⁹² «Նոր շարժում», 1931 թ., 12 հուլիսի:

շարձանների հանդիսավոր բացումը Չիրպանում, 1933 թ. և Սոֆիայում՝ 1935 թ. օգոստոսի 18-ին:

Յավորովը ոչ միայն գրչով, այլև զենքով էր պայքարել բուլղար և հայ ժողովուրդների ազատագրության համար: Նա Չիրպանի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության հիմնադիրն ու ներկայացուցիչն էր, մակեդոնական ներքին հեղափոխական կազմակերպության անդամ: 1902—1903 թթ. նա գլխավորում է հայդուկային ջոկատներ, մտնում Մակեդոնիա, կռվում թուրք զավթիչների դեմ: Նա ծանոթ էր Ռ. Պատկանյանի, Բաֆֆու հայրենասիրական ստեղծագործություններին, շատ հայ գործիչների: «Հայերը» բանաստեղծության առաջին թարգմանիչ, բուլղարահայ համայնքի գործիչ, իրավաբան Ստ. Հինդրլյանը ելույթ ունենալով Չիրպանում Յավորովի հուշարձանի բացման ժամանակ, դիմելով բուլղարներին ասում է. «Յավորովը ձերն է, քանզի բուլղարերեն գրեց իր «Հայերը», բայց և մերն է, քանզի ներշնչվեց մեր ժողովրդի վշտից ու տառապանքից... Յավորովի մեջ գերիշխում է մարդկայինը, և պատկանելով ձեզ ու մեզ, օյառականում է հանուր աշխարհի ընդադուրկներին»: Հինդրլյանը նշում է, որ երախտապարտ հայերի կողմից բուլղար բանաստեղծի հուշարձանին դրված ծաղիկապսակը հյուսված է «պանդուխտ հայերի արցունքներից, և նոր, ազատ ու աշխատավոր Հայաստանի հույսերը մարմնավորող կենդանի ծաղիկներից»⁹³:

Սոֆիայում Յավորովի քանդակը (քանդակագործ՝ Գրիգոր Ահարոնյան) դրվում է Կենտրոնական պարկում (այժմ՝ Ազատության պարկ)՝ Խրիստո Բոտևի և Իվան Վազովի կիսանդրիների կողքին, «Յավորովին՝ երախտագետ հայերից» մակագրությամբ: Հուշարձանի բացմանը նվիրված միտինգում բուլղարների անունից ելույթ է ունենում նշանավոր պատմաբան, պրոֆեսոր Դավրիլ Կացարովը: Առանձնահատուկ կանգ առնելով Յավորովի «Հայերը» հիանալի բանաստեղծության վրա, նա նշում է հայ-բուլղարական դարավոր բարեկամության պատմական նշանակությունը:

⁹³ «Яворов Лист» (Чирпан), 1934, № 2,

1939 թ. փետրվարի 18-ին «Սլովո» թերթը 16 էջից բաղկացած հատուկ համար է նվիրում հայերի պատմական անցյալին, ճարտարապետությանը, մշակութային կյանքին, բուլղարահայերի գործերին: Թերթում տպագրված հոդվածում Գ. Կաջարովը գրում էր. «Հայերի և բուլղարների փոխհարաբերությունները անկեղծ և խոր համակրանքի արդյունք են միեկնույն պատմական ճակատագրի. նրանց անցյալը լի է տառապանքներով և զոհերով: Մեր պատմական կապերը առաջացել են անհիշելի ժամանակներից, շարունակվել միջին դարերում և հասել մինչև մեր օրերը: Դժվար չէ տեսնել, որ երկու ժողովուրդների համագործակցությունը տալիս է դեպի երջանիկ եղբայրության օրերը»: Այդ օրերը եկել են բաղմամբիվ փորձությունների միջով և ամրապնդվել հայ և բուլղար ժողովուրդների համատեղ թափած արյամբ:

Բուլղար և հայ ժողովուրդների բարեկամության և համագործակցության ամրապնդման գործում մեծ են Գ. Կաջարովի ծառայությունները⁹⁴: Նա երկար տարիներ նամակագրական և անձնական սերտ կապերի մեջ էր ինչպես Բուլղարիայում, այնպես էլ Ռուսաստանում և արտասահմանում ապրող հայ գիտական ու հասարակական գործիչների հետ, եղել է բուլղարահայկական ընկերության ղեկավարներից: Նա գրել է բաղմամբիվ աշխատություններ հին Հայաստանի, հայ ժողովրդի ծագման, հայկական հարցի, բուլղարահայկական հարաբերությունների մասին:

⁹⁴ Գ. Կաջարովը (1874—1958) ծնվել է Կապրիվիշցիցա քաղաքում, միջնակարգ կրթությունը ստացել Սոֆիայի գիմնազիայում, իսկ բարձրագույնը՝ Լայպցիգի համալսարանում, որտեղ և ստացել է փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան: Վերադառնալով հայրենիք, պաշտոնավարել է Սոֆիայի համալսարանում որպես պրոֆեսոր: 1928—1929 թթ. եղել է հնագիտական թանգարանի գիրեկտոր, 1940—1947 թթ.՝ հնագիտական ինստիտուտի գիրեկտոր, ընտրվել է Բուլղարիայի, Ռումինիայի, Ավստրիայի գիտությունների ակադեմիաների անդամ: Հին Թրակիայի պատմությանը նվիրված աշխատությունների համար 1950 թ. արժանացել է Դիմիտրովի անվան առաջին կարգի մրցանակի (տե՛ս Բուլղարիայի գիտությունների ակադեմիայի գրադարանի արխիվ, Գ. Կաջարովի ֆոնդ):

Անդրադառնալով հայ և բուլղար ժողովուրդների դարա-
վոր բարեկամությանը, Գ. Կապարովը նշել է, որ նրանք
պատմական նույն բախտն ունեցող մտերիմ ժողովուրդներ
են և ընդգծել է համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ
հայ ժողովրդի ունեցած ավանդի ուսումնասիրության ան-
հրաժեշտությունը: «Հայ ժողովրդի պատմությունը,—գրել է
Գ. Կապարովը «Պրեկուրեց» թերթի 1928 թ. մարտի 5-ի հա-
մարում,—իր ճակատագրով ու բովանդակությամբ շատ նը-
ման է բուլղար ժողովրդի պատմությանը... Հայ ժողովուրդը
շատ բան է տվել մարդկային քաղաքակրթությանը»: Նա
նշել է, որ հայկական արվեստը մեծ ազդեցություն է ունե-
ցել բուլղարների վրա: «Այս բոլորը ցույց են տալիս,—գրել
է նա,—որ մենք բուլղարներս պետք է ավելի հետաքրքրվենք
հայ ժողովրդի մեղ մոտ ապաստանած մասի պատմությամբ:
Այդ ժողովրդի պատմությունն այնքան հարուստ է ողբեր-
գական էջերով, որ չի կարելի գտնել ուրիշ աղբերի պատ-
մության մեջ»:

* * *

Բուլղար և հայ ժողովուրդների բարեկամության և համա-
գործակցության ամրապնդման ու զարգացման գործում մեծ
են Գեորգի Դիմիտրովի ծառայությունները: Նա առավելագույն
հայտնի դարձավ իր խիզախ պայքարով ֆաշիզմի դեմ:
1933 թ. Լայպցիգի ֆաշիստական դատավարության ժամա-
նակ Դիմիտրովը բարձր պաճեց հակաֆաշիստական պայ-
քարի դրոշմ, հավատաբերիմ լենինյանի արժանապատվությամբ
պաշտպանեց բուլղար ժողովրդի պատիվը: Մեծ բուլղարա-
ցու անունը դարձավ ֆաշիզմի դեմ ժողովուրդների պայքարի
խորհրդանիշ: Դեռևս 1921 թ. Դիմիտրովը Մոսկվայում հան-
դիպել է Վ. Ի. Լենինին, լսել նրան: 1924 թ. հունվարյան սգի
օրերին Դիմիտրովը այլ ղեկավարների թվում Վ. Ի. Լենինի
դագաղի մոտ զլուխ խոնարհած արտահայտում էր իր ժողո-
վրդի վիշտը մեծ առաջնորդի կորստյան առթիվ: «Այժմ,—
գրել է Գ. Դիմիտրովը,—հրե Լենինի մահը ողբում է Բալ-
կանյան երկրների յուրաքանչյուր բանվոր և գյուղացի, Լենի-

Նի գաղափարները տարածվում են ամբողջ Բալկանյան թերակղզում: Այդ գաղափարները ուղեցույց ասող են ամենուրեք տեղապետող ու մոլեգնող բուրժուա-ֆաշիստական ռեակցիայի խավար դիշերվա մեջ»⁹⁵:

Խորհրդային Հայաստանում գիտեին Դիմիտրովին, նրա մասին շատ էր պատմել Ստեփան Շահբաղյանը Հայաստանում գտնված ժամանակ: Հայ ժողովրդի ակնավոր զավակներ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, Վառլամ Ավանեսովը, Անաստաս Միկոյանը, Ռուբեն Քաթանյանը, Աղասի Խանջյանը, Արմենակ Խալաթովը, Բաֆֆի Խիտարովը, Բադեոս Մանդալյանը, Գևորգ Ալիխանյանը և ուրիշներ անձամբ ծանոթ են եղել Դիմիտրովին, հանդիպել նրան Կոմինտերնի և արհեստակցական միությանների ինտերնացիոնալի կոնգրեսներում, այլ խորհրդակցություններում: Վտարանդիության տարիներին գտնվելով Գերմանիայում, Ավստրիայում, Ֆրանսիայում և այլուր Դիմիտրովը հանդիպումներ է ունեցել նաև բազմաթիվ հայ գործիչների հետ:

Լայպցիգի դատական պրոցեսի ընթացքում Դիմիտրովին և նրա ընկերներին ֆաշիստական զնգանից ազատելու համար պայքարում էին բոլոր հակաֆաշիստական ուժերը: Այդ նպատակով ստեղծվել էին տասնյակ միջազգային և ազգային կոմիտեներ: Ամենաուժեղ պաշտպանությունը նրանք ստանում էին խորհրդային հասարակությունից, այդ թվում նաև Խորհրդային Հայաստանից: 1933 թ. դեկտեմբերի 8-ին «Պրավդան» գրում էր. «Դիմիտրովի քաջարի պայքարը հրակայական արձագանք է գտնում մեր երկրում: Չկա և ոչ մի բանվոր, որ չիմանա այդ անունը: Մեր երկրի մարդկանց համար առանձնապես մոտ է ու հասկանալի Դիմիտրովի պայքարը, նրա ոճը, նրա թափը, նրա նվիրվածությունը: Հոկտեմբերյան հեղափոխությունն աճեցրել է զաղափարական մարդկանց մի ամբողջ բանակ... Խորը համոզմունքի զգացմունքներով ամեն օր մենք բացում ենք թերթերը և կարդում, թե ինչպես Դիմիտրովը, հեղափոխության այդ

⁹⁵ Георгий Димитров, Избранные произведения, т. I, с. 166.

խիզախ մարտիկը, շրջապատված թշնամիներով, պայքարում է տոկուն և արի»⁹⁶։ Այս լիովին վերաբերում էր նաև խորհրդային մամուլին։ Հեղափոխականների օգնություն միջազգային կազմակերպության՝ ՄՈՊՐ-ի Հայաստանի կենտրոնի օրգան «ՄՈՊՐ-ի գրող» հանդեսը 1933 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր և հետագա համարներում հոգևածներ և նկարներ է տպագրում ֆաշիստական դատարանում Գ. Դիմիտրովի հերոսական վարքագծի մասին, բանաստեղծություններ՝ նվիրված Լայպցիգի պրոցեսին։ «Ամբողջ աշխարհի ուշադրությունն աշխարհի կենտրոնացած է Լայպցիգում մոտ երկու ամիս շարունակվող, այսպես կոչված, Ռայխստագի հրկիզման մեջ՝ մեղադրվող կոմունիստները դուրս են գալիս մեղադրողներ»։ Հանդեսը նշում էր, որ դատավարության ընթացքում Դիմիտրովը տեղնուտեղը բացահայտում է դատարան բերված «վկաների» սուտն ու զրպարտությունը⁹⁷։

Դիմիտրովի և նրա ընկերների ազատագրության համար պայքարը դարձավ համաժողովրդական գործ։ Նրանց պաշտպանությունը հանդես եկան նաև սփյուռքահայության ներկայացուցիչները, որոնք սերտ կապեր էին պահպանում բուլղար և բուլղարահայ գործիչների հետ։

Յրանսահայ կոմունիստ գրող Միսակ Մանուշյանն այդ օրերին գրեց Գ. Դիմիտրովին նվիրված բանաստեղծություն, որում ասված էր.

Կուզիմ հաղորդվիլ մտքիդ ամրակուռ, հոգևույդ գրանիտ.
Համայն աշխարհի պրուետարիատի պարծանքն է ոգիդ,
Դու, որպես մագնիս քեզի կառինքնես որբերը վճատ
Եվ անանց ուժիդ հոսանքը վառող կուլաս անընդհատ։

Միսակ Մանուշյանի ընկեր Սուրեն Սարգսյանը գրել է՝ որ Դիմիտրովի «դատավարության ժամանակ Միսակը մեծ օգնություն էր ցույց տալիս Դիմիտրովի քրոջը՝ Ելենային, որն այն ժամանակ գտնվում էր Փարիզում, օգնում էր նրան, հյուրընկալում ծանոթ հայ ընտանիքներում, հայկական շրջաններում կազմակերպում էր բողոքի ժողովներ և հան-

⁹⁶ «Правда», 1933 г., 8 декабря.

⁹⁷ «ՄՈՊՐ-ի գրող», 1933, № 9—10, էջ 9։

գլանականություն, գումարը հանձնելով Փարիզի Դիմիտրովի պաշտպանության կոմիտեին, կամ նրա քրոջը՝ Դիմիտրովի ազատության ֆոնդին փոխանցելու համար:

Գ. Դիմիտրովի և նրա ընկերների խորհրդային Միություն ժամանելու լուրը խոր բավականություն պատճառեց նաև Հայաստանի աշխատավորներին: Հանրապետության գործադրանքներում ու ֆաբրիկաներում, կոլտնտեսություններում ու սովխոզներում, բուհերում ու գիտահետազոտական ինստիտուտներում, զորամասերում տեղի էին ունենում ժողովներ և թուլայիկ միտինգներ, որոնց մասնակիցներն իրենց հիացմունքն էին արտահայտում ֆաշիզմի դեմ Դիմիտրովի և նրա ընկերների անձնվեր պայքարի համար, ողջունում նրանց, հրավիրում խորհրդային Հայաստան:

«Խորհրդային Հայաստան» թերթը 1934 թ. մարտի 1-ի համարում գրել է. «Ողջուն Դիմիտրովին: Նոր ուժով շարունակենք պայքարը ֆաշիզմի գերյալների ազատագրման համար»:

Դիմիտրովի, Պոպովի և Տանևի Մոսկվա ժամանելու առթիվ փետրվարի 28-ին թուրքիկ միտինգներ տեղի ունեցան Ֆրեանի պետական համալսարանում, հացի գործարանում, «Խորհրդային Հայաստան» թերթի խմբագրության կոլեկտիվում և այլ հիմնարկ-ձեռնարկություններում: Կազմակերպվում էին բրիգադներ Դիմիտրովի անունով, որոշումներ էին ընդունվում Դիմիտրովին Հայաստան հրավիրելու մասին:

1934 թ. մայիսին Խորհրդային Հայաստանի մամուլում հրապարակում է ՄՈՊՐ-ի միութենական համագումարի ողջունը Գ. Դիմիտրովին, որի անունը «մեծագույն պարծանքով է արտասանվում երկրագնդի բոլոր անկյուններում: Ամենուրեք, ուր եռում է ճնշվածների պայքարը ճնշողների դեմ, Դիմիտրովի անունը դարձել է միջազգային պրոլետարական համերաշխության աճող զորության դրոշ»⁹⁸:

Գ. Դիմիտրովը անհապաղ պատասխանում էր իրեն ուղղված ողջուններին ու նամակներին: Այդ պատասխաններում նա արտահայտում էր խորին շնորհակալություն խորհրդային մարդկանց, կոչ էր անում շարունակել պրոլետար-

⁹⁸ «ՄՈՊՐ-ի դրոշ», 1934, № 1—5, էջ 2:

րական համերաշխության պայքարը՝ ազատագրելու ֆաշիստական ղեղաններում տառապող հեղափոխական մարտիկներին, և առանձնապես էռնստ Թելմանին, գերմանական բանվոր դասակարգի սիրելի առաջնորդին, որը ձերբակալվել էր հիտլերականների կողմից և գտնվում էր Բեռլինի Մոսբիտ բանտում:

Պատասխանելով «Հայկինոյի» ֆաբրիկայի աշխատակիցներին, Գ. Դիմիտրովը գրում էր. «Թող ԽՍՀՄ ժողովուրդների նոր հաղթանակը, որոնց հզոր ձայնը կանգնեցրեց մեր վրա կախված ֆաշիստական դահիճների ձեռքը, ավելի ոգեշնչի ձեզ՝ գերմանական և ավստրիական ֆաշիզմի բոլոր բանտարկյալների և առաջին հերթին գերմանական բանվոր դասակարգի առաջնորդ ընկ. Թելմանի ազատագրության համար մեր հետագա պայքարում...»

Սրանց շնորհակալություն հմ հայտնում ձեզ այն բանի համար, որ դուք ձեզ հայտարարել եք Դիմիտրովի անվան հարվածային խումբ. ես զրա մեջ տեսնում եմ բուրժուական դիկտատուրայի դեմ մարտնչող գերմանական բանվորների հետ ԽՍՀՄ աշխատավորության խոր համերաշխության նոր արտահայտությունը»⁹⁹:

1934 թ. հուլիսի սկզբին Դիմիտրովը մոր, քրոջ և Ստեփան Բլազդոնայի հետ գալիս է Անդրկովկաս, սկզբում Բաթում, ապա՝ Բորժոմ:

Նախքան Մոսկվա ուղևորվելը, օգոստոսի 29-ին, Գ. Դիմիտրովը այցելում է Թիֆլիս, հանդիպումներ ունենում աշխատավորության, կուսակցական ու խորհրդային գործիչների հետ:

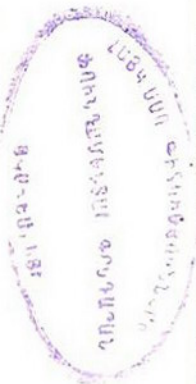
Դիմիտրովը Անդրկովկասից Խորհրդային Միության մայրաքաղաք է վերադառնում վրացի, հայ, ադրբեջանցի աշխատավորների հետ ունեցած հանդիպումների ջերմ տպավորություններով: Նա զրանից հետո էլ շարունակում է կապերը երկրամասի աշխատավորության՝ բանվորների, կուտնտեսականների, մտավորականության հետ:

Դիմիտրովի հետ անձնական ու նամակագրական կա-

⁹⁹ Գ. Բ. Դաբիթջանյան, Գեորգի Դիմիտրովը և հայ ժողովուրդը, Երևան, 1982, էջ 131:

«Երևան» Մշակույթային ընկերության ակտիվիստները Երևանում, Պ. Յավորովի անվան դպրոցի բակում, Յավորովի հուշարձանի մոտ, 1967 թ., սեպտեմբեր:

Ֆաշիզմի և կապիտալիզմի դեմ պայքարի մի խումբ բուլղար և բուլղարահայ վեճերահներ՝ Երևանում,
Գ. Գիմիառովի անվան հայ-բուլղարական հեղափոխական բարեկամության բանգարանի մոտ: 1983 թ.:

այեր ունեին Հայաստանի կոլտնտեսականները: 1934 թ. հոկտեմբերի 26-ին Փոքր Ղարաքիլիսա (այժմ՝ Աղատան) գյուղի «Շիր-կանալ» կոլտնտեսությունյան կոլտնտեսականներ Արմենուհի և Ալեքսան Չիլոյանների միջոցով նամակ են ուղարկում Մոսկվա՝ Դիմիտրովին: Նա ընդունում է Չիլոյաններին, գրուցում նրանց հետ:

Վերադառնալով հայրենի գյուղ, Չիլոյան ամուսինները բերում են Գ. Դիմիտրովի լուսանկարը¹⁰⁰ և մի նամակ, որում ասված էր. «Թանկագին ընկերներ: Ձեր կոլտնտեսության ներկայացուցիչներ ընկ. ընկ. Արմենուհի և Ալեքսան Չիլոյանները ինձ պատմեցին լավ բերքի համար մղած ձեր պայքարի մասին, ձեր հաջողությունների և ձեր կյանքի մասին:

Ես շատ ուրախ եմ, որ դուք համերաշխ, կազմակերպված ու բարեխիղճ աշխատանքով կարողացել եք հասնել այդպիսի խոշոր հաղթանակների և որ Չորրորդ բրիգադը, որը կրում է Դիմիտրովի անունը, պարգևատրվել է ԽՍՀՄ Հողժողովոմատի քաղվարչության կողմից:

Յավոք, ներկայումս հնարավոր չէ օգնել ձեզ ավտոմեքենա ձեռք բերելու համար: Հուսով եմ, որ դա կհաջողվի 1935 թ. գարնանացանի կամայանիայի սկզբին: Իմ բաժին աշխօրերը, խնդրում եմ, հանձնեք ՄՈՊՐ-ի ֆոնդին, ֆաշիզմի և պատերազմի դեմ պայքարող մարտիկների օգնության ուժեղացման և ընկ. Թեմանի տղատագրման պայքարի համար:

Ամբողջ սրտով ցանկանում եմ ձեզ առողջություն, հետագա հաջողություններ և նոր հաղթանակներ»¹⁰¹:

Լուսանկարի վրա Դիմիտրովը մակագրել էր. «Ողջուն», «Շիրկանալ» կոլտնտեսության կոլտնտեսականներին և կոլտնտեսուհիներին: Գ. Դիմիտրով, Մոսկվա, 25. 10. 1934»:

Դիմիտրովը կատարում է իր խոստումը և Փոքր Ղարաքիլիսա գյուղի կոլտնտեսությունն է ուղարկում մեկ բեռնա-

¹⁰⁰ «Կարմիր ֆրոնտ», օրգան ՄՈՊՐ-ի Հայաստանի Կենտկոմի (Երևան), 1935, № 2, էջ 10—11:

¹⁰¹ Գ. Բ. Ղարիբջանյան, Գեորգի Դիմիտրովը և հայ ժողովուրդը, էջ 142—143:

տար ավտոմեքենա: Այդ մասին «Խորհրդային Հայաստան» թերթը հաղորդել է. «Գեորգի Դիմիտրովը ի պատասխան կոլտնտեսականների նամակի, լենինականի շրջանի Փոքր Ղարաքիլիսա գյուղի կոլտնտեսությունը նվիրել է մեկ բեռնատար ավտոմեքենա»¹⁰²:

Գ. Դիմիտրովի նամակներն ու խորհուրդները օժանդակում էին կոլտնտեսականների աշխատանքային ակտիվության բարձրացմանը, նրանց ոգեշնչում նոր հաջողությունների: Կոլտնտեսությունը բազմիցս հաղթող է ճանաչվել սոցիալիստական մրցության մեջ, արժանացել կառավարական պարգևների:

Խորհրդային Հայաստանի թերթերը, և առանձնապես ՄՈՊՐ-ի Հայաստանի կազմակերպության օրգաններ «ՄՈՊՐ-ի դրոշ» և «Կարմիր Ֆրոնտ» հանդեսները լայնորեն լուսաբանում էին Գ. Դիմիտրովի գործունեությունը և կյանքը Բուլղարիայում: «Կարմիր Ֆրոնտը» իր 1935 թ. № 8-ում տպագրել է Ա. Թազվորյանի «Սոցիալիստական Բուլղարիայում» հոդվածը, ուր ասված է. «Այսպիսի պայմաններում Բուլղարիայի աշխատավոր մասսաները, բուլղար կոմունիստական կուսակցության անմիջական ղեկավարության տակ, կազմակերպում են պայքարը տիրապետող ֆաշիստական ռազմական դիկտատուրայի դեմ, դարբնում են հակաֆաշիստական միացյալ ճակատը ու նախապատրաստվում վճռական հարված հասցնել նրան»¹⁰³:

Նույն համարում տպագրված «Բուլղար հերոս կոմունարի մահը» հոդվածում հանդեսը պատմում էր Մառա Լուիբերդսկու մասին, որը 1935 թ. մայիսի 9-ին Վառնայում 24 տարեկան հասակում կախաղան էր բարձրացվել: Հանդեսը նաև զետեղել է Մառայի նկարը իր փոքրահասակ որդու՝ Իլյիշի հետ:

«Կարմիր Ֆրոնտը» 1936 թ. № 10—11-ում ՄՈՊՐ-ի բուլղարական սեկցիայի անլեզալ օրգանից թարգմանաբար արտատպել է 1935 թ. սկզբին Խասկով քաղաքի դորամասերում հեղափոխական աշխատանք տանելու համար կախա-

¹⁰² «Խորհրդային Հայաստան», 1935 թ., 14 հունիսի:

¹⁰³ «Կարմիր Ֆրոնտ», 1935, № 8, էջ 11:

դան բարձրացված Ստաման ժենեգարովի և Նիկոլա Դրինովի մասին հոգվածը, ուր նշվում էր. «Բուլղարիայի աշխատավոր մասսաները ընդհանուր ճակատ են ստեղծում պայքարելու ֆաշիզմի դեմ, բարձր պահելով իրենց ղեկավարի՝ Էնկ. Գ. Դիմիտրովի դրոշը: Նրա օրինակով հազարավոր մարտիկներ են դաստիարակվում ֆաշիզմի ու ռեակցիայի դեմ, ազատ ու երջանիկ Բուլղարիայի համար»¹⁰⁴:

1935 թ. ամռանը Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի VII կոնգրեսում Գ. Դիմիտրովն ընտրվում է Կոմինտերնի գործկոմի գլխավոր քարտուղար և այդ պաշտոնում մնում մինչև 1943 թ., երբ Կոմինտերնը դադարեցրեց իր գործունեությունը: Դիմիտրովի ղեկուցումը Կոմինտերնի VII կոնգրեսում՝ «Ֆաշիզմի հարձակումը և Կոմունիստական ինտերնացիոնալի խնդիրները բանվոր դասակարգի միասնության համար՝ ֆաշիզմի դեմ մղվող պայքարում» և եզրափակման ճառը՝ «Հանուն բանվոր դասակարգի միասնության, ընդդեմ՝ ֆաշիզմի», մեծ դեր խաղացին ֆաշիզմի դեմ մղվող պայքարում Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության բուլղակացման գործում: Դիմիտրովը բազմիցս նշել է, որ վերաբերմունքը դեպի Խորհրդային Միությունը յուրաքանչյուր գործչի ազնվության փորձաքարն է: 1937 թ. նոյեմբերին Դիմիտրովն ասել է. «Չկա և չի կարող լինել այլ, ավելի հուսալի չափանիշ՝ որոշելու համար, թե ով է բանվոր դասակարգի և սոցիալիզմի գործի բարեկամ, կամ ով՝ թշնամի, ով է դեմոկրատիայի և խաղաղության կողմնակից, կամ ով՝ հակառակորդ, բացի Խորհրդային Միության նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքից»: Եվ ասլա. «Անհնար է գործով պայքարել ֆաշիզմի դեմ, չընդունելով այդ պայքարի կառուրագույն հենարանի՝ Խորհրդային Միության բազմակողմանի ամրապնդումը»¹⁰⁵:

Լայպցիգյան դատավարությունում հաղթող Գ. Դիմիտրովի մասին Մորիս Թորեզն 1935 թ. ասել է «Դիմիտրով բուլղակի անունը խոր երախտագիտություն է սիրով ու հիաց-

¹⁰⁴ «Կարմիր ֆրոնտ» 1936, № 10—11, էջ 24:

¹⁰⁵ Георгий Димитров, Избранные произведения, т. I, с. 340.

մենքով է արտասանվում բոլոր նրանց կողմից, ովքեր ախտորատ են միավորվելու ֆաշիզմի գազանային հարձակմանը հակահարված տալու համար»¹⁰⁶։

Տարբեր ազգերի աշխատավորների մարտական բարեկամությունն ու համագործակցությունը է՛լ ավելի է ամրապնդվում երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին։ Խորհրդային Միության վրա հիտլերականների ուխտադրուժ հարձակման լուրը ցնցեց բուլղար ժողովրդին։ Սկըսվեց խորհրդաբուլղարական բարեկամության և մարտական համագործակցության նոր շրջանը¹⁰⁷։

¹⁰⁶ «Коммунистический интернационал», 1935, № 25, с. 3.

¹⁰⁷ Р. Т. Аблова, Сотрудничество советского и болгарского народов в борьбе против фашизма. 1941—1945, М., 1973, с. 5.

ՖԱՇԻՉՄԻ ԴԵՄ ՄՂՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ

1939 թ. սեպտեմբերի 1-ին Լեհաստանի վրա հիտլերյան Գերմանիայի հարձակմամբ սկսվեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, որը նոր գաղութների, շուկաների, հումքի աղբյուրների, համաշխարհային տիրապետության հասնելու համար իմպերիալիստական պետությունների միջև պայքարի շարունակությունն էր։ Ի պատասխան Լեհաստանի վրա Գերմանիայի հարձակման, Անգլիան և Ֆրանսիան պատերազմ հայտարարեցին վերջինիս, բայց կոնկրետ ռազմական գործողությունների չգլխեցին։ Զախջախելով Լեհաստանին, ֆաշիստական Գերմանիան այնուհետև ռազմական թափուրաբեմ դարձրեց արևմուտքը։ Հիտլերականները հարձակվելով Դանիայի և Նորվեգիայի, Հոլանդիայի և Բելգիայի վրա, զավթեցին այդ երկրները։ Ապա գրավվեց Ֆրանսիան։ Գերմանիայի հետ պատերազմի մեջ մտավ ֆաշիստական Իտալիան։ 1940 թ. ամռանը Ֆրանսիան կապիտուլացվեց։ 1940 թ. սեպտեմբերին Գերմանիան, Իտալիան և Ճապոնիան համաձայնություն կնքեցին, որով նախապես բաժանեցին իրենց դերերը համաշխարհային տիրապետության համար մղվող առաջիկա պատերազմում։ Եռյակ տերությունների այդ համաձայնությունը միացան Հունգարիան, Սլովակիան և Ռումինիան։ Պատերազմական գործողությունները տեղափոխվեցին Բալկաններ։ 1941 թ. Գերմանիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի դեմ պատերազմի մեջ մտավ ԱՄՆ-ը։

Այսպիսով կարճ ժամանակամիջոցում հիտլերյան ֆաշիստները իրենց արյունոտ կարգերը հաստատեցին Զեխոսլովակիայում, Լեհաստանում, Դանիայում, Նորվեգիայում, Հոլանդիայում, Լյուքսեմբուրգում, Բելգիայում, Ֆրանսիա-

յում, Հարավսլավիայում, Հունաստանում, Ալբանիայում:

Այն բանից հետո, երբ կապիտալիստական մի շարք երկրներ դարձան ֆաշիստական ագրեսիայի զոհ և կորցրին իրենց անկախությունը, իսկ Անգլիան կանգնեց հիտլերյան ներխուժման վտանգի առջև, Գերմանիայի դեմ պատերազմն ընդունեց նոր բնույթ: Այն միաձուլվեց ֆաշիստական ագրեսիայի դեմ նվաճված ժողովուրդների ազատագրական պատերազմի:

Իրագրությունը ծայրահեղ սրվեց նաև Բուլղարիայում, որի միապետական-ֆաշիստական կառավարությունը պատրաստվում էր երկիրը ներքաշել պատերազմի մեջ՝ հիտլերյան Գերմանիայի կողմում: Դեռևս 1939 թ. Խորհրդային Միությունը Բուլղարիային առաջարկել էր բարեկամության և փոխադարձ օգնության պայմանագիր կնքել, բայց այն մերժվել էր ֆաշիստ կառավարողների կողմից: Մինչդեռ բուլղարական կոմունիստները և աշխատավորական մասսաները հանդես էին գալիս Խորհրդային ժողովրդի հետ բարեկամության օգտին և պայքար ծավալում Խորհրդային Միության հետ պայմանագիր կնքելու համար:

1941 թ. մարտի 1-ին կառավարության նախագահ Ֆիլովը Բուլղարիայի ֆաշիստական կառավարության անունից Վիեննայում արձանագրություն ստորագրեց երկիրը ֆաշիստական ագրեսիվ դաշինքին միացնելու մասին: Նույն օրը հիտլերյան զորքերն անցան Դանուբը և տեղաբաշխվեցին Բուլղարիայում:

Բուլղարիայի բանվորական կուսակցությունը 1941 թ. մարտի 6-ին այդ կապակցությամբ հանդես եկավ հայտարարությամբ, որում ասված էր. «Բուլղար ժողովրդի հսկայական մեծամասնության հետ միասին բանվորական կուսակցությունը վճռականորեն դատապարտում է ցար Բորիսի և պրոֆ. Ֆիլովի կառավարության արկածախնդրական քաղաքականությունը, որն անսահման շարիք ու տառապանք է բերում ժողովրդին և որը նրան կհասցնի ազգային նոր աղետի»¹: Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ կուսակցությունն ավելի համառորեն ու վճռական կպայքարի պատերազմի

¹ Внешняя политика СССР, т. IV, М., 1946, с. 545.

դեմ, Բալկաններում նրա ծավալման դեմ, հանուն ԽՍՀՄ-ի հետ բարեկամության և փոխըմբռնման:

Խորհրդային Միության վրա ֆաշիստական Գերմանիայի ուխտագրուծ հարձակումը է՛լ ավելի սրեց քաղաքական ճգնաժամը Բուլղարիայում: Գերմանաֆաշիստական զավթիչների դեմ խորհրդային ժողովրդի Հայրենական մեծ պատերազմը էական փոփոխություն մտցրեց պայքարող ուժերի հարաբերակցության մեջ համաշխարհային մասշտաբով: Խորհրդային երկրի դեմ իր հարձակմամբ հիտլերյան Գերմանիան վերջնականապես մերկացրեց իրեն որպես վտանգավոր ու նենգ զավթիչ, որպես մարդկության ոխերիմ թշնամի, մինչդեռ Խորհրդային Միությունը նվաճում էր բոլոր ազատասեր ժողովուրդների համակրանքը և նրա պայքարը միջազգային նշանակություն էր ստանում:

Բուլղար ժողովուրդը երբեք չհաշտվեց երկրի պրոհիտլերյան կառավարիչների հանցագործ քաղաքականության հետ: Ֆաշիստական դիկտատուրան Բուլղարիայում հենարան չունեի մասսաների մեջ և բուլղար ժողովուրդը երկար տարիներ, անասելի դժվարին պայմաններում հերոսական պայքար էր մղում իր ազատության համար: Այդ պայքարն առանձնապես լայն թափ ընդունեց հիտլերյան Գերմանիայի, Խորհրդային Միության վրա կատարած հարձակումից հետո: Վախենալով ժողովրդի զայրույթից, Բուլղարիայի ֆաշիստական կառավարությունը չէր համարձակվում բացահայտ պատերազմ հայտարարել Խորհրդային Միության դեմ, չնայած այն բանին, որ իր սեփական նավահանգիստները տրամադրել էր Գերմանիային, որպես ռազմածովային բազաներ, գերմանական հրամանատարությանն էր հանձնել բուլղարական օդանավակայաններն ու տրանսպորտի միջոցները, Գերմանիային մատակարարում էր պարենամթերք, հումք և այլն: Իր հերթին բուլղարական աշխատավորությանը ամեն կերպ արգելք էր հանդիսանում, որպեսզի բուլղարական բանակը չմասնակցի ԽՍՀՄ-ի դեմ հիտլերականների սկսած պատերազմին:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Բուլղարիայում լայն ծավալված հակաֆաշիստական դեմո-

կրատական շարժումն իր բնույթով համաժողովրդական էր, խորապես հայրենասիրական և ինտերնացիոնալիստական: Այդ շարժումը գլխավորում էր ֆաշիզմի դեմ պայքարում կոփված Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցությունը:

Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության ծրագրում ասված է. «Բուլղարական կոմունիստների հետևողական հեղափոխական գործունեությունը, տաքնապար հայրենիքի բախտի համար ընդդեմ հիտլերյան Գերմանիայի կամակատարը դարձած բուրժուազիայի, խոր սերը ունա ժողովրդի և խորհրդային Միության նկատմամբ բանվոր դասակարգին, աշխատավոր գյուղացիությանը և առաջավոր մտավորականությանը պայքարի հանեցին միապետական-ֆաշիստների և գերմանական իմպերիալիզմի դեմ»²:

Նրբ հիտլերյան ղորքերը ներխուժեցին Բուլղարիա, Գ. Դիմիարովը հարց դրեց, որ անհրաժեշտ է մասսայական շարժում ծավալել երկիրը վերջնականապես սլատերազմի մեջ ներգրավելու դեմ, պարզաբանել լիակատար ազգային ստորկացման վտանգը, հետագա պայքարի համար համախմբել ազգի առողջ ուժերը, ամրապնդել համերաշխությունը բուլղանյան ժողովուրդների, բարեկամությունը՝ խորհրդային Միության հետ³: 1941 թ. հունվարին տեղի ունեցած Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության 7-րդ պլենումը կուսակցության գլխավոր խնդիրը համարեց վճռական պայքար ծավալել Բուլղարիային ֆաշիստական բռնկից անջատելու և ԽՍՀՄ-ի հետ պակտ կնքելու համար⁴: 1940 թ. աշնանից մինչև 1941 թ. ամռանը խորհրդային Միության հետ պակտի պաշտպանությամբ միջոցառումներ են անցկացվում Սոֆիայում, Պլովդիվում, Բուրգասում, Յամբուլում, Վառնայում, Պազարջիկում, Գաբրովոյում և Բուլղարիայի այլ քաղաքներում: Պլենայում այդ միջոցառումներից մեկի ժամանակ բազմաթիվ բնակիչ Ա. Ասեսովն ասում է. «Բուլղարիայի սիրելիները կգա միայն ԽՍՀՄ-ից, միայն Ռուսաստանն է

² «Программа на БКП», София, 1971, с. 29—30.

³ Կեռգի Դիմիտրով, Կենսագրական ակնարկ, Երևան, 1983, էջ 220:

⁴ Р. Т. Аблова, Сотрудничество советского и болгарского народов в борьбе против фашизма 1941—1945, М., 1973, с. 39.

ձեզ հետ, իսկ գերմանացիները, իտալացիները ոչինչ չեն տա Բուլղարիային, նրանք միայն խաբում են և օգտագործում մեր հարստությունները»⁵։

Բնորոշ փաստ է, որ Բուլղարիան զավթելու իմպերիալիստական տրամաբանի մեջ կարևոր դեր էր հատկացվում թուրքական զորքերին, այն երկրին, որը հինգ դար բարբառոսաբար կեղեքել էր բուլղար ժողովրդին։ Եվ միայն խորհրդային զորքերի մոտաքր Բուլղարիա կանխեց այդ երկրի նոր օկուպացիան, ձախողեցին ռեակցիոն ուժերի, Անգլիայի, ԱՄՆ-ի և Բուլղարիայի ղեկավար շրջանների նենգ դավերը⁶։

Հարյուրավոր բուլղար քաղաքական վտարանդիներ խորհրդային երկրում հերոսաբար մարտնչում էին Հայրենական մեծ պատերազմի ռազմաճակատներում և պարտիզանական ջոկատներում։ Մի շարք եվրոպական երկրներում ռուս, բուլղար և հայ հակաֆաշիստները գտնվում էին դիմադրական շարժման մասնակիցների շարքերում, պարտիզանական ջոկատներում։

* * *

Խորհրդային ժողովրդի Հայրենական մեծ պատերազմը մեծ ազդեցություն գործեց Բուլղարիայում քաղաքական իրադրության փոփոխման վրա։ Բուլղար ժողովրդի ճնշող մեծամասնությունը վճռականորեն դատապարտում էր հիտլերյան Գերմանիայի ուխտադրուժ հարձակումն իր ազատարարի՝ ռուս մեծ ժողովրդի, խորհրդային երկրի բոլոր ժողովուրդների վրա։ Բուլղարիայի բանվորական կուսակցության կենտկոմը ժողովրդին ուղղված 1941 թ. հունիսի 22-ի իր դիմումում բնորոշում էր. «Պատմությունը չգիտե ավելի ավագակային, ավելի իմպերիալիստական և հակահեղափոխական պատերազմ, քան այն, որն սկսել է ֆաշիզմը 1917-ի դեմ։ Եվ բնորոշականորեն, չկա ավելի ազդարացի, ավելի առաջադիմական պատերազմ, քան այն, որը մղում է խորհրդային ժողովուրդը ֆաշիստական արշավանքի դեմ, և

⁵ Նույն տեղում, էջ 40։

⁶ М. М. Минасян, Освобождение народов Юго-Восточной Европы, М., 1967, с. 230.

որից կախված կլինի բոլոր ժողովուրդների բախտը»⁷։ Կուսակցությունը կոչ էր անում կազմակերպել ու ծավալել հակաֆաշիստական, ժողովրդաազատագրական զինված պայքար հիտլերյան զավթիչների և նրանց բուլղարական սպասավորների դեմ։ Ազատագրական այդ պայքարի գլխավոր ձևերն ու միջոցներն էին՝ պարտիզանական խմբերի ստեղծումը՝ պարտիզանական ակտիվ գործողությունների համար, մարտական խմբերի կազմակերպումը սաբոտաժի և դիվերսիոն գործողությունների համար, աշխատավորական մասսայական սաբոտաժ արդյունաբերության և գյուղատնտեսության մեջ, կուսակցության աշխատանքի ուժեղացումը բանակի, բրախ թշնամու զինված ուժի, քաջազման և նրան աստիճանաբար ժողովրդի կողմը բերելու նպատակով, միապետական-ֆաշիստական կառավարության կողմից անցկացվող պետական, քաղաքական, տնտեսական, պրոպագանդիստական բոլոր միջոցառումների ձախողում։

1941 թ. սեպտեմբերի 14-ին բուլղար գյուղացիները հատուկ նամակով իրենց համերաշխությունը հայտնեցին ֆաշիզմի դեմ մարտնչող խորհրդային բանակին, ԽՍՀՄ աշխատավորներին։ «Մենք ողջունում ենք կարմիր բանակին և խորհրդային ողջ ժողովրդին, որը հերոսական պայքար է մղում գերմանական ֆաշիզմի՝ համաշխարհային առաջադիմության թշնամու դեմ,—գրում էին նրանք,—և հավատում ենք ձեր հաղթանակին, որը նաև մեր հաղթանակն է։ Եղբայրներ, մեր կառավարողները պատրաստվում են մեզ ձեր դեմ պատերազմի ներքաշել։ Եթե այդ տեղի ունենա, ապա հավատացած եղբր, որ ոչ մի գնդակ չի արձակվի սլավոն եղբայրների և կարմիր բանակի դեմ»⁸, 1942 թ. փետրվարի 21-ին ԽՍՀՄ զինված ուժերի 24-րդ տարեդարձի առթիվ Բուլղարիայի բանվորներն իրենց երախտագիտությունն ու հարգանքը արտահայտելով խորհրդային մարտիկներին,

⁷ Въсржената борба на българския народ против фашизма. София, 1962, с. 26.

⁸ Величие подвига советского народа. Зарубежные отклики и высказывания 1941—1945 годов о Великой Отечественной войне. М., 1985, с. 47.

Հաստատ հույս էին հայտնում կարմիր բանակի վերջնական հաղթանակի նկատմամբ, մի բանակ, որը կռվում է ոչ միայն հիտլերյան բանդաներին խորհրդային երկրից վռնդելու, այլ բոլոր ճնշված ժողովուրդներին ազատագրելու համար: «Բուլղար ժողովուրդը ամուր կանգնած է իր դիրքերում և կկարողանա կտրել դահլիճների արյունոտ ձեռքերը, որոնք իրենց քաղաքականությանը բերում են միայն աղքատություն, սով և սարկուսթյուն»⁹, — գրում էին Բուլղարիայի բանվորները:

Նույն մտորումներով ու տրամադրություններով էին համակված նաև Բուլղարիայի աշխատավոր հայերը, որոնք ակտիվ մասնակցություն էին ունենում հակաֆաշիստական բոլոր գործողություններին, անսքող համակրանք արտահայտում խորհրդային ժողովրդի, հերոսական կարմիր բանակի նկատմամբ:

Դեռևս 1940 թ. բուլղարահայ կոմունիստներն ու կոմերիտականները ջերմորեն պաշտպանում են Բուլղարիայի բանվորական կուսակցության նախաձեռնած «Սոբուլեյան ակցիան», որի նպատակն էր կառավարող շրջաններին ստիպել բարեկամական դաշինք կնքելու խորհրդային Միության հետ¹⁰:

Բուլղարահայերը ջերմորեն սիրում էին Բուլղարիան, իրենց երկրորդ հայրենիքը, բուլղարացիների հետ եղբայրական դաշինքով պայքարում էին Բուլղարիայի տնտեսական ու մշակութային զարգացման համար, բարձր էին գնահատում ուսման ժողովրդի դերը թուրքական լծից Բուլղարիայի ազատագրության գործում, հանդես էին գալիս սովետաբուլղարական դաշինքի ջերմ ջատագովներ: 1941 թ. ապրիլի 27-ին «Պհոդ» թերթը գրում էր. «Հայերը Բուլղարիայում աչքի են բնկնում որպես համեստ, խաղաղասեր, իսկական քաղաքացիներ: Նրանք սիրում են Բուլղարիան, ինչպես իրենք՝ բուլղարները: Որպես հավատարիմ զավակներ նրանք մասնակցեցին Բուլղարիայի ազատագրման համար մղած պայ-

⁹ Նույն տեղում, էջ 51:

¹⁰ Народ против фашизма. 1939—1945. Исторический очерк о борьбе болгарского народа в период второй мировой войны. «Прогресс», М., 1986, с. 58—62.

քարին, որից հետո կարևոր ներդրում կատարեցին երկրի տնտեսական ու մշակութային վերելքի գործում»:

«Սոբուլեյան ակցիայի», այսինքն՝ բուլղարասովետական համաձայնություն կնքելու պաշտպանությամբ ծավալված զանգվածային շարժումն ընդգրկեց երկիրը: Այս մասին ճանաչված բուլղարագետ Զ. Ղասաբյանը գրել է «1940թ. խորհրդային կառավարությունը, արտաքին գործերի կոմիսարիատի գլխավոր քարտուղար Ա. Սոբուլեի միջոցով, բուլղարական կառավարությանն առաջարկեց բարեկամության և փոխադարձ օգնության պայմանագիր: Բուլղարական կառավարությունը մերժեց: ԲԿԿ-ն և ՌՄՍ-ը մեծ աշխատանք ծավալեցին այդ պայմանագրի օգտին: Բազմաթիվ ցույցեր, կազմակերպվեցին և նամակներ ուղարկվեցին կառավարության հասցեին պայմանագիրն ընդունելու և ստորագրելու համար»¹¹:

Պատերազմի նախօրյակին Սոֆիայում, Պլովդիվում, Վառնայում, Ռուսեյում, Բուրգասում, Յամբուլում, Սլիվենում և այլուր հայ կոմունիստները Բուլղարիայի բանվորական կուսակցության Կենտկոմի ղեկավարությամբ հեղափոխական լայն գործունեություն են ծավալում հայ աշխատավորության շրջանում, ակտիվ մասնակցում երկրի քաղաքական կյանքին, բուլղար կոմունիստների օգնությամբ ստեղծում և ամրապնդում ՌՄՍ-ի կազմակերպությունները: Այդ աշխատանքների մասնակից Ղասաբյանը գրել է. «1939—1941 թթ. Պլովդիվի ԲԿԿ օկրուգային կոմիտեն քաղաք բաժանել էր 4 շրջանների: Հայկական թաղամասերը գտնվում էին 2-րդ և 4-րդ շրջաններում: 1939թ. «Բունարջիկ» (երկրորդ շրջան) և «Կապանա» (չորրորդ շրջան) հայկական թաղամասերի հայ կոմունիստները մեծ աշխատանք ծավալեցին Բանվորական երիտասարդական միության (ՌՄՍ-ի) առանձին խմբակներ ստեղծելու ուղղությամբ: Այդ աշխատանքներին ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեց նաև Պլով-

¹¹ Զ. Մ. Ղասաբյան, Ակնարկներ բուլղարահայ համայնքի պատմության, 1986, էջ 269:

դիվի ՌՄՍ-ի առաջին շրջանի քարտուղար և մարտական խմբերի ղեկավար Ստավրի Այդարովը»¹²։

Պետր Զենգելովը, Նիկոլա Բալկանջիկը, Մարա Տոտեան, Սլավի Զակերովը, Մաքրի Աբրահամյանը և ուրիշներ Բուլղարական կոմունիստին կուսակցության Պլովդիվի օկրուգային կոմիտեի անդամներ էին։

Ազգային փոքրամասնությունների մեջ տարվող աշխատանքով ԲկԿ Կենտկոմի հանձնարարությամբ զբաղվում էր Նիկոլա Բալկանջիկը։ Սոֆիայում էր գտնվում հայ կոմունիստների կենտրոնական ղեկավարությունը (Սարգիս Հաւաճյան, Դավիթ Դավթյան, Դավիթ Շիրինյան և ուրիշներ), որոնք ԲկԿ Կենտկոմի ղեկավարությամբ ընդհատակյա լայն գործունեություն էին ծավալել բուլղարահայ գաղութում։

Պլովդիվում Ստեփան Թանգրյանը, Երամ Թագվորյանը, Նուբար Սարգիսյանը, Մինաս Պետրոսյանը, Զոհրաբ Ղասաբյանը և ուրիշներ հաջողությամբ զուգորդում են լեզալ և անլեզալ աշխատանքները։ Զ. Ղասաբյանը ՌՄՍ-ի երկրորդ շրջանի քարտուղար Կոստանդին Բելչևի հետ «Բունարջիկ» թաղամասում ստեղծեց հայկական խմբակ։ Անլեզալ ազգային ռեմսիստական խմբակներ էին գործում նաև «Կապանա» թաղամասում։ Այս խմբակները լայն աշխատանք էին տանում «Արարատ» հայկական ֆուտբոլային միության և այլ հասարակական, սպորտային, մշակութային կազմակերպությունների ակումբներում ու զբոսադրանքներում («Շանթ», «Արծիվ» և այլն)։ Կոմունիստ Արա Մարությանը ՌՄՍ-ի օկրուգային կոմիտեի անդամներ Դոնչո Փափազովի, Սլավի Զակերովի, Գերման Գերմանովի և ուրիշների օգնությամբ ստեղծում է հայկական 5 ռեմսիստական խմբակ։ ՌՄՍ-ի առանձին խմբակներ ղեկավարում էին Սրապ Շիրինյանը, Տիրան Բարիբջյանը, Կարո Ճինգոզյանը, Աղամիթ Բաշմակյանը և ուրիշներ¹³։

12 Զ. Մ. Ղասաբյան, Հայ-բուլղարական բարեկամության պատմությունից, էջ 49։

13 Զ. Մ. Ղասաբյան, Հայ-բուլղարական բարեկամության պատմությունից, էջ 50—51։

Մի շարք հայ կոմունիստներ ղեկավար դեր էին կատարում ԲԿԿ օկրուգային և շրջանային կոմիտեներում: Վառնայում էին աշխատում Գաբրիել Գաբրիելյանը, որը եղել է Վառնայի և Ստարա-Ջագորիայի օկրուգային կոմիտեների առաջին քարտուղար, ԲԿԿ Կենտկոմի անդամ: Ընդհատակում ախտիվ գործունեություն էին ծավալում Գրիգոր Օվանեսովը, Օնիկ Օվանեսովը, Հարություն Պողոսյանը, Կարապետ Խաչատրյանը, Գևորգ Հարությունյանը, Թադևոս Փամբուկչյանը, Օնիկ Նիկողոսյանը, Ռոյդան Հրաչը, Տիրան Անանյանը, Կրոն Գավաֆյանը, Թորգոմ Բոյաջյանը, Ժիրայր Սիմոնյանը, Հակոբ Պարոնյանը, Գասպար Էքսերճյանը և ուրիշներ:

Ռուսելու 1936 թ. ստեղծված կուսակցական խմբակի քարտուղարն սկզբում Արտաշես Ասլանյանն էր, ապա՝ Կարապետ Մարգարյանը: Պատերազմի տարիներին այստեղ ախտիվ աշխատանք էին կատարում կոմունիստներ ու ռեմսիստներ Տիրան Փափազյանը, Կարապետ Մարգարյանը, Հակոբ Մարգարյանը, Հայկ Բյուրգազյանը, Ստեփան Նավասարդյանը, Տիրուհի Փափազյանը և ուրիշներ:

Բուրգասում ժիվկա Ռադոնովայի, Բորիս Կոստովի, Ստեֆան Չակրովի և ուրիշ բուլղար կոմունիստների հետ եռանդուն գործունեություն էին ծավալում Գևորգ Թոնկուլյանը, Մարգիս Չալգբճյանը, Ֆրանց Կալայճյանը, Գևորգ Փափազյանը, Հովհաննես Բակլավաճյանը, Օհան Բոստանջյանը, Խաչիկ Փիլաֆջյանը և այլ ախտիվիստներ: Յամբուլում ընդհատակյա աշխատանք էին տանում Հովհաննես և Հարություն Ալեքսանյանները, Ներիկ Բանիկյանը, Գերման Մարյանը, Անդրանիկ Մանկիկյանը, և ուրիշներ: Նրանց աշխատանքներին ուղղություն էր տալիս Պանայոտ Կարաքաչանովը: Սլովեն քաղաքում էին գործում հայ կոմունիստներ Պետրոս Պատվականյանը, Կարապետ Կյուրեղյանը, Դավիթ Դավթյանը և ուրիշներ:

1936 թ. օգոստոսին բուլղարահայ կոմունիստների Վառնայում գումարված III կոնֆերանսին մասնակցում էին 14 քաղաքների կուսակցական կազմակերպությունների ու խմբերի պատգամավորներ: Կոնֆերանսում միջազգային դրություն և հայ կոմունիստների խնդիրների մասին ղեկուցումով հան-

դես եկավ ԲԿԿ Կենտկոմի անդամ Անտոն Իվանովը։ Կոն-
ֆերանսը որոշեց ուժեղացնել աշխատանքը հայկական հա-
սարակական կազմակերպություններում (սպորտային, մշա-
կութային, հայրենակցական և այլն), օգնություն կազմա-
կերպել Իսպանիայում քաղաքացիական պատերազմին մաս-
նակցող ինտերնացիոնալ բրիգադներին, մերկացնել ֆաշիս-
տական Իտալիայի և հիտլերյան Գերմանիայի միջամտու-
թյունը և ագրեսիան՝ իսպանական ժողովրդի արգարացի պայ-
քարի նկատմամբ։

Պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի տարիներին
բուլղարահայերի հեղափոխական ու մարտական ակտիվ աշ-
խատանքը բարձր է գնահատվել բուլղար ընկերների կողմից։

Ահա զբանցից մեկի՝ կոմունիստ Թորգոմ Բոյաջյանի
մասին տված գնահատականը։ 1960 թ. ստորագրած տեղե-
կանքում պատերազմի ժամանակ Բուլղարիայի կոմկուսի
արտաքին քաղաքականության և միջազգային կապերի բաժ-
նի վարիչ Դ. Դիրլեր գրել է, որ նա 1930 թ. եղել է Խորհրդա-
յին Հայաստանին օգնության կոմիտեի (ՀՈԿ) կազմակեր-
պիչներից մեկը, իսկ նրա լուսանկարչատունը ծառայել է
իրևե կուսակցական աշխատողների հանդիպման վայր։
Թ. Բոյաջյանի տանը տեղի են ունեցել կուսակցական խմբե-
րի ժողովներ։ 1942 թ. նրան ձերբակալում և աքսորում են
Վրաչի շրջան, իսկ 1943—1944 թթ. ներկալված պահում
Քսանթի քաղաքի «Կրքստո-պոլե» ճամբարում։ 1944 թ.
սեպտեմբերից մինչև 1946 թ. ակտիվ մասնակցություն է
ունեցել երկրի հասարակական կյանքին, եղել է Բուլղարիա-
յում հայկական առաջավոր «Երևան» կազմակերպության
ստեղծման նախաձեռնողներից և Վատնայում Հայրենական
ճակատի հայկական կազմակերպության ժամանակավոր կո-
միտեի նախագահ։ 1946 թ. տեղափոխվել է Խորհրդային
Հայաստան։

Ժողովրդական Բուլղարիայի բանակի գեներալ-լեյտե-
նանտ, նշանավոր գրող Գենո Գենովը նշել է այն անձնվեր
աշխատանքը, որ Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցու-
թյան ղեկավարութամբ 1940 թ. սկզբներից ծավալել էին
Պլովդիվի հայ երիտասարդները՝ առանձնապես ՌՄՍ-ի (բան-

վորական երիտասարդական միություն) շարքերում: «Երիտասարդ Հայերը,—գրել է նա,—«Արծիվ» տուրիստական ընկերության, «Շանթ» և «Արարատ» սպորտային ընկերությունների անդամներ էին: Այդ կազմակերպությունների գործունեությունը մասնակցում էր առավել առաջավոր երիտասարդությունը:

Հեղափոխական գաղափարները հրավառում են հայ երիտասարդությունը, որը մասսայական աշխատանք է ծավալում: Հայ երիտասարդները գրում էին կոչեր, տարածում թուղիկներ՝ ԽՍՀՄ-ի հետ շփարձակվելու պայմանագիր կնքելու պահանջով: Կարճ ժամանակում նրանք մեծ քանակությամբ ստորագրություններ հավաքեցին Խորհրդային Միության առաջարկությունների պաշտպանության օգտին: Մենք դա մեծ հաղթանակ համարեցինք»¹⁴:

1941 թ. հայ երիտասարդության գործունեությունն ընդարձակվում է, ՌՄՍ-ի շարքերը համալրվում են, ամրապնդվում է ղեկավարությունը: Մասսայական կազմակերպությունները դառնում են մարտական ու ակտիվ, հաջողությամբ պայքարում են հայ երիտասարդական կազմակերպությունների համախմբվածության համար՝ ընդդեմ ֆաշիզմի:

Գենո Գենովը նշում է, որ հայ երիտասարդության առաջավոր կազմակերպությունների շարքերում աճել են այնպիսի հիանալի երիտասարդ ղեկավարներ, ինչպիսիք են Օնիկ Մարությանը, Տիրան Բարիկյանը, Նուբար Ախգաջանը և ուրիշներ¹⁵:

Պլովդիվի հայ հայրենասերներ Մարությանների և Աղավնի Բաշմակյանի բնակարանները դառնում են ֆաշիզմի դեմ զինված պայքարի կազմակերպման թաքստոցներ: «Տասնյակ հանդիպումներ և խորհրդակցություններ ենք անցկացրել ծեր Մարությանի բնակարանում,—վերհիշում է Գենո Գենովը,—իսկ հետագայում այնտեղ կազմակերպել ենք

¹⁴ Гено Генов, Скажи им, мама, пусть помнят. М., 1974, с. 62—63.

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 63:

տպարան: Այդ տունը դարձավ մեր մարտական շտաբը, մի ամբողջ, որտեղից մենք մեր համախոհներին մարտի էինք ուղարկում: Այդ տանն են թաքնվել Մալչիկը, Լիլիանա Դիմիտրովան, Գերմանովը, Գեորգի Յովկովը և այլ ընկերներ:

Այժմ այդ տունը պատմական արժեք է ներկայացնում, որպես հին ճարտարապետական հուշարձան: Բայց նրանք, ովքեր մտնում են դոկտոր Չոմակովի անվան փողոցի № 16 բնակարանը, կիմանան ոչ միայն հին ճարտարապետության, այլև Պլովդիվում հայերի հեղափոխական գործունեության մասին, հեղափոխականորեն տրամադրված հայ երիտասարդության մարտական ոգու, Բուլղարիայում միապետական ֆաշիստական կարգի դեմ նրա պայքարի մասին»¹⁶:

Գենո Գենովը երախտագիտությանը ու հիացմունքով է խոսում նաև ՌՄՍ-ի անդամ Աղավնի Բաշմակյանի մասին: «Կուբրատ փողոցի 18 համարում գտնված Աղավնու տունը դարձավ մեր երկրորդ մարտական շտաբը: Հետագայում այդ բնակարանը տեղափոխեցինք գրամեքենա և ռոտատոր: Այնտեղ տպագրում էինք ռեմսիստական և կուսակցական փաստաթղթեր: Այդ տանը 1944 թ. Լիլիանա Դիմիտրովան գրեց Սաշո Դիմիտրովի մահախոսականը»¹⁷:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի հենց սկզբից, երբ Բուլղարական կոմունիստական կուսակցության ղեկավարության ժամկավում է պարտիզանական պայքար հիտլերյան զավթիչների դեմ և նախապատրաստվում հակաֆաշիստական զինված ապստամբությանը, իրենց գործունեությունը վերակառուցում և աշխուժացնում են ընդհատակում գտնված բուլղարահայ կոմունիստներն ու բանվորական երիտասարդական միության շարքերում հավաքագրված հայ երիտասարդները, որոնք աշխատում էին ոչ միայն հայկական միջավայրում, այլև բուլղար աշխատավորության շրջաններում: Բուլղարահայ կոմունիստներն ու կոմերիտականները ղենք, պարեն, հագուստ, դրամական միջոցներ էին հայթայթում պարտիզաններին, իրենց մոտ թաքցնում հայ և բուլղար ընդհատակյա գործիչներին, այդ թվում նաև Յուլա

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 64:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 65:

Դրագոյշեալին: Նրանք մասնակցում էին մարտական խմբերի գործողութիւններին, «Հրիստոս Բառեւ և ալլ աղբիւկա-յաններից լսում էին Դիմիտրովի ելույթները և զրանց ոգով տպագրելով հակաֆաշիստական թուղթիկներ, տարածում էին բուլղար և հայ աշխատավորութեան շրջանում»^{*}:

Բուլղար ժողովրդի հետ Դիմիտրովի կոչով 1942 թ. ստեղծված Հայրենական ճակատի շարքերը համալրած ու ֆաշիզմի դեմ պայքարի զուրա եկած բուլղարահայ կոմունիստներն ու հակաֆաշիստները ձախողում են դաշնակցական ղեկավարներ Գարեգին Նժդեհի և նրա կազմակիցների փորձերը՝ «Միասնական համահայկական կազմակերպութիւն» ստեղծելու և «կամավորներ» ցուցակադրելու նպատակով: «Ոչ մի զինվոր, ոչ մի կամավոր Արեւելան ճակատի համար» նշանաբանը դառնում է նրանց գործունեութեան սկզբունքը: Բուլղարիայի ժողովրդապաշտպանական ապստամբական բանակի 12 օպերատիվ գոտիների մեջ էին մըլա-նում Բուլղարիայի հայաշատ քաղաքներ Սոֆիան, Պլովդի-վը, Սլիվենը, Այուսոքը, Բուրգասը, Ռուսեն, Վառնան:

Խորհրդային Բանակի հաղթանակները ոգեշնչում են բուլղար ժողովրդի ազատազրական պայքարը, նոր լիցք հա-ղորդում հակաֆաշիստական ուժերին: 1943—1944 թթ. Սո-ֆիայի պարտիզանական օպերատիվ գոտում գործում էին 4 բրիգադ և 8 շուկատ, Պլովդիվի պարտիզանական օպերա-տիվ գոտում՝ 4 բրիգադ: Ամբողջ երկրում գործում էր 11 պարտիզանական բրիգադ և 39 շուկատ¹⁸: 1944 թ. մայիսի 17-ին հարավսլավական պարտիզաններին է միանում 123-րդ հեռահալային զնդի 1-ին զււմարտակը, որը վերակառուցվում

^{*} Բուլղարիայի նշանավոր հրապարակախոս Գեորգի Յովիովը 1987 թ. Պլովդիվում հրապարակած «Պատրիոտները» գրքում, որը նվիրված է երկ-րորդ համաշխարհային պատերազմում Բուլղարիայի հայրենասերների մասնակցութեանը զիմադրական շարժմանը, պատմում է նաև բուլղարա-հայ հակաֆաշիստների Ջոհրար Վասարյանի, Մաթթուհի Գեկնովա-Աբրահամ-յանի (Կատյա), Արա Մարությանի, Տիրան Բարիկյանի և ուրիշների անձ-նվեր պայքարի մասին ֆաշիզմի դեմ, ընդգծում նրանց սերտ համագոր-ծակցութիւնը բուլղար կոմունիստների հետ (Георги Йосков, Патриоти, Пловдив, 1987, с. 39, 83, 354, 385).

¹⁸ История Болгарской коммунистической партии, с. 373.

է Գեորգի Դիմիտրովի անվան պարտիզանական բրիգադի¹⁹:

Գրեթե բոլոր պարտիզանական բրիգադներում ֆաշիզմի դեմ անձնվիրաբար մարտնչում էին նաև բուլղարահայ մարտիկներ, որոնցից շատերն ընկան հերոսի մահով, իրենց բուլղար հղբայրների հետ: 1944 թ. ապրիլի 10-ին ֆաշիստ բարբարոսները գազանային խոշտանդումների ենթարկելուց հետո կիսամեռ թաղեցին Հերմինե Ռադգրատլանին (Սաշկա), որը կուլել էր «Զավդար» պարտիզանական ջոկատի շարքերում՝ Թոդոր Ժիվկովի և Դոբրի Զուբովի ղեկավարությամբ: Հերմինեն ծնվել էր բուլղարահայ ուսուցչի ընտանիքում, ֆաշիստների դեմ մղած պայքարում մտերմական հարաբերություններ էին ստեղծվել նրա և պարտիզանական ջոկատի առաջին գումարտակի հրամանատար Ստոմեն Կոստովի (Լենկո) միջև, նրանք ամուսնանում են: Մարտադաշտում շնորհավորելով այդ դաշինքը, Զուբովն ասում է. «Այս օրվանից մեր ջոկատում ծնվեց երիտասարդ ընտանիք, երկու երիտասարդ սիրող սրտերի դաշինք՝ Սաշկայի և Լենկոյի: Ես ներանց ցանկանում եմ երկար և երջանիկ կյանք. իսկ փառահեղ հարսանիքը մենք կկատարենք ինչպես վայել է բուլղարական հին սովորություններին, բայց միայն հաղթանակից հետո ազատագրված Սոֆիայում»²⁰: Սաշկան դաստիարակվել էր Բուլղարիայում, գիտեր իր ժողովրդի ազատագրական պայքարի դրվագները, ոգեշնչված էր վարդան Մամիկոնյանի, Այծեմիկի, Անդրանիկի կերպարներով, կարդացել էր Աբովյանի, Նալբանդյանի, Բաֆֆու, Ալիշանի, Պատկանյանի, Պեշիկթաշլյանի հայրենաշունչ ստեղծագործությունները: Ծանր էր ապրում հայ ժողովրդի 1915 թ. Մեծ եղեռնը, որի մասին նրան պատմել էին ծնողները: Սաշկայի վրա ցնցող տպավորություն էր թողել Յավորովի «Հայերը» բանաստեղծությունը, որը նա անգիր գիտեր, որպես բարձր դասարանի աշակերտ մասնակցել էր Սոֆիայում Յավորովի արձանի բացմանը, երգել էր «Մայր Արաքսի ափերովը»: Սաշկային բարձր էին գնահատել նրա բուլղար ընկերները: «Զավդար» պարտիզանական բրիգադի հրամանատար, հետագայում

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 370:

²⁰ «Литературная Армения», 1986, № 1, с. 27.

Բուլղարիայի Ժողովրդական Հանրապետության պաշտպանության մինիստր Դոբրի Զուբովը ասել է. «Սաշկան իր ուժով զարմանալի ոգու և հսկայական կամքի տեր էր, որ կարող էր հաղթահարել ամենաժանր կյանքի փորձությունները: Նրա անունը պատկված է նահատակ հերոսուհու փառքով: Նա անմահ է»²¹: Սաշկայի պարտիզանական զինակից Վասիլ Լակովն ասել է. «Սաշկան շավդարցիների խորհրդանիշն էր, ճարպիկ քարայծի նման, նա կարողանում էր անխառն անցնել անյայտի վայրերով, որոնք անանցանելի էին թվում»²²: Սոֆիայից ոչ հեռու «Չավդար» անվան պարտիզանական ջոկատի թանգարանում գրված է Սաշկայի կիսանդրին, որը բուլղար քանդակագործ Դուդանովի աշխատանքն է: Բուլղարիայի դպրոցների քրեստոմատայում զետեղված է «Սաշկա» բանաստեղծությունը, որը գրել է նրա մարտական ընկեր պոետ Վեսելին Անդրեևը: Սաշկայի մասին վիպակ է հրատարակել գրող Ստեփան Կուրտիկյանը, որը լույս է տեսել հայերեն և ռուսերեն²³:

Հանուն Ժողովրդական Բուլղարիայի հերոսի մահով ընկան նաև Հարություն Պողոսյանը, Կարապետ Խաչատրյանը, Հակոբ Պարոնյանը, Սարգիս Ստեփանյանը, Գեորգ Դեմիրճյանը, Կարապետ Միքայելյանը և ուրիշներ: 1980 թ. սեպտեմբերին բուլղարահայ «Նրեան» կուլտուրական կազմակերպության Պլովդիվի, Ստարա-Զագորայի, Հասկովոյի և Պազարջիկի վարչությունների նախաձեռնությամբ, ի պատիվ Բուլղարիայում սոցիալիստական հեղափոխության 36-րդ տարեդարձի, բուլղարական պետության ստեղծման 1330-ամյակի և Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման 60-ամյակի, արշավ կազմակերպվեց դեպի «Քոփրիվքիթե» վայրը, որտեղ կառուցված է «Գեորգի Դեմիրով» պարտիզանական բրիգադի զոհված հերոսների հուշարձանը: Պլովդիվի «Նրեանի» վարչության նախագահ Կարո Քաբուլյանը ողջունեց արշավի մասնակիցներին, իսկ բրիգադի նախկին պարտիզանուհի Վեսա (Տիևա-Քաբուլյանը) գրվագ-

²¹ Նույն տեղում, էջ 43:

²² «Նրեան» (Սոֆիա), 1980 թ., 13 սեպտեմբերի:

²³ «Литературная Армения», 1986, № 1, с. 18—44.

Ներ պատմեց պարտիզանների կյանքից: Ելույթներ եղան քուլդար և հայ ժողովուրդների բարեկամության մասին»²⁴:

Գրող Վլ. Զարկովը 1959 թ. Սոֆիայում հրապարակել է «Քաղբանտարկյալի հուշերը» գիրքը, որում պատմում է մի խումբ քուլդար և հայ քաղբանտարկյալներից կազմված «Վասիլ Կուլարով» պարտիզանական ջոկատի սխրանքների մասին²⁵: 1942 թ. վերջին Պլովդիվի ռազմադաշտային դատարանը 28 ռեմսիստների (Կոստադին Բելչև, Դիմիտր Գարչև, Դիմիտր Զակալով, Յվետկո Գագով, Հրիստո Սերգեջև, Զոհրաբ Ղասաբջան, Ստեփան Թանդրյան և ուրիշներ) դատապարտել էին զանազան ժամկետների բանտարկության և տեղափոխել Հարավսլավիայի Սկոպլե քաղաքի լոտ գտնվող «Իգրիզովո» բանտը: 1944 թ. օգոստոսին հարավսլավական պարտիզանների կողմից ազատագրվելուց հետո կազմակերպվեց «Վասիլ Կուլարով» պարտիզանական ջոկատը, նրանք մտնում են Յ-րդ մակեդոնական բրիգադի կազմում, մասնակցում մի շարք բնակավայրերի ազատագրմանը, իսկ 1944 թ. սեպտեմբերի 28-ին մտնում Բուլղարիա: Զոկատի մարտիկների մեծ մասը բուլղարական 1-ին և 2-րդ բանակների կազմում որպես քաղաքական կոմիսարներ մեկնում են խորհրդագերմանական ռազմաճակատ, գործում Յ-րդ ուկրաինական ռազմաճակատի ձախ թևում: Բուրգասում լույս

24 1985 թ. հունիսին Լենինականի քաղխորհրդի գործկոմը որոշեց, «Հաշվի առնելով, որ Պողպատավանի առաջին, երկրորդ, երրորդ և չորրորդ շարքերի փողոցների վրա գտնվող տներում բնակվում են Բուլղարիայից հայրենադարձված հայեր, որոնց զգալի մասը Հայրենական պատերազմի տարիներին, բուլղարացի հայրենասերների շարքում որպես պարտիզաններ ակտիվորեն մարտնչել են գերմանաֆաշիստական հորդանների դեմ և շատերն էլ զոհվել են այդ պայքարում, ընկածների հիշատակը հավերժացնելու նպատակով Պողպատավանի առաջին շարքի փողոցը կոչել Հաշտովյան Պողոսյանի, երկրորդ շարքի փողոցը՝ Կարասեդա հաշտությանի, երրորդ շարքի փողոցը՝ Հակոբ Պարոնյանի և չորրորդ շարքի փողոցը՝ Հերմինե Ռազգրատյանի անուններով»:

Քաղաքային «Բանվոր» թերթը տպագրելով վերոհիշյալ որոշումը, զետեղեց հերոսների նկարները և Վեսելին Անդրեևի «Մաշկա» բանաստեղծությունը: Նր Բարձրագույն (Բանվոր, 12 հունիսի 1965 թ.):

25 В. Л. Зарков, Записки на политзотворника, София, 1959, с. 92.

տեսնող «Չերնոմորսկի ֆրոնտ» թերթը գրել է Օհան Բոստանջյանի մասին, որը աշխատանքի անցնելով Սարաֆովայի օգնականականում տեղավորված գերմանական շտաբում, պարբերաբար տեղեկություններ է հաղորդում հիտլերականների ռազմական պլանների մասին: ԲկԿ Բուրգասի օկրուգային կոմիտեի քարտուղար Ալեքսանդր Օբրետենովի միջոցով այդ պլանները Կենտկոմը հանձնում էր կարմիր բանակի գլխավոր շտաբին: Իր ընդհատակյա գործունեությունը Օ. Բոստանջյանը շարունակում է մինչև կարմիր բանակի մուտքը Բուլղարիա, ապա որպես քաղաքական կոմիսար մարտնչում խորհրդադեմանական ռազմաճակատում²⁶:

1944 թ. օգոստոսին Պլովդիվում բանտարկվում են ԲկԿ շրջանային կոմիտեի անդամներ Վլադիմիր Զահարիևի գլխավորությամբ և ՌՄՍ-ի հայկական խմբակների 25 անդամներ (Արա Մարուքյան, Աղավնի Բաշմակյան, Կարո Ճինգոզյան, Անդուան Դյուլդերյան, Սարգիս Այանյան, Տիրան Բարիքյան և ուրիշներ): Սեպտեմբերի 9-ին կարմիր բանակի ղորամասերը նրանց բանտից ազատում են:

«Օտեչեստվեն ֆրոնտ» թերթի 1965 թ. մայիսի 14-ի համարում բերված են մի շարք խորհրդային քաղաքացիների անուններ, որոնք կռվել են բուլղարական պարտիզանների շարքերում: Դրանց թվում է Յարիբրոդի անվան ջոկատից Գևորգ Հակոբյանը²⁷, որը ելույթ ունենալով աշխատավորական ժողովներում, խոսում էր հերոսական կարմիր բանակի հարձակողական գործողությունների, մոտակա հաղթանակի մասին: Յարիբրոդի անվան պարտիզանական ջոկատի հրամանատար Վ. Ստանկովը պատմում է, որ «Գ. Հակոբյանը կարմիր բանակի և խորհրդային մարդկանց անունից ողջունում էր ժողովրդին և նրան վճռական պայքարի կոչում ֆաշիզմի դեմ»²⁸:

Բուլղարական պարտիզանները իրենց շարքերում հրեճվանքով էին ընդունում խորհրդային զինվորներին, հանձին

²⁶ «Черноморски фронт (Бургас), 1968 г., 15 августа.

²⁷ «Отечествен фронт», 1965 г., 14 мая.

²⁸ Р. Т. Аблова, Сотрудничество советского и болгарского народов в борьбе против фашизма. 1941—1945, с. 296.

նրանց տեսնում էին ոչ միայն ազատարար կարմիր բանակի ներկայացուցիչներին, այլև եղբայրական մեծ երկրի ղապակներին՝ «բրատուշկաներին»։ Մասնակցելով բուլղարական պարտիզանական շարժմանը, կարմիրբանակայիները օգնում էին ամբաստնակու խորհրդային և բուլղար ժողովուրդների եղբայրական բարեկամությանը։

Խորհրդային բանակի հաջողությունները, նրա հաղթական առաջխաղացումը Բալկաններում հասունացրին հեղափոխական ճգնաժամը Բուլղարիայում։ 1944 թ. սկզբին վրձնական փոփոխություններ տեղի ունեցան հօգուտ հակաֆաշիստական ուժերի։ Ազատասեր ժողովուրդները Խորհրդային Միության գլխավորությամբ հաղթականորեն թևակոխում էին երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վերջին շրջանը։ Պարզ էր դառնում, որ կարմիր բանակը կարող է ինքնուրույն ջախջախել հիտլերյան Գերմանիային և ազատագրել նրա կողմից ստրկացված ժողովուրդներին։ Այս հանգամանքն էլ ավելի է ակտիվացնում հակաֆաշիստական պայքարը Բուլղարիայում։ Բուլղար ժողովուրդը անհամբեր սպասում էր խորհրդային բանակի մուտքին Բուլղարիա։ Կուսակցությունը ժողովրդական մասսաներին համախմբում էր Հայրենական ճակատի և ժողովրդաազատագրական ապրտամբ բանակի մեջ։ Բուլղար ժողովրդի 1944 թ. սեպտեմբերյան ապստամբության նախօրյակին երկրում գործում էր Հայրենական ճակատի 670 կոմիտե։ Կուսակցության շարքերում միավորված էր 25 հազար կոմունիստ, ՌՄՍ-ի մեջ՝ 30 հազար մարդ²⁹։ Խորհրդային Միության մարշալ Գ. Կ. ժուկովը պատմում է, որ երբ նրան հանձնարարված էր նախապատրաստել զեպի Բուլղարիա 3-րդ ուկրաինական ռազմաճակատի հարձակումը, ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետական կոմիտեի հանձնարարականով նա լինում է Գ. Դիմիտրովի մոտ, որը ջերմորեն ընդունելով նրան, ասում է. «Բուլղար ժողովուրդն անհամբեր սպասում է կարմիր բանակի մուտենալուն, որպեսզի նրա օգնությամբ տապալի Բազրյանո-

²⁹ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история, М., 1965, с. 398.

վի ցարական կառավարությունը և հաստատի ժողովրդա-
ազատագրական բանակի իշխանությունը: Ձեզ կդիմավորեն
ոչ թե հրետանու և զնդացիների կրակով, այլ հացով և ա-
ղով՝ մեր հին սլավոնական սովորությամբ... Խորհրդային
զորքերի հաջողությունները մեծ ազդեցություն են գործել
Բուլղարիայի ժողովրդաազատագրական շարժման վրա: Մեր
կուսակցությունը գլխավորում է այդ շարժումը և վերնված
ապստամբության հաստատ կուրս է վերցրել, որ կիրադործ-
վի կարմիր բանակի մոտենալու պես»³⁰:

Այդպես էլ լինում է: Երբ 1944 թ. սեպտեմբերի 8-ին
3-րդ ուկրաինական ռազմաճակատի զորքերը բանակի գե-
ներալ Ֆ. Ի. Տոլբուխինի հրամանատարությամբ կատարե-
լով իրենց ազատագրական առաքելությունը, մտնում են
Բուլղարիա, Հայրենական ճակատի ազգային կոմիտեն Բուլ-
ղարիայի ժողովրդին ուղղած կոչում նշում էր. «Մենք դի-
մավորում ենք մեծ կարմիր բանակին ամենաչերմ և սիրալիք
զգացմունքներով ոչ միայն նրա համար, որ այդ զգացմունք-
ները ուղղված են մեր եղբայրական ուս ժողովրդին, այլև
այն պատճառով, որ կարմիր բանակը պատմության մեջ ան-
գերազանց հերոսությամբ և անձնագոհությամբ ջախջախեց
հիտլերյան խավարամոլությունը և ազատագրեց ողջ մարդ-
կությունը շարաբեր բռնությունից...»³¹: Այնուհետև ազգա-
յին կոմիտեն բուլղար ժողովրդին կոչ էր անում պայքարելու
Հայրենական ճակատի իսկական ժողովրդական կառավա-
րություն ստեղծելու համար:

Խորհրդային զորքերի Հարավային Դորբուշա, Վառնա
ու Բուրգաս նավահանգիստները մտնելուց անմիջապես հե-
տո կարմիր բանակի անունից 3-րդ ուկրաինական ռազմա-
ճակատի ռազմական խորհուրդը կոչով դիմում է Բուլղարիա-
յի բնակչությանը, որում նշվում էր. «Ինչպես 67 տարի ա-
ռաջ Ռուսաստանը օգնում էր Բուլղարիային ազատագրվելու
օտարերկրյա լծից, այնպես էլ այժմ մեծ Խորհրդային Միու-

³⁰ Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления, т. 2, М, 1974, с. 275—276.

³¹ М. М. Миносян, Освобождение народов Юго-Восточной Евро-
пы, с. 226.

թյունը օգնում է Բուլղարիային վերականգնելու իր անկախու-
թյունը, վռնդելու գերմանացիներին և ընդմիշտ ոչնչացնելու
գերմանական սպառնալիքը՝ խաղաղությանն ու Եվրոպայի
անկախությանը: Ֆ. Ի. Տուբուխինը դիմելով բուլղար ժո-
ղովրդին և բուլղարական բանակին նշում էր. «Կարմիր բա-
նակը մտադրություն չունի պատերազմելու բուլղար ժողո-
վրդի և բուլղարական բանակի հետ, որովհետև նա բուլղար
ժողովրդին համարում է եղբայրական ժողովուրդ»³²:

Կարմիր բանակի պատմական հաղթանակները վճա-
րական նշանակություն են ունենում Բուլղարիայում հեղափո-
խական ուժերի զարգացման համար: Իսկական եղբայրու-
թյան, բարեկամության և համագործակցության հարաբերու-
թյուններ են ձևավորվում բուլղարացի աշխատավորական-
ւայն շրջանների և խորհրդային ռազմիկների միջև:

Բուլղար ժողովրդի հայրենական պատերազմը և պա-
տերազմի բռնում ամրապնդված բուլղարախորհրդային բա-
րեկամությունը դառնում են Բուլղարիայի ազգային անկա-
խության վերականգնման և հետագա զարգացման գրավա-
կանը:

1944 թ. սեպտեմբերի 8-ին Մոսկվայում, Միություննե-
րի տան Հոկտեմբերյան դահլիճում կարգացած հրապարա-
կային դասախոսությունում վերլուծելով պատերազմի տվյալ
ժամանակաշրջանում Բուլղարիայի վիճակը, Վ. Կոլարովը
նշում էր. «Ամբողջ աշխարհին է հայտնի բուլղար ժողովրդ-
դի խոր և անկեղծ համակրանքը օտարերկրյա հինգհարյուր-
ամյա ստրկությունից իրեն ազատագրող ուսմ մեծ ժողովրդի
նկատմամբ: Հիտլերյան Գերմանիայի հետ դաշինքը նրան
փաթաթել էր ֆաշիստական դիկտատուրան գերմանական
սվինների օգնությամբ, որի դեմ նա անձնվիրաբար պայքա-
րել է 20 տարիների ընթացքում: Գտնվելով Բուլղարիայի
ֆաշիստական իշխանությունների և գերմանական գեստա-
պոյի կրկնակի լծի տակ, մասսաները ոչ մի օր չեն դադարեց-
րել պայքարը իրենց ազատագրության համար... Խորհրդ-

³² Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во второй мировой войне. Документы и материалы, М., 1985, с. 101.

դային կառավարության կողմից ձեռնարկված քայլը և կարմիր բանակի մուտքը Բուլղարիայի տարածքը, վճռական ազդեցություն գործեցին երկրում իրադարձությունների հետագա ընթացքի վրա»³³:

Այս պատմական ժամանակաշրջանի մասին բուլղար պատմաբանները գրել են. «1939—1944 թթ. հակաֆաշիստական պայքարը Բուլղարիայում և նրա շարունակությունը՝ Հայրենական պատերազմը ամենաբարձր կետն էին արդարության և ազատության համար բուլղար ժողովրդի մղած պայքարի 13 հարյուրամյա պատմության մեջ: Այդ պայքարը առավել լրիվ իրականացրեց ժողովրդի ընդունակությունը լինելու իր սեփական բախտի ախտիվ և կազմակերպված ստեղծողը»³⁴:

Բուլղարիայի ազատագրումը ֆաշիստական լծից կարմիր բանակի զործողությունների հետ բուլղար ժողովրդի ազգային-ազատագրական հակաֆաշիստական պայքարի հաջող դուրսբերման փայլուն արդյունքն է:

³³ Болгария на нынешнем этапе войны. Стенограмма публичной лекции тов. В. П. Коларова, прочитанной 8 сентября 1944 г. в Октябрьском зале Дома Союзов в Москве, М., 1944, с. 4.

³⁴ Народ против фашизма. 1939—1945. Исторический очерк о борьбе болгарского народа в период второй мировой войны, М. «Прогресс», 1986, с. 362.

ՀԱՆՈՒՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԲՈՒՂԱՐԻՍՅՈՒՆ

1944 թ. սեպտեմբերի 9-ին բուլղար ժողովուրդը կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ և կարմիր բանակի մեծական զենությամբ ջախջախեց միապետական-ֆաշիստական դիկտատուրան և երկրում հաստատեց ժողովրդագեղեմոկրատական իշխանություն: Բուլղարիան ընդամիշտ ազատագրվեց իմպերիալիստական կախվածությունից և շահագործումից: Սեպտեմբերի 9-ը Բուլղարիայի համար սոցիալիզմի կառուցման ուղի բացեց: Սեպտեմբերյան հեղափոխությունը, նշել է Թոդոր Ժիվկովը, «իր օրինաչափություններով հիմնականում Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության կրկնությունն է, այն Հոկտեմբերյան հեղափոխության շարունակությունն է մեր պայմաններում, համաշխարհային մասշտաբով կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցման մի մասն ու արտահայտությունը»¹:

Ապստամբության հաղթանակի շնորհիվ Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցությունը, դարձավ երկրի քաղաքական և հասարակական ողջ կյանքի կառավարող և ղեկավար ուժը: Կուսակցության շարքերը մտան աշխատավոր ժողովրդի լավագույն ներկայացուցիչները՝ բանվորական երիտասարդական միության անդամներ, ֆաշիզմի և կապիտալիզմի դեմ պայքարի ակտիվ մարտիկներ, նախկին պարտիզաններ և քաղաքական բանտարկյալներ:

Ձարգանում և ամրապնդվում էր Հայրենական ճակատը, որի կոմիտեների մեջ մտնում էին ժողովրդագեղեմոկրատական իշխանությանը նվիրված կոզմոնակիցները:

¹ Тодор Живков, Избранные статьи и речи, т. 1, М., 1965, с. 420.

Սեպտեմբերին, երբ դեռ ծավալվում էր համաժողովրդական ապստամբությունը, կուսակցության և կառավարության կողմից բուլղար ժողովուրդը հայրենական պատերազմի դուրս ելավ հիտլերյան զավթիչների դեմ, որոնք սպառնում էին երկրի արևմտյան սահմաններին: 1944 թ. սեպտեմբերի 22-ին կուսակցության Կենտկոմը կոչով դիմեց ժողովրդին՝ թշնամու դեմ մոբիլիզացնել ողջ ուժերն ու միջոցները: Որպես այդ կոչի պատասխան հազարավոր կամավորներ մեկնեցին ռազմաճակատ: Բանվորական երիտասարդական միությունը մոբիլիզացրեց մոտ 40 հազար կամավոր: Համաժողովրդական լայն շարժում ծավալվեց ռազմաճակատին օգնելու համար: Հայրենական ճակատի հազարավոր անդամներ օգնություն էին կազմակերպում զինվորների ընտանիքներին:

1944 թ. սեպտեմբերից մինչև 1945 թ. մայիսը բուլղարական բանակը մասնակցում էր ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ մղված պատերազմին:

Ֆաշիզմի դեմ մղված պայքարին մասնակցեցին բուլղարական ժողովրդական բանակի մոտ 400 հազար ռազմիկներ: Նրանք հերոսաբար կռվում էին Հարավսլավիայի, Հունգարիայի, Ավստրիայի ռազմազաշտերում՝ Ուկրաինական Ց-րդ ռազմաճակատի խորհրդային ռազմիկների հետ ուսուսի:

1944 թ. սեպտեմբերի 28-ին Գ. Դիմիտրովը Բուլղարական կոմունիստներին ուղղած նամակում գրում էր. «Մեր երկրի ապագան ամենից առաջ կախված կլինի այն մեծ ռեալավանդից, որ մենք, որպես ժողովուրդ և պետություն, այժմ կներգնենք ֆաշիստական Գերմանիայի շուտափույթ ջախջախման, պատերազմի արագ հաղթական ավարտի և նոր, ամուր ու արդարացի խաղաղության հաստատման ընդհանուր ռազմական ջանքերի մեջ... Ամեն ինչ ռազմաճակատի, ամեն ինչ ֆաշիզմի, հիտլերյան շարագործների ու ստրկատերերի դեմ վերջնական հաղթանակը արագ նվաճելու համար», — ասված էր կոչում²:

² Г. Димитров, Избранные произведения, т. II, М., 1957, с. 38.

Բուլղարիայի կոմունիստները, աշխատավոր մասսաները երատագրիտությունը էին նշում խորհրդային Միության ժողովուրդների անգնահատելի դերը Բուլղարիայի ազատագրության գործում: Բուլղարիայի բանվորական կուսակցության (կոմունիստների) Կենտկոմը 1944 թ. նոյեմբերի 11-ին գրում էր. «Բուլղար ժողովուրդը երբեք չի մոռանա ԽՍՀՄ-ի դերը Բուլղարիայի փրկության գործում, այնպես ինչպես չի մոռացել և երբեք չի մոռանա, որ օտարերկրյա հինգդարյա ստրկությունից իր ազատագրությունն ստացել է ուսումնական ժողովրդի ձեռքից և արյամբ: Այն վճռական դերը, որը մեր եղբայրական ուսումնական ժողովուրդը երկու անգամ խաղացել է բուլղար ժողովրդի ապագայի փրկության և ինքնազոհության համար, որպես ազատ ու ազգային-անկախ ժողովրդի, հավերժ իր կնիքն է դրել մեր երկու եղբայրական ժողովուրդների անկեղծ բարեկամության վրա»³:

Բուլղարական կոմունիստական կուսակցությունը միշտ քարծր է պահել լենինիզմի դրոշմը: «Վ. Ի. Լենինի գործը և բուլղարական հասարակայնությունը» գրքում բուլղար պատմաբան Յ. Նիկոլովը գրել է. «Այդ դրոշմը մեր ժողովուրդը խորհրդային ազատարար բանակի վճռական օգնությամբ 1944 թ. սեպտեմբերի 9-ին իշխանությունը վերցրեց իր ձեռքը և խորհրդային եղբայրների օգնությամբ սկսեց իրականացնել հասարակության վերափոխումները»⁴: Այս բոլորն ամրապնդվեցին Բուլղարիայի ժողովրդական Հանրապետության համաժողովրդական հավանություն ստացած Սահմանադրությամբ, որի առաջին հոդվածում ասված է. «Բուլղարիան ժողովրդական հանրապետություն է՝ ներկայացուցչական կառավարությամբ, որն ստեղծվել ու հաստատվել է միապետական-ֆաշիստական դիկտատուրայի դեմ բուլղար

³ Величие подвига советского народа. Зарубежные отклики и высказывания 1941—1945 годов о Великой Отечественной войне, с. 228.

⁴ Ц. Николов, Дело В. И. Ленина и болгарская общественность. М., 1980, с. 7.

⁵ Конституция Народной Республики Болгарии, София, 1948, с. 3.

Ժողովրդի հերոսական պայքարով և 1944 թ. սեպտեմբերի 9-ի ժողովրդական հաղթական ապստամբության»⁵:

Հայրենական ճակատի կառավարության միջոցառումներին ակտիվ մասնակցություն ունեցան նաև բուլղարահայերը: Բաղմասիով հայ երիտասարդներ համալրեցին ինչպես բուլղարական բանակի, այնպես էլ կարմիր բանակի շարքերը և հերոսաբար մարտնչեցին հիտլերականների դեմ: Ներանցից շատերը պարգևատրվեցին խորհրդային ու բուլղարական շքանշաններով ու մեդալներով:

1945 թ. ապրիլի 25-ին մի խումբ հայ վիրավոր դիմորներ դրոմ էին. «Մենք կովելով մեր երկրորդ հայրենիքի՝ Պուկարիայի համար, կոված հղանք նաև մեր սիրելի խորհրդային Հայաստանի համար: Նմանապես բոլոր ազատամիտ մարդկության նպատակը իրականացնելու համար, որը ամեն ջանք կթափե, օր առաջ ոչնչացնելու համար այն դադանը, գերմանական շովինիզմը, որը 6—7 տարիներն է վեր մարդկության արյունը կծծե: Անկցի ֆաշիզմը: Կեցցե ազատամիտ մարդկությունը»⁶:

1945 թ. հունվարի 21-ին Սոֆիայի հասարակայնության ժողովում Հայրենական ճակատի ազգային խորհրդի նախագահ, Գ. Դիմիտրովի ղինակից Յոլա Դրագոյչևան ասաց. «Մենք երբեք չենք մոռանա, որ եղբայրական հայ ժողովրդի պատմությունն ու ճակատագիրը շաղկապված է բուլղար ժողովրդի պատմության ու ճակատագրի հետ: Հայ ընկերները մեզ հետ էին պայքարի բոլոր դիրքերում: Նրանք զենքը ձեռքին կյանքի գնով մեր կողքին մարտնչեցին թշնամու դեմ»⁷:

* * *

Բուլղարիայում ժողովրդագիտակրատական իշխանության ամրապնդման և խորհրդային Միության հետ նրա բարեկամության հետագա զարգացման համար մեծ նշանակություն ունեցավ 1945 թ. նոյեմբերի 4-ին ԽՍՀՄ-ից Գեորգի

⁶ «Երեան» (Սոֆիա), 1945 թ., 25 ապրիլի:

⁷ Նույն տեղում, 22 հունվարի: Տե՛ս Զ. Մ. Ղասարյան. Հայ-բուլղարական բարեկամության պատմությունից:

Դիմիտրովի վերադարձը Բուլղարիա: Նոյեմբերի 6-ին Դիմիտրովը Մեֆիայի ժողովրդական թատրոնում ներկա եղավ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 28-րդ տարեդարձին նվիրված հանդիսավոր ժողովին, որտեղ արտասանած ճառում մեծ սիրով խոսեց Խորհրդային Միության, խորհրդային հերոս ժողովրդի մասին: Նա ժողովրդին կոչարեց ձայնը տալ Հայրենական ճակատի թեկնածուների օգտին⁸:

Բուլղարիայի ողջ աշխատավորության համար Հայրենական ճակատի առաջին թեկնածուն Դեոբգի Դիմիտրովն էր: Նրա վերադարձը Մոսկվայից Մեֆիա մեծ խանդավառությանը ընդունվեց բուլղար ժողովրդի կողմից, որը համախմբված Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության շուրջը, լծվեց սոցիալիզմի շինարարության գործին: 1946 թ. նոյեմբերից Գ. Դիմիտրովը գլխավորում էր Բուլղարիայի ժողովրդական Հանրապետության Մինիստրների խորհուրդը:

1948 թ. դեկտեմբերին, ԲԿԿ V համագումարում Գ. Դիմիտրովն ընդգծեց, որ կուսակցության պատմական վաստակն այն է, որ նա «կարողացավ է՛լ ավելի խորացնել բուլղար ժողովրդի հրախտագիտությունն իր ազատագրողներին, և Խորհրդային Միության հետ բարեկամությունը դարձնել մեր ժողովրդական հանրապետության արտաքին քաղաքական անկյունաքար»⁹:

Ցաշխատական լծից Բուլղարիայի ազատագրությունը կարմիր բանակի գործողությունների և բուլղար ժողովրդի մասսայական ազդային-ազատագրական, հակաֆաշիստական պայքարի հաջող զարգացման արդյունք էր: 1948 թ. մարտի 15-ին Մոսկվայում ԽՍՀՄ և Բուլղարական ժողովրդական Հանրապետության միջև բարեկամության և փոխադարձ օգնության պայմանագիրը ստորագրելիս արտասանած ճառում Գ. Դիմիտրովը նշել է. «Մտնելով թանկագին Մոսկվայի հողը, մենք ցանկանում ենք... մեր խորին հրախտագիտությունը և անսահման շնորհակալությունը արտահայտել

⁸ Георгий Димитров, Избранные произведения, т. II, с. 51—57.

⁹ Նույն տեղում, էջ 640:

Խորհրդային Միության ժողովուրդներին, նախ և առաջ ուսման ժողովրդին այն բանի համար, որ նրանք երկու անգամ Բուլղարիան ազատագրել են օտար լծից. առաջին անգամ հինգ դար տևող թուրքական ստրկությանից, երկրորդ անգամ՝ գերմանաֆաշիստական ստրկությանից»¹⁰:

Գ. Դիմիտրովն ընդգծել է, որ բուլղար ժողովրդի համար բարեկամությանը Խորհրդային Միության հետ նույնքան անհրաժեշտ է, որքան արևն ու օդը ցանկացած կենդանի էակի համար»¹¹: «Հանձին Մոսկվայի, Խորհրդային Միության,—գրել է Գ. Դիմիտրովը,—մենք ունենք ոչ միայն անցյալի մեր ազատարարներին, այլև հավատարիմ ընկերներին, որոնք անկեղծորեն և անշահախնդիր կերպով օգնում են մեր ժողովրդին՝ կառուցելու մեր երկրի երջանիկ և գեղեցիկ ապագան»¹²:

Գ. Դիմիտրովն ընդգծում էր, որ անհրաժեշտ է երկաթյա ավելով «մաքրվել մեծապետական բուլղարական շովինիզմի «ժանտահոտությաններից» և գաղափարական ու կուլտուրական ճակատների ամեն տեսակ խավարամտությունից»¹³: Դիմիտրովը նշում էր՝ «Չկան լիարժեք և ոչ լիարժեք ժողովուրդներ: Յուրաքանչյուր ժողովուրդ, որքան էլ նա փոքր լինի, ընդունակ է և կարող է իր հարուստ ավանդույններով մշակույթի ընդհանուր գանձարանում»¹⁴:

Սերտորեն կապված լինելով աշխատավորական լայն մասաների հետ Գ. Դիմիտրովն, ինչպես ասվեց, անձնական սերտ կապեր ուներ նաև բուլղարահայ ակտիվիստների հետ, մշտական ու կոնկրետ օգնություն էր ցույց տալիս նրանց, ընդգրկում Հայրենական ճակատի կազմակերպություններին մեջ: Որպես Հայրենական ճակատի ազգային Խորհրդի նախագահ Գ. Դիմիտրովը մեծ դեր կատարեց Բուլղարիայի հայկական կազմակերպությունների ու Միությունների վե-

¹⁰ «Правда», 16 марта, 1948.

¹¹ Георгий Димитров, Избранные произведения, т. II, М., 1957, с. 315.

¹² Նույն տեղում, էջ 516:

¹³ Г. Димитров, Съч, т. II, с. 191.

¹⁴ Георгий Димитров, Избранные произведения, т. II, с. 676.

քակառուցման, նրանց կապերը խորհրդային երկրի հետ ամրապնդելու ուղղությամբ:

Հեղափոխության հաղթանակից հետո Գ. Դիմիտրովի, Վ. Կուլարովի և Բուլղարիայի կոմկուսի մյուս ղեկավարների նախաձեռնությամբ շատ կոմունիստներ և մտավորականության ներկայացուցիչներ կուսակցական ու պետական պատասխանատու աշխատանքներ էին կատարում: Դրանցից էին Գ. Գաբրիելովը, Տ. Փափազյանը, Դ. Դավթյանը, Կ. Մարգարյանը, Ս. Հալաճյանը, Մ. Խաչիկյանը, Դ. Շիրինյանը, Կ. Գուրբանջյանը, Բ. Բյուրֆենկճյանը, Զ. Ղասաբյանը, Ս. Թանգրյանը, Օ. Մարտիկյանը, Ա. Գալաճյանը, է. Կաթաբեաթյանը, Գ. Սինանյանը և ուրիշներ:

* * *

Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցությունը աշխատավորությանը անշեղորեն դաստիարակում էր ժողովուրդների բարեկամության, պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի, խորհրդային Միության նկատմամբ սիրո ու նվիրվածության ոգով: Բուլղարահայերի համար նույնպես ստեղծվեցին յայն հնարավորություններ իրենց սիրելի խորհրդային Հայաստանի հետ սերտ կապեր հաստատելու համար: Այդ գործում խոշոր նշանակություն ունեցավ Բուլղարիայում դաշակցության և նրա կազմակերպությունների վերացումը, հայկական բոլոր առաջադիմական կազմակերպությունների միավորումը հակաֆաշիստական ընդհանուր ճակատում: Նրանց ջանքերով և բուլղարական կառավարության որոշմամբ 1944 թ. աշնանը ստեղծվեց «Երևան» առաջադիմական կազմակերպությունը, որի մասնաճյուղերը փոխարինեցին հայկական համայնքներում մինչ այդ գործող բազմաթիվ միություններին, կազմակերպություններին, բնկերություններին: 1944 թ. հոկտեմբերի 22-ին հիմնադրվեց բուլղարահայերի «Երևան» առաջադիմական միության օրգան «Երևան» թերթը, որն իր էջերում սխառեմատիկաբար տպագրում էր Գ. Դիմիտրովի հոգովածները, զեկուցումներն ու ելույթները, նյութեր նրա և նրա զինակիցների մասին, մայրենի լեզվով հայ աշխատավորության գիտակցությանն էր հասցնում Դիմիտ-

բովի ղեկավարած կուսակցության գաղափարներն ու գործերը:

«Երևան» առաջադիմական միությունը համարվում էր բուլղարահայության հասարակական կյանքի մղիչ ուժը: «Ի մի հավաքելով գաղութին անցյալի բաժան-բաժան եղած մասերը, «Երևան» ծավալեց հասարակական-կուլտուրական այնպիսի եռանդուն գործունեություն, որ աննախընթաց է այս գաղութին մեջ,—գրում էր «Երևան» թերթը միության ստեղծման 6-րդ տարեդարձի առթիվ,—«Երևան» այս գաղութը այսօր հայրենիքին կապող ամուր օղակն է: Անոր միջոցով բուլղարահայությունը լիովին կհագեցնե իր կուլտուրական ծառայելը Խորհրդային Հայաստանին ստացված ճոխ գրականությունամբ....

Իր 20 մասնաճյուղերով, շուրջ 10.000 անդամներով ու երաժշտական, թատերական և այլ բաժիններով «Երևան» կներկայացվե պատկառելի կազմակերպություն մը, որ միայն 6 տարին մեջ ըլած է ավելի, քան իրմե առաջ բոլորը միասին:

«Երևան» պիտի շարունակե հետ այսու ալ իր օգտակար գործը, բուլղարահայությունը Հ. Ճակատի շուրջ համախմբելու և բուլղար կոմիտեի առաջնորդությամբ այս երկրին մեջ սոցիալիզմը կառուցելու համար»¹⁵:

«Երևան» միությունը, որն սկզբում կոչվում էր հայերի Հայրենական ճակատի ժամանակավոր կոմիտե, իր ստեղծման առաջին օրերից սերտ կապեր է հաստատում Խորհրդային Հայաստանի հետ: 1944 թ. մերջին կազմված մի հաղորդագրության մեջ ասված էր. «Բուլղարիայի հայկական գաղութն ունի շուրջ 35 հազար մարդ, որոնք ապրում են Բուլղարիայի տարրեր քաղաքներում, Սոֆիայում, Պլովդիվում, Վառնայում, Բուրգասում և այլուր:

Բուլղարիայի բանվորական կուսակցության հայ անդամների նախաձեռնությամբ 1944 թ. սեպտեմբերին այնտեղ ստեղծվել է հայերի Հայրենական ճակատի ժամանակավոր կոմիտե, որը ղեկավարում է բանվորական կուսակցության Կենտկոմի անդամ Գ. Ս. Գալրիելովը:

¹⁵ «Երևան», 1950 թ., 20 հոկտեմբերի:

Բուլղարիայի հայկական գաղութը հանդիսավոր կերպով նշել է Հայաստանում Խորհրդային իշխանության հաստատման 24-րդ տարեդարձը»¹⁶։

1945 թ. հունվարի 3-ին «Երևան» միության Բուլղասի տեղական կոմիտեն՝ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմին ուրախությամբ հայտնում էր, որ կարմիր բանակի հաղթական առաջխաղացման հետևանքով սեպտեմբերի 9-ին Բուլղարիայում տապալվել է ֆաշիստական կարգը, որի ծանր լծի տակ ճնշվում էին նաև ազգային փոքրամասնություններն ու մասնավորապես Բուլղարիայի հայկական գաղութը, իշխանությունն անցել է Հայրենական ճակատի ձեռքը և դեմոկրատական նոր կարգը հնարավորություն ու պայմաններ է ստեղծել նաև հայերի համար լայնորեն ծավալելու իրենց քաղաքական-դաստիարակչական գործունեությունը, հատկապես իրենց անկեղծ համակրանքն արտահայտելու Խորհրդային ժողովրդին։ Հայտնելով «Երևան» առաջավոր միության գործունեության ծրագրի մասին, որը խնդիր էր դնում նաև Բուլղարիայի հայկական գաղութի և Խորհրդային Հայաստանի ժողովուրդների միջև եղբայրական կապերի հաստատումը, նամակի հեղինակ Կ. Մարգարյանը խնդրում էր հայկական դպրոցների համար ուղարկել մայրենի լեզվի, քերականության, հայոց պատմության, աշխարհագրության, բնագիտության, հանրահաշիվի և այլ դասագրքեր, մանկական գրականություն, թերթեր, հանդեսներ, համապատասխան ուսումնական ծրագրեր, հայկական բառարաններ, հանրագիտարաններ, հայտնել, թե Խորհրդային Հայաստանի կյանքն արտահայտող ինչպիսի կինոնկարներ կան և ինչպես կարելի է այն ձեռք բերել։ Մեր երիտաներին և երիտասարդությանը մարքսիզմ-լենինիզմի ոգով դաստիարակելու, նրանց զարգացման համար,—ասված էր նամակում,—անհրաժեշտ է տարբեր տեսակի գրականություն, գեղարվեստական և այլն, բոլոր նոր հրատարակությունները, հանդեսներ, որոնք կարողանան օժանդակելու երիտասարդության զարգացմանը...

¹⁶ ԽՄԿԿ ԿԿ-ին աղբյուր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայ-Վրական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 34, գ. 95, թ. 10։

Միաժամանակ, անպայման, մեզ համար օգտակար է և ուրախալի իմանալ ձեր կարծիքը կամ ցուցումը մեր միության գործունեության մասին»¹⁷:

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը և խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը անմիջապես արձագանքում են բուլղարահայերի դիմումներին, խորհրդային Հայաստանից Բուլղարիա են ուղարկվում մեծ քանակությամբ գրականություն, մեթոդական ցուցումներ, կինոնկարներ և այլ նյութեր:

Հայ և բուլղար ժողովուրդների բարեկամության և հետագա համագործակցության գործում կարևոր դեր կատարեց խորհրդային կառավարության 1945 թ. նոյեմբերի որոշումը սփյուռքից խորհրդային Հայաստանի հայերի ներգաղթի կազմակերպման մասին: Այդ նպատակով Բուլղարիայում ևս ստեղծվեցին տեղական կոմիտեներ՝ բուլղարահայ առաջադիմական կազմակերպությունների ղեկավարների գլխավորությամբ, որոնք Ֆաշիզմի դեմ մղած պայքարում ցուցաբերել էին անձնագուհ նվիրվածություն:

Ժողովրդական Բուլղարիայի կառավարությունը ներգաղթողներին ապահովում էր սննդով ու հագուստով: 1946 թ. վերջին խորհրդային Հայաստան ներգաղթեց մոտ 4.500 բուլղարահայ: Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը այդ օրերին գոհունակությամբ էր նշում բուլղարական կառավարության բարյացակամ վերաբերմունքը տեղի հայերի նկատմամբ, նրանց բարվոք վիճակը:

Այդ ժամանակ Բուլղարիայում բոլոր նախադրյալները ստեղծվել էին երկրում սոցիալիզմի հիմքերի կառուցման համար: 1948 թ. մարտին Մոսկվայում խորհրդային Միության և Բուլղարիայի ժողովրդական Հանրապետության միջև, սոցիալիստական ինտերնացիոնալիզմի սկզբունքներին լիովին համապատասխան, ստորագրվեց բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության պայմանագիր, որը նպաստելու էր Բուլղարիայում սոցիալիստական վերափոխումների գործին:

¹⁷ ԽՄԿԿ Կենտկոմին կից մարքսիզմ-լենինիզմի Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 34, գ. 95, թթ. 16—18:

1948 թ. դեկտեմբերին Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության V համագումարին տված Կենտկոմի քաղաքական հաշվետվության մեջ Գ. Դիմիտրովը հայտարարում էր. «Մեր կուսակցությունը ինտերնացիոնալիզմի և միջազգային համագործակցության մեջ տեսնում է ինքնուրույն գոյություն, դեպի սոցիալիզմ մեր երկրի հաջողությունների և առաջխաղացման երաշխիքը: Մենք գտնում ենք, որ նացիոնալիզմը, ինչ դիմակով էլ որ նա թաքնված լինի, կոմունիզմի թշնամին է: Այդ պատճառով նացիոնալիզմի դեմ պայքարը բոլոր կոմունիստների, ամեն մի կոմունիստի առաջնահերթ պարտքն է:

Պայքարելով նացիոնալիզմի բոլոր դրսևորումների դեմ, մենք պետք է աշխատավորությանը դաստիարակենք պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի և իր հայրենիքին նվիրվածության, այսինքն՝ իսկական հայրենասիրության ոգով:

Պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի և իր հայրենիքին նվիրվածության ոգով դաստիարակությունը առաջին հերթին նշանակում է ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրների և մեծ Խորհրդային Միության ամուր համախմբված միասնական ճակատ միջազգային ղեկավարի և իմպերիալիզմի ագրեսիվ հարձակման դեմ պայքարելու համար»¹⁸:

Ղեկավարվելով Բուլղարիայում ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական կուլտուրայի զարգացումը, Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցությունը մեծ ուշադրություն էր դարձնում ազգային փոքրամասնությունների կրթության, ինտերնացիոնալիստական դաստիարակության, մշակույթի աճին:

Բուլղարիայի Ժողովրդական Հանրապետությունում բոլոր դպրոցները, այդ թվում նաև հայկականը, պետականացվեցին: Հայկական դպրոցներ էին գործում Սոֆիայում, Խասքովոյում, Ռուսեում, Սիլիստրայում և այլուր: Սակայն բուլղարահայության կյանքում առանձնահատուկ դեր ունի Պլովդիվի Ստեփան Շահումյանի անվան ութամյա դպրոցը:

«Երևան» թերթը 1949 թ. սեպտեմբերի 9-ին «Ժողովրդական իշխանության հնգամյակը» խմբագրականում նշե-

¹⁸ Георгий Димитров, Избранные произведения, т. 2, с. 632.

լով, որ բուլղար ժողովուրդը մեծ նվաճումներ է ձեռք բերել ազատագրությունից հետո, զբուժում էր. «Այս բարենորոգումները պատմական են և դարաշրջանային նշանակություն ունենին, որոնցից ամեն մեկը բավական են անմահացնելու իրենց հեղինակը»:

Ահա թե ինչու բուլղար ժողովուրդը անսահման հրախտազիտությունով կհիշե իր անմահ առաջնորդը ընկ. Կ. Տիմիտզովը, որ հղացավ ու կիրարկեց դանոնը¹⁹:

«Սեպտեմբերի 9-ը և բուլղարահայ դպրոցը» խորագրով հոդվածում թերթը հիշեցնում էր, որ ֆաշիստական լծի տակ տառապող բուլղարահայությունը մեծ խանդավառությամբ դիմավորեց 1944 թ. սեպտեմբերի 9-ի ժողովրդական ապստամբությունը, որը նրա առաջ բացեց ազգային, սոցիալական ու կուլտուրական զարգացման լայն հնարավորություններ: Եվ այնուհետև մենք կարողացանք ձեռնարկել մեր ազգային մշակույթի վերելքին, ի հարկե մեր կարողությունների ներած շափերով և հավատարիմ մնալով մեր խորհրդային հայրենիքում կիրարկված «մեկ հայ ժողովուրդ և մեկ հայուց լեզու» լոզունգին»²⁰:

1959 թ. դեկտեմբերին, Պլովդիվի Ստեփան Շահումյանի անվան պետական հայկական դպրոցի հիմնադրման 125-ամյա հոբելյանի առթիվ Սոֆիայի «Բոգոր Դիմիտրով» պետական տպարանում հայերեն և բուլղարերեն հազար օրինակ տպաքանակով լույս տեսավ «125 տարի ի սպաս ժողովրդական լուսավորության» պատկերազարդ ժողովածուն, որը հետաքրքիր նյութեր է պարունակում դպրոցի անցյալի և զարգացման ուղու մասին, հատկապես ժողովրդական իշխանության տարիներին:

Ժողովածուում զետեղված «Բոցաշունչ հեղափոխականը» հոդվածում նշվում էր, որ «Ստեփան Շահումյանի անվան դպրոցի սաները հպարտ են իրենց մեծ պատրոնի անմահ

19 «Երևան» (Սոֆիա), 1949 թ., 9 սեպտեմբերի:

20 Նույն տեղում:

դործով և կձգտեն ըլլալ արժանի շահումյանցիներ»²¹։ «Այս պանծալի տարեդարձը պիտի տոնենք այն օրերուն,—ասված էր դպրոցի տնօրեն Կարո Ասարլքյանի «125 տարիներու լուսավորութեան օճախը» հոգւածում,—երբ Դիմիտրովյան մեր հայրենիքին մեջ կուսակցութեան իմաստուն ղեկավարութեան տակ կկերանի նոր, արևոտ և սքանչելի կյանք։ Եւ հիրավի, միայն այսպիսի փառավոր շրջանի մը մեջ կարելի է արժանավորապէս զնահատել և տոնել փոքրամասնութեան մը դպրոցի դարավոր ուղին, դպրոցին մը, որը 125 տարիներ շարունակ հանդիսացել է ժողովրդական լուսավորութեան օճախը....

Ստեփան Շահումյանի անվան դպրոցի սաներեն կոմիտէն քակական արժանավոր շահումյանցիներ, որոնք անսահմանորեն սիրեն ժողովուրդն ու հայրենիքը և ատեն ամեն ինչ, որ խոչընդոտ կհանգիստանա դեպի կոմունիզմ ձգտող մեր բուն վերելքին»²²։

Պլովդիվի հայկական դպրոցը հիմնադրվել է 1834 թ. հայ հայրենասերների նախաձեռնութեամբ և միջոցներով։ Թուրքական լծից Բուլղարիայի ազատագրումից հետո ինչպէս երկրի մյուս դպրոցները, այնպէս էլ Պլովդիվի հայկական դպրոցը ստանում է առավելապէս աշխարհիկ բնույթ, դառնում բուլղարահայերի լուսավորութեան կարևոր օջախ, հատուկ ծրագրով ու կանոնադրութեամբ։ Դարի վերջից այն ոչ միայն Բուլղարիայի, այլև ամբողջ Բալկաններում ամենամեծ հայկական դպրոցն էր։ Այստեղ են սովորել և դաստիարակվել բուլղարահայ հեղափոխականներ Ստեփան Շահրազդյանը, Գրիգոր Շիշմանյանը, Հարություն Մելքոնյանը, Ստեփան Հինգլյանը, Գառնիկ Թյուլթյունջյանը, Արմենակ Թազվորդյանը և ուրիշներ։ Դպրոցի մի քանի տասնյակ սաներ, որպէս Բուլղարիայի բանվորական երիտասարդական միութեան (ՌՄՍ) անդամներ, ակտիվորեն մասնակցել են հակաֆաշիստական պայքարին։

²¹ «125 տարի ի սպաս ժողովրդական լուսավորութեան», ժողովածու, Սոֆիա, 1959, էջ 6։

²² Նույն տեղում, էջ 10։

Դպրոցի երկարամյա պատմության մեջ նոր շրջան սկսվեց սեպտեմբերյան հաղթանակից հետո: Այն վերածվեց նոր դպրոցի, դարձավ ժողովրդական լուսավորության և մշակույթի կարևոր օջախ: Դպրոցի բախում կանգնեցվեց Ստ. Շահումյանի հուշարձանը, հուշատախտակ ամրացվեց Ստեփան Շահբազյանի հիշատակին: Հավատարիմ իր ավանդույթներին, Պլովդիվի հայկական դպրոցը աշակերտներին դաստիարակում էր ջերմ հայրենասիրության, ուսու և բուլղար ժողովուրդների հետ բարեկամության, խորհրդային Միության և նրա անբաժան մասը կազմող խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ սիրո ու նվիրվածության ոգով: «Սեպտեմբերիկ» դիմիտրովյան պիոներական կազմակերպության և դիմիտրովյան կոմերիտիության շարքերում աճում էին գիտակից հայ պիոներներ և կոմերիտականներ:

Դպրոցի 125-ամյա հոբելյանի տոնակատարությունը վերածվեց բուլղարահայության տոնի:

Բուլղարահայ «Երևան» կուլտուրական միության Պլովդիվի մասնաճյուղի վարչությունը դպրոցին հղած ողջունի մեջ գրում էր. «Մեր հասարակությունը ուրախության և ազգային պարծանքի զգացումով կնշե սույն տարեդարձը:

Մնած լուսավորության նախնական վերելքի հիման վրա, հակառակ բուրժուական-միապետական վարչաձևի կաշկանդիչ պայմաններուն, Պլովդիվի հայկական վարժարանը հառաջադիմեց,— շնորհիվ հառաջադիմական հայ հասարակության քաղաքացիական բարձր գիտակցության և անխորտակելի ոգիին:

Ժողովրդական հաղթանակը նոր էջ բացավ մեր վարժարանին առջև: Ստեղծվեցան այն բոլոր պայմանները, որոնք անհրաժեշտ են մեր լուսավորության և մշակույթի դարգացման, որոնց մասին չէին կարող երազել, իսկ կրթական և մշակութային ամենեն հանդուգն մշակներն իսկ, անցյալին:

Պլովդիվի հայ ազգային դպրոցը ԲԿԿ և ժողովրդական կառավարության հայրական հոգածության ներքև մեկ կողմեն բուլղար ԺՀ-ն լուսավորության և կուլտուրայի մինիստրության օրգաններու և մյուս կողմեն Հայկական ԽՍՀ-ի

անմիջական օժանդակությամբ, ավելի ևս ամրապնդեց և խորացուց իր նվաճումները»²³։

Դպրոցի հոբելյանի առթիվ ողջունեցին Բուլղարիայի Ժողովրդական Հանրապետության լուսավորության և կուլտուրայի մինիստրությունը, ՀԽՍՀ լուսավորության մինիստրությունը, Սոֆիայի «Ս. Սպանդարյան» հայկական դպրոցի, Հասքովուլայի, Վառնայի, Ռուսեի, Սիլեստրայի հայկական դպրոցների տնօրենները, դպրոցի նախկին սաները և այլ կազմակերպություններ ու անձինք։

Պլովդիվի հայկական դպրոցի նախկին սան Վահան Գույումճյանը Սլիվենից գրում էր. «Ես չափազանց ուրախ կզգամ ինքզինքս և միևնույն ատեն հպարտ ու երջանիկ, որ արժանացա տեսնելու, թե ինչպես մեր այն ատենվան Տեր Թոթիկյան դպրոցն այսօր կուլտուրական ամենաառաջագիմ դպրոցներու կարգն է անցած»²⁴։ Դպրոցի նախկին աշակերտներ Հարություն Մելքոնյանը, Գրիգոր Շիշմանյանը, Արմենակ Թյությունջյանը (Թագվորյան), Նրեանից գրում էին. «Այսօր դպրոցն իր 125-ամյա հոբելյանը տոնում է բոլորովին այլ պայմաններում, Ժողովրդական Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցությունն ու կառավարությունը լայն օժանդակություն են ցույց տալիս ժողկրթության բոլոր միջոցառումներին, ապահովելով նաև ազգային փոքրամասնությունների մշակույթի ինքնուրույն զարգացումը։

Վստահ ենք, որ դպրոցի սաները շարունակելով իրենց ուսումը, կդառնան Բուլղարիայում սոցիալիզմի կառուցման համար պայքարող աննկուն մարտիկներ»²⁵։

Իրոք, Պլովդիվի Ստ. Շահումյանի անվան դպրոցի շատ սաներ դարձան Ժողովրդական Բուլղարիայում և Խորհրդային Հայաստանում սոցիալիզմի կառուցման համար պայքարող մարտիկներ, իրենց ավանդը մտցրին հայ-բուլղարական բարեկամության հետագա զարգացման գործում։

Բուլղար Ժողովուրդը արժանին է հատուցում Բուլղարիայում սոցիալիստական շինարարության ակտիվ մասնա-

²³ «125 տարի...», էջ 58։

²⁴ Նույն տեղում, էջ 59։

²⁵ Նույն տեղում, էջ 50։

կից բուլղարահայերին: Նրանցից շատերը ներկայումս ճանաչված հասարակական ու քաղաքական գործիչներ են: Դրանցից է, օրինակ, Կարո Քաբուլյանը, որը ահա մոտ 25 տարի «Երևան» կազմակերպության կենտրոնական վարչության գործադիր կոմիտեի անդամ է, Պլովդիվ քաղաքի մասնաճյուղի նախագահը: Դեռևս դպրոցական տարիներին նա Պլովդիվում ընդգրկվել էր «Շանթ» մարզական ընկերության մեջ, որի անդամների մեծ մասը հայ բանվորներ էին: Շուտով նա դառնում է այդ ընկերության նախագահը:

Կ. Քաբուլյանի նախաձեռնությամբ Պլովդիվում լույս են տեսել մի շարք գործեր՝ նվիրված բուլղարահայ գործիչներին:

1955 թ. Պլովդիվում հրատարակված ամսագրում ղեկավարում է Ռուժա Շահբաղյանի՝ «Պլովդիվի ականավոր քաղաքական գործիչները. Ստեփան Շահբաղյան» ակնարկը, ապա հրատարակվում է ականավոր լրագրող Միտկո Իվանովի «Ստեփան Շահբաղյան» գրքուկը, որը հայերեն թարգմանությամբ լույս է տեսել Երևանում:

1956 թ. Պլովդիվում Հայրենական ճակատի քաղաքային ժողովրդական խորհրդի և քաղաքային կոմիտեի հրատարակությամբ լույս է տեսնում Տ. Իսմիյանի համառոտ կենսագրությունը, որի հեղինակը Թոգոր Բելչովն է²⁶:

Պեյո Յավորովի հայասիրական ավանդույթները ապրում ու զարգանում են սոցիալիստական Բուլղարիայում: Բուլղարազմամթիվ գրողներ, գիտնականներ, լրագրողներ ստեղծել են ազատագրական պայքարում հայ ժողովրդի, Խորհրդային Հայաստանի ներգրումը պատկերող շատ գործեր: Վերջին Ստամբուլի իր «Մակուլկուլ մինչև Արարատ» գրքում գրել է. «Յավոր, աշխարհը միշտ անարդար ու ապերախտ է եղել իր անցյալի նախահայրերի նկատմամբ, անարդար ու ապերախտ է եղել և Հայաստանի՝ ամենահին քաղաքակրթու-

²⁶ Тодор Белчов, Тигран Исмилян, «Пловдив» (Издание на Градские Народен Съвет и Градския Комитет на Отечественния Фронт), год IV, 1956, № 3, с. 3—7.

թյան օրրաններին մեկի հանդեպ, որը հրաշքով մնացել է և պահպանել մինչև մեր օրերը, իր լեզուն, հուշարձանները և մշակույթը՝ անցնելով անթիվ ավերակների, ջարդերի, ստորկույտումների և ներխուժումների միջով:

Կենդանի արգելանոցներ ներկայացնող ժողովուրդներին՝ հույներին, եգիպտացիներին, հնդիկներին, հայերին, մարդկությանը հարկ է նայել եթե ոչ խոնարհումով, դոնե երախտագիտությամբ և հարգանքով, որպես մարդկային ցեղի արժանապատվության և ստեղծարար հանճարի անմար հաստատումներ»: Դատապարտելով անգլիացի դիվանագետի խոսքերը, թե՛ «Մենք ուզում ենք օգնել Հայաստանին, սակայն ինչ անել, մեր նավերը չեն կարող բարձրանալ Արարատ...», Ստամբուլը նշում է, որ հիրավի, երևի շատ դժվար է եղել նենգամիտ Ալբիոնի նավերի համար բարձրանալ Արարատ, բայց ոչ յուրաքանչյուրի համար, որը կցանկանար լողալ «մինչև աշխարհի կտուրը» հասարակ մարդկային սրտի փխրուն մակույկով»²⁷:

Այսպիսին էր նաև բուլղար ժողովրդի ճակատագիրը: Թուրքական տիրապետության երկար դարերի ընթացքում բռնի մոսուլմանացվել և իրենց բուլղարական անուններից զրկվել էր բուլղարական բնակչության մի զգալի մասը: Այժմ ժողովրդական Բուլղարիայում միջոցառումներ են իրականացվում նրանց վերադարձնելու իրենց ազգային անունները, ինչպես նաև մի շարք բնակավայրերի անուններ: 1986 թ. հոկտեմբերին ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի և ՅՈՒՆԵՍԿՈ-ի գլխավոր կոնֆերանսի ամբիոնից Բուլղարիայի ներկայացուցիչ, կադեմիկոս Բ. Սենդովը, քննադատելով Թուրքիայի ներկայացուցչին և իր ելույթը հիմնավորելով պատմական, ազգագրական և այլ տեսակետներից, նշում էր, որ «մինչև այժմ էլ Թուրքական կառավարությունը ժխտում է 1,5 միլիոն հայերի ցեղասպանության պատմական փաստը, հայտնի են նաև այն մեթոդները, որոնք օգտագործվում են ավելի քան 10 միլիոն քրդերի ճնշման և ասիմիլյացիայի նպատակներով»:

Խորհրդային Հայաստանի և Բուլղարիայի միջև բարե-

27 «Երևան» (Սոֆիա), 1985 թ., 24 օգոստոսի:

կամուլթյան ամրապնդման գործում խոշոր է արտասահման-
յան երկրների հետ բարեկամության ու մշակութային կապի
հայկական ընկերության և սփյուռքահայության հետ մշա-
կութային կապի կոմիտեի ծավալած աշխատանքը:

Արտասահմանյան երկրների հետ մշակութային կապի
հայկական ընկերության կազմում երկու տասնյակ տարուց
ավելի է ինչ գործում է խորհրդաբուլղարական բարեկամու-
թյան ընկերության հայկական բաժանմունքը, որի գլխավոր
նպատակն է բուլղար հասարակայնությանը ծանոթացնել խոր-
հրդային Հայաստանի նվաճումներին, իսկ Հայաստանի աշ-
խատավորությանը՝ եղբայրական բուլղար ժողովրդի հաջո-
ղություններին:

ԽՍՀՄ-ի և ԲԺՀ-ի աշխատավորության կյանքում կարևոր
իրադարձություն էր ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար
Մ. Ս. Գորբաչովի այցելությունը Բուլղարիա 1985 թ. հոկ-
տեմբերին, նրա հանդիպումները հանրապետության կուսակ-
ցական և պետական ղեկավարների, աշխատավորության ներ-
կայացուցիչների հետ: Խորհրդային Միությունը և Բուլղա-
րիան,—ասել է Մ. Ս. Գորբաչովը,—միավորում են մեր ժո-
ղովուրդների եղբայրության պատմական կապերը, որոնք
ծնվել են համատեղ հեղափոխական և ազատագրական պայ-
քարում, թիկունք թիկունքի տված անցել սոցիալիստական
շինարարության ուղիով, ընդհանուր կոմունիստական հեռա-
նկարով»²⁸:

Հայ ժողովուրդը ըստ արժանվույն է մատուցում հայ
բուլղարական բարեկամության ու համագործակցության
երախտավորներին: Խորհրդային Հայաստանում Գ. Դիմիտ-
րովի անունով կոչվում են փողոցներ, ինչպես նաև գյուղ,
լենինականում մի ամբողջ թաղամասի փողոցներ կրում են
բուլղարահայ հերոս մարտիկների անունները: Երևանի № 131
դպրոցը կրում է Պ. Յավորովի անունը, իսկ նրա հուշարձանը
կանգնեցված է նույն դպրոցի բակում:

²⁸ «Визит Генерального Секретаря ЦК КПСС М. С. Горбаче-
ва в Народную Республику Болгарию. 24—25 октября 1985 г. До-
кументы и материалы». М., 1985, с. 25.

Հայ-բուլղարական բարեկամության ու համագործակցության զարգացման ուղղությամբ այսօր էլ մեծ դեր են կատարում Խորհրդային Հայաստան վերադարձած բուլղարահայերը: Նրանց ջանքերով Երևանում ստեղծվել է Գ. Դիմիտրովի անվան հայ-բուլղարական հեղափոխական բարեկամության թանգարանը, որը պատմում է Բուլղարիայում հեղափոխական շարժման զարգացման, կապիտալիզմի ու ֆաշիզմի դեմ բուլղար ժողովրդի հերոսական պայքարի, Խորհրդային Միության կոմունիստական կուսակցության և Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության բարեկամության ու համագործակցության մասին: Թանգարանի բաղմաթիվ նյութերում լուսաբանվում են հայերի մասնակցությունը հեղափոխական պայքարին Բուլղարիայում, ֆաշիզմի դեմ ծավալված դիմադրական շարժմանը, պարտիզանական պայքարին: Ներկայացված են Ստեփան Շահբազյանի, Տիգրան Իսմիլյանի, Հերմինե Ռազզրատյանի, Հարություն Պողոսյանի, Հակոբ Պարոնյանի, Կարապետ Խաչատրյանի, Հակոբ Բախչինյանի և հայ ժողովրդի այլ անձնվեր զավակների սխրագործությունները պատկերող փաստաթղթեր:

Թանգարանի ցուցադրական մասում և արխիվային նյութերում մեծ տեղ են գրավում հայ-բուլղարական դարավոր բարեկամությունը վկայող փաստաթղթերը:

Հայ-բուլղարական բարեկամության պրոպագանդման այս կարևոր օջախի կազմակերպման նախաձեռնողներն են Բուլղարիայում հեղափոխական շարժումների և պարտիզանական շարժման վետերաններ Արմենակ Թազվորյանը, Արա Մարությանը, Կարո Ճինգոզյանը, Զոհրաբ Ղասաբյանը, Հակոբ և Կարո Մարգարյանները, բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Օհան Բոստանջյանը և ուրիշներ, որոնք երիտասարդական եռանդով շարունակում են իրենց հայրենասիրական ու ինտերնացիոնալ գործունեությունը Խորհրդաբուլղարական բարեկամության և համագործակցության զարգացման ուղղությամբ:

Պատերազմի վետերանների Խորհրդային կոմիտեի Երևանի սեկցիային առընթեր գործում է Բուլղարիայում ֆաշիզմի և կապիտալիզմի դեմ պայքարած մարտիկների

խումբ: Բուլղարիայի ազատագրության 40-ամյա տարեդարձի առթիվ նրա անդամները պարգևատրվել են «Սոցիալիստական Բուլղարիայի 40 տարին» հոբելյանական մեդալով:

Գնալով ամելի սերտ են դառնում հայ-բուլղարական հարաբերությունները, ընդլայնվում են կապերը Խորհրդային Հայաստանի և Բուլղարիայի ժողովրդական Հանրապետության միջև: Բուլղարական բազմաթիվ պատվիրակություններ, որոնք այցելում են Խորհրդային Հայաստան, իբրև կանոն նշում են, թե հայ ժողովուրդը ինչպիսի խոր հարգանք է տածում եղբայրական բուլղար ժողովրդի նկատմամբ: Բուլղարիայի ժողովրդական Հանրապետության Մինիստրների Խորհրդի նախագահ Ստանկո Թոդորովը այցելելով Խորհրդային Հայաստան, ասել է. «Մեր եղբայր ժողովուրդները, որոնք միավորված են ընդհանուր իդեալներով ու ձգտումներով, ուս-ուսի տված դնում են դեպի միասնական նպատակը՝ կոմունիզմ»²⁹:

Բուլղար ժողովուրդը սրբություն է պահում ազատարար ռուս զինվորների հիշատակը: Բուլղարիայում բազմաթիվ հուշարձաններ հիշեցնում են օսմանյան լծից և ֆաշիստական ստրկությունից բուլղար ժողովրդին ազատած ռուս և Խորհրդային ռազմիկների սխրագործությունները: 1954 թ. սեպտեմբերի 11-ին Սոֆիայում կազմակերպվեց ցուցահանդես՝ «Ռուս-թուրքական ազատագրական պատերազմը ռուս նկարիչների ստեղծագործություններում» թեմայով, ուր ցուցադրված էին նաև աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հովհաննես Ալվազովսկու՝ ռուս-թուրքական պատերազմներում ռուս զինվորների հաղթանակների, բուլղար, հուլյն և հայ ժողովրդի դեմ թուրքական բռնությունների մասին նրա հանրահայտ կտավները: Հ. Ալվազովսկին իր մի շարք նկարներում պատկերել է, ինչպես ինքն է ասել «թուրքական բարբարոսության բոլոր սարսափները»³⁰: «Զեսմենի ճակատամարտը» (1848), «Սինոպի ճակատամարտը» (1883), «Թուրքական նավի սլայթյունը» (1900) և այլ կտավներում Հ. Ալվազովսկին պատկերել է թուրքական զավթիչների դեմ ռուսական ռազմածո-

²⁹ «Սոցիալական Հայաստան», 1967 թ., 8 հոկտեմբերի:

³⁰ Айвазовский, Документы и материалы. 1967, с. 200.

վային նավատորմի հաղթանակը: «Հայերի ջարդը Տրապիզոնում 1895 թ.», «Հայերին լցնում են նավերը», «Կենդանի հայերին թուրքերը թափում են Մարմարա ծովը» և այլ կտավներում արտացոլված են թուրքական բարբարոսությունները հայ ժողովրդի նկատմամբ: «Կիպրոս կղզում» նկարը (1867) պատկերում է հույն ապստամբների ընտանիքների անդամների՝ անօգնական կանանց, երեխաների, ծերունիների փախուստը թուրք ջարդարարներից: 1887 թ. մարտի 8-ին Ալվադովսկին Պ. Մ. Տրետյակովին գրում էր. «Այժմ ևս զբաղված եմ Կիպրոս կղզու ապստամբությունից թեմայով նկարներով, ավարտել եմ մեծը, որը պատկերում է Կիպրոս կղզու Արկադյա վանքի պայթյունը և թուրքական բարբարոսությունից բոլոր սաքսափները ցուցադրել եմ այդ պատկերի մեջ այնպիսի ուժով, որ ավելին հնարավոր չէր: Նկարել եմ երկու պատկեր ևս Կիպրոսի ապստամբությունից թեմաներով: Մեկը պատկերում է, թե ինչպես «Գեներալ-ադմիրալ Ֆրեդատը ընդունում է դժբախտ հույներին», իսկ մյուսը (գիշերը) թե ինչպես հունական շոգենավը ափ է իջեցնում հայրենասեր մարտիկներին: Այդ կտավների սյուժեն ամբողջապես գունանկարչական է և հենց իմ հոգուն մոտ է»³¹: 1896 թ. սեպտեմբերի 8-ին Ալվադովսկին Թեոդոսիայից Խրիմյան հայրիկին գրում էր. «...Խորին ցավով վշտացած է սիրտս այնքան հայոց չլսված, չտեսնված կոտորածով: Ձեր վեհափառությունն աշդտեղ, մենք այստեղ և ամենքն իրենց տեղեր կուլանք և կողբանք մեր թշվառ կորստյան մատնված հայոց վերայ և կխնդրենք աստվածային դթություն»³²:

Հայ ժողովրդի մեծ զավակի՝ ռուս զենքի հաղթանակները փառաբանող հակաթուրքական կտավները խորապես ըմբռնում և իրենց հարազատ են համարում բուլղարները: 1978 թ. մարտին Սոֆիայում, Մոսկվայում, Նրևանում և այլ քաղաքներում տեղի ունեցան հանդիսավոր նիստեր, ժողովներ և զիտական կոնֆերանսներ, նվիրված օսմանյան լծից Բուլղարիայի ազատագրությունից 100-ամյակին: «Պրավդա», «Ռաբոտնիչեսկո դելո» և այլ թերթեր այդ մասին հոգևած-

³¹ Նույն տեղում:

³² Նույն տեղում, էջ 277:

ներ տպագրեցին: Նույն թվականի մարտի 2-ին Սոֆիայում տեղի ունեցած հանդիսավոր նիստում տված ղեկուցման մեջ Թոգոր ժիվկովն ասաց. «Հինգ հարյուր տարիների ստրկության պատմությունը ըստ էության ազատության համար 500-ամյա պայքարի պատմություն է: Ստրկացված ժողովրդի մեջ ծնվում են համարձակ պաշտպաններ ու վրիժառյւններ, զորապետներ, խռովությունների ղեկավարներ և ապստամբությունների առաջնորդներ... ստրկության մոայն հարյուրամյակներին ծնվում է մեր ժողովրդի սերը Ռուսաստանի նկատմամբ, հույսը, որ «Իվան քեռին» իրեն կազատի ճնշումից... Հենց Ապրիլյան ապստամբությունը Թուրքիային հասցրեց Ռուսաստանի հայտարարած պատերազմին, որն իր բնույթով վերջին հաշվով ազատագրական էր»³³:

Օսմանյան լծից Բուլղարիայի ազատագրության 100-ամյակի կապակցությամբ ԽՄԿԿ Կենտկոմը, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը և ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի՝ Բուլղարիայի ժողովրդական Հանրապետության պետական խորհրդին և Մինիստրների խորհրդին ուղղված հեռագրում ընդգծում էին. «Նշելով այդ պատմական իրադարձության 100-ամյակը, խորհրդային մարդիկ հպարտանում են իր ազատության համար բուլղար ժողովրդի հերոսական պայքարին Ռուսաստանի ղավակների մասնակցությամբ: Այն հեռավոր տարիներին համատեղ լեգենդար մարտերում ծնվեց Բուլղարիայի ազատությունը: Ամրապնդվեց բուլղարների ավանդական բարեկամությունը և մարտական դաշինքը Ռուսաստանի ժողովուրդների հետ»³⁴: Բուլղարիայի կոմկուսի Կենտկոմի, Բուլղարիայի ժողովրդական հանրապետության Պետական խորհրդի և Մինիստրների խորհրդի՝ ԽՄԿԿ Կենտկոմին և ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդին ուղարկած պատասխան հեռագրում ասված էր. «Ռուսական հասարակության առաջավոր «դեմոկրատական շերտերի լավագույն ներկայացուցիչների խոր հարգանքը, համաժողովրդական լայն պաշտպանությունը բոլոր ճնշված ժողովուրդների

³³ Советско-болгарские отношения, 1877—1982. Документы и материалы. М., 1985, с. 138—139.

³⁴ Նույն տեղում, էջ 151—152:

նկատմամբ, բուլղար ժողովրդական վերածննդի գործիչների ազատութեան մարտիկների համար ոգևորութեան ուժի աղբյուր էին, օժանդակեցին բուլղարական ազգային-ազատագրական շարժմանը, որն իր գագաթնակետին հասավ 1876 թ. ապրիլյան ապստամբութեան ժամանակ... Ահա արդեն մեկ դար է, ինչ մեր երկրի ժողովուրդը խոր հարգանքի զգացմունքներ է պահպանում 100 տարի Բուլղարիայի լեռներում և հարթավայրերում զոհվածների նկատմամբ, երախտագիտութեամբ և սիրով փառաբանում է նրանց ազատագրական սխրանքը: Ամեն մի բուլղարացու սրտին անսահման թանկ են մեր հողում կանգնեցված անմահութեան բազմաթիվ հուշարձանները՝ մեր ժողովրդի ազատութեան, բարեկամութեան ու հղբայրութեան անձնագոհութեան խորհրդանիշները»³⁵:

Ամեն տարի բուլղարահայուկյունը նշում է Մեծ հեղեղի զոհերի հիշատակը՝ «Զոհվածների հիշատակը կայարտավորեցնե մեզ համառ պայքար մղել ընդդեմ բոլոր ունեցիտների, որպեսզի չկրկնվի 1915-ի հայոց մեծ հեղեղը» նշանաբանով:

1986 թ. ապրիլի 24-ին, օսմանյան թուրքերի կողմից հայերի ցեղասպանության 71-րդ տարեդարձի առթիվ Սոֆիայի գերեզմանատանը, 1915 թ. զոհվածների հուշարձանի մոտ, տեղի ունեցավ սգո միտինգ, որի կազմակերպիչները «Երևան» մշակութային կազմակերպության կենտրոնական ու Սոֆիայի վարչություններն էին: Միտինգին մասնակցում էին ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված ծերունիներ, անմեղ զոհերի զավակները, թոռներն ու ծոռները, Բուլղարիայի հայկական կազմակերպությունների և բուլղարական հասարակայնության ներկայացուցիչներ: Միտինգում արտասանած իր ճառում Երևանի Կենտրոնական վարչության անդամ պրոֆեսոր Արշավիր Տերեջյանը նշում էր, որ հայերի ցեղասպանության իրականացման այն ողբերգական տարիներին հաղարավոր հայեր փրկություն գտան եղբայրական բուլղար ժողովրդի հոգատարությամբ: «Բուլղարիայում սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակը,—նշեց հոգատ-

³⁵ Նույն տեղում:

րը, — ազատ աշխատելու և ստեղծագործելու լայն հնարավորություններ ընծայեց նաև բուլղարահայերին, Բուլղարիայի ժողովրդական Հանրապետության իրավահավասար ու հարգարժան քաղաքացիներին»³⁶:

Միտինգում հնչեցին Պ. Յավորովի «Հայեր» եզերգը, հատված Իվան Վազովի «Պերուշտիցաի պաշտպանությունը» պոեմից: Կատարվեցին հայկական և բուլղարական ազգային երգեր: Այա միտինգի մասնակիցները ծաղկեփնջեր դրեցին Յավորովի շիրմաքարին:

Միտինգի մասնակիցների միահամուռ ընդունած բանաձևում ասված էր. «Խորապես կխոնարհինք թուրքական ազգայնամոլության ու շովինիզմի 1915 թվականի հրեշավոր ոճրագործության՝ XX դարի առաջին ցեղասպանության, հայ ազգի գողգոթայի մեկուկես միլիոնեն ավելի անմեղ զոհերու հիշատակին ու տառապանքներուն առջև: Անցած տարիները երբեք չպիտի ջնջեն ժողովուրդներու հիշողութենեն այս անլուր շարագործությունը:

...Մենք ցասումով մեր վայրալի բողոքը կարտահայտենք Թուրքիայի կառավարության փորձերուն դեմ՝ կեղծելու հայ ժողովրդի վրա կատարված արյունալի ցեղասպանության փաստը: Ան շատոնց ստացավ համաշխարհային հասարակայնության ծանր դատավճիռը և այժմ ալ չէ դադրած հուզել աշխարհի առաջագեմ մարդկանց: Պատմական փաստ մըն է այս, որ ոչ ոք իրավունք ունի ժխտելու...

Մենք՝ թուրքական ստրկարարներու անգութ ցեղասպանության միլիոն ու կես անմեղ զոհերու, անապատները քարաքվածները և բանտերուն մեջ մեռածներու զավակներն ու դուստրերը, թոռներն ու ծոռները կնշավակենք թուրք շովինիստներու բարբարոսությունը և հաստատակամորեն կհայտարարենք, թե խաղաղության վճռական պայքար պիտի մղենք, որպեսզի երբեք չկրկնվին նման ահավոր ողբերգություններ:

Մենք և ապագա սերունդները երբեք պիտի չմոռնանք և ընդմիշտ պիտի պահպանենք մեր սրտերուն մեջ հայ ժողո-

³⁶ «Ներևան», 1986 թ., 26 ապրիլ:

«Լըրդի հանդեպ դաժան ցեղասպանության ղոհերու լուսավոր հիշատակը»³⁷:

Նույն օրերին Բուլղարիայում նշվում էր Թուրքական լծի դեմ 1876 թ. Ապրիլյան հերոսամարտի 110-րդ տարեդարձը: Այդ առթիվ «Երևան» թերթը նշում էր. «Մի՞թե այդ օրերուն Պուլկարիայի մեջ կատարվածը Աբդուլ Համիդին և ավելի ուշ երիտթուրքերուն հայկական կոտորածներուն համար իբրև օրինակ չծառայեց, մի՞թե հայոց ողբերգության համար գրելավոր փորձը չէր Ապրիլյան ապստամբության ճնշումը: Հարկավ, այդ փորձեն «թերութունները» կատարելագործվեցան...

Երկու եղբայրական ժողովուրդներու՝ հայերու և պուլկարներու, հանդեպ գործադրված ոճիրը կատարվեցավ ապրիլին՝ գարնան, այն ատեն, երբ ծառ ու ծաղիկ կծլին նոր կյանքի մը համար և բնության զարդը՝ մարդ արարածը, կպատրաստվի ստեղծագործելու... Այդ սրբազան պահուն կյանքի դեմ ձեռք բարձրացնել կրնա միայն բարբարոսը»³⁸:

«Կա ու կմնա» խմբագրական հոդվածում «Երևանը» պատմում էր Խորհրդային Հայաստանի նվաճումների մասին, նշում, որ «Հայոց Եղեռնի մղձավանջային օրերին դեպի տարագիր հայերը օգնության առաջին ձեռք պարզեց նաև եղբայրական պուլկար ժողովուրդը: Հազարավոր հայեր պուլկարական հողի վրա սկսան նոր կյանք, որը միահյուսվեց պուլկար պրոլետարիատի կյանքի ու պայքարի հետ՝ հանուն ազատության ու սոցիալական արդարության: Այդ պայքարն ավարտվեց սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակով (1944): Մեր օրերին պուլկարահայերը, իբրեց պուլկար քույրերի ու եղբայրների հետ կերտում են լուսավոր ապագան՝ սոցիալիզմը, տալիս են իրենց ավանդը սոցիալիստական Պուլկարիայի ծաղկման ու բարգավաճման»³⁹:

Պլովդիվի հայերը Մեծ եղեռնի 50-ամյակի կապակցությամբ հայկական գերեզմանոցում կառուցել են մի հուշարձան, որի վրա գրված է. «1915—1965 թթ. Մեծ եղեռնի և

³⁷ «Երևան», 1986 թ., 26 ապրիլի:

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ Նույն տեղում:

բոլոր հին ու նոր կոտորածներու, միլիոնավոր մեր նահա-
տակներու անմահ հիշատակին»։ Հուշարձանի վերին մա-
սում, իբրև խաղաղության խորհրդանիշ, խոյանում է ճախ-
րելու պատրաստ ազալներին։

Այցելելով Խորհրդային Հայաստան, բուլղար ժողովրդի
զավակները ակնհայտորեն տեսնում են այն մեծ հաջողու-
թյունները, որոնց հասել է հայ ժողովուրդը լենինյան ազգա-
յին քաղաքականության իրականացման շնորհիվ։

Փիլիսոփայության դոկտոր Օուլին Զագորովը 1987 թ.
«Սոֆիա-պրես» հրատարակչությամբ լույս ընծայեց «Ճըշ-
մարտությունը» խորագրով իր գիրքը, որում մերկացնում է
թուրքական ազգայնամոլության հակաբուլղարական ուղղվա-
ծությունը։ Այդ ազգայնամոլության դեմ պայքարը նա հա-
մարում է պայքար հանուն ճշմարտության։ Գրքում հատուկ
բաժին կա նաև Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության և
դրա հետևանքների մասին։ Զագորովը նշում է, որ 1870 թ.
թուրքերի ընդհանուր թիվը հայերի ընդհանուր թվին գերա-
զանցում էր ընդամենը մեկ միլիոնով։ Այժմ այդ հարաբե-
րությունը 6,5 անգամով ավելին է։ Այդ հրեշավոր տարբերու-
թյունը առաջացել է ջարդերի հետևանքով։ «Թուրք պատմա-
բանները,— գրում է Զագորովը, բնակչության թվակազմը ու-
րուշելիս ղեկավարվում են միայն իրենց հայտնի տրամաբա-
նությամբ։ Առաջին աշխարհամարտի նախօրէին Վան, Բիթ-
լիս, Խարբերդ, Սիվաս և Տիգրանակերտ մարդերում, այսինքն
Արևմտյան Հայաստանի մի զգալի մասում, հայերը կազ-
մում էին բնակչության 40 տոկոսը, թուրքերը՝ 24, քրդերը՝
16, մնացած 20 տոկոսը կազմում էին հույները, հրեաները,
արաբները և ուրիշներ։ Ուրեմն, այդ շրջանում ամենաբազ-
մաթիվ խումբը հայերն էին։ Նրանց թիվը գրեթե երկուսու-
կես անգամով ավելի էր քան թուրքերինը։ Թուրք պատմա-
բանների պնդումները հայ էթնիկական հանրության թվաքա-
նակի մասին և այդ էթնոհանրության դիտարկումը որպես
«փոքրամասնություն» ոչ մի առնչություն չունի պատմա-
կան ճշմարտության հետ և միայն մեկ նպատակ է հետա-
պնդում՝ մոլորության մատնել հանրային կարծիքը և ստիպել

Ֆրան մոռանալ 1915 թվականի ցեղասպանությունը, որի զոհը գարձան 1,5 միլիոն հայեր»⁴⁰:

1957 թ. դեկտեմբերին «Երևան» շաբաթաթերթում լույս է տեսնում Պլովդիվի «0թ Գլաս» թերթի խմբագիրներից Մեթոդի Տանեի տպավորությունները խորհրդային Հայաստան կատարած այցելությունից: «Հայաստան... վշտերու, դառն արտասուքներու երկիր,—գրում էր Տանեը,—Ահա ինչ օր գիտեր անոր մասին անցյալի մեջ բուլղար ժողովուրդը, այսպես գիտեին բոլորը: Երբ մենք կկարդայինք կամ կունկընդրեինք մեր Յավորովին կողմն արցունքով գրված «Հայերը» մեր առջև կպատկերանար հերոս ժողովրդի մը, մարտիրոս ժողովրդի մը կերպարը:

Անցյալի մեջ բուլղար ժողովուրդը ապաստան ընժայեց Հայաստանի պանդուխտ զավակներուն: Միայն տառապող մարդը կրնա ըմբռնել իր մերձավորներին տառապանքները: Իսկ երկու ժողովուրդներն ալ՝ բուլղարականն ու հայկականը, շատ տառապած են: Մեծ նմանություն կա իրենց պատմական ճակատագրին միջև»: Այնուհետև նկատագրելով խորհրդային Հայաստանի աշխատավորների պատմական նվաճումները, Բուլղարիայի նկատմամբ հայ ժողովրդի բարեկամական վերաբերմունքը, Տանեը գրում էր. «Հայաստանի մեջ սիրով կհիշվի Բուլղարիո անունը: Այնտեղ կան ոչ քիչ թվով մարդիկ, որոնք տասը տարի առաջ բուլղար քաղաքացի էին: Անոնցմե ոմանց հետ բարեկամություն հաստատած ենք տակավին մանուկ հասակեն, բաժնուած ենք մեր գաղափարներն ու զգացումները... Սովետական Միության մեջ կապրին բազմաթիվ ազգություններ, որոնք որպես եղբայր կապրին: Հոկտեմբերի մեծ նվաճումներեն մինն այն էր, որ Ռուսիա ժողովուրդներու բանտեն վերածեց ժողովուրդներու ազատ և երջանիկ ընտանիքի: Լենինյան ազգային քաղաքականությունը հաղթանակեց»⁴¹:

Բուլղար անվանի կոմպոզիտոր Ժյուլ Լևին 1958 թ. այցելելով Հայաստան, գրել է. «Բուլղարացի իմ արվեստակից

⁴⁰ Орлин Загоров, Истината.—София прес, София, 1987, с. 161.

⁴¹ Սովետական Հայաստանը արտասահմանյան հայերի աչքերով, 1960, էջ 101—108:

բարեկամները բազմիցս պատմել են ինձ Հայաստանի ողբերգական անցյալը, որն այնքան նման է մեր ժողովրդի անցյալին... Եվ հանկարծ մի այսպիսի ներկա... Հեքիաթային է, համարյա անհավատալի»⁴²:

Հայ և բուլղար ժողովուրդների ոչ միայն մշակութային, այլև պատմական, հեղափոխական ու մարտական կապերի զարգացման, ուստի ժողովրդի հետ նրանց եղբայրության հետագա ամրապնդման համար բացառիկ նշանակություն ունեցան 1965 թ. հոկտեմբերին՝ Բուլղարիայում անցկացված հայկական մշակույթի և 1966 թ. մայիսին Հայաստանում անցկացված բուլղարական մշակույթի տասնօրյակները: Բուլղարիայում հայկական մշակույթի օրերին բացումը տեղի ունեցավ Սոֆիայի օպերայի դահլիճում՝ Բկկ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Թոդոր Ժիվկովի, բուլղարախոս հրդային համաժողովրդական կոմիտեի նախագահ Յուլա Դրագոյչևի և Բուլղարիայի այլ ականավոր գործիչների մասնակցությամբ:

1966 թ. Հայաստան ժամանած բուլղարական մշակույթի տասնօրյակի մասնակիցների թվում էին ԲԺՀ պետական և հասարակական գործիչներ, նշանավոր դերասաններ, երաժշտագետներ, գրողներ, նկարիչներ: Այդ նշանակալից օրերին հայ բանաստեղծը գրում էր.

Դժվար օրերի եղբայրներ, եկեք,
Դուք Հայաստանում ունեք հազար տուն
Մենք տասը միլիոն բուլղար կընդունենք
Մեր երկու միլիոն հայկական սրտում:

Հայ և բուլղար ժողովուրդների ներկայացուցիչներին հանդիպումների ժամանակ հիշատակում էին թուրքական բարբարոսների և ֆաշիստական հորդանների դեմ ուստի, բուլղար, հայ ժողովուրդների մղած հերոսական պայքարի զորավարներ, ընդգծվում էր, որ հայ և բուլղար ժողովուրդներին ավելի է մերձեցնում նրանց ընդհանուր բարեկամությունը ուստի ժողովրդի հետ, որի անշահախնդիր ու եղբայրական

⁴² «Սովետական Հայաստանը արտասահմանյան հայերի աչքերով», Երևան, 1960, էջ 122:

օգնությամբ իրենք հասել են ազգային և սոցիալական վերածնության, տնտեսական ու մշակութային աննախընթաց վերելքի:

Ոչ միայն բուլղար, այլև հայ ժողովրդի սրտից է բխում «Ռուսները մեր եղբայրներն են» բուլղարական ժողովրդական երգը.

Русские для нас—что братья,
Наша плоть и наша кровь,
Русскому народу в мире
Первому почет, любовь!

Он наш друг и покровитель
И защитник навсегда.
Это наш освободитель,—
Чтим его мы, как отца.⁴³

Տասնամյակների սեփական փորձով բուլղար ժողովուրդը համոզվել է, որ իր բախտն անխզելիորեն կապված է համաշխարհային սոցիալիստական սխտեմի և առաջին հերթին Խորհրդային Միության գոյության և հզորության հետ: «Բուլղարա-խորհրդային բարեկամությունը,—ասել է Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար, Բուլղարիայի ժողովրդական Հանրապետության Պետական Խորհրդի նախագահ Թոդոր Ժիվկովը,—ջինջ արցունքի է նման որպես լեռնային լճի ջուր և հավերժ է, ինչպես հավերժ են Բուլղարիայի լեռները: Այն բուլղար ժողովրդի սրբտում ու մտքում է, բուլղար ժողովրդի ողջ էության մեջ: Այն սոցիալիզմի և կոմունիզմի ուղիով ընթացող Բուլղարիայի ժողովրդական Հանրապետության վճռական, շարժիչ ուժն է»: Ընդգծելով, որ բուլղար ու խորհրդային ժողովուրդները հավերժ միասին են, Թ. Ժիվկովն ասել է. «Բուլղարա-խորհրդային բարեկամությունը բազմապատկում է մեր ժողովրդի ուժերը, անսպառ հոանդ է ներարկում նրա մեջ, ամրապն-

⁴³ Болгарская народная поэзия. М., 1953, с. 11.

դում է նրա հավատը մեր երկրում սոցիալիզմի լիակատար հաղթանակի նկատմամբ»⁴⁴։

* * *

Ամբողջ աշխարհի աշխատավորության, սոցիալիստական երկրների ժողովուրդների, և մասնավորապես խորհրդաբուլղարական բարեկամության հզոր ցույցի վերածվեց Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 70-ամյակի տոնակատարությունը։ Այդ կապակցությամբ, 1987 թ. նոյեմբերի 2—3-ը Մոսկվայում, Կրեմլի համագումարների պալատում տեղի ունեցած ԽՄԿԿ Կենտկոմի, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի և ՌԽՖՍՀ Գերագույն խորհրդի համատեղ հանդիսավոր նիստում տված իր՝ «Հոկտեմբերը և վերակառուցումը։ Հեղափոխությունը շարունակվում է» զեկուցման մեջ, ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Ս. Գորբաչովը ընդգծելով Մեծ Հոկտեմբերի գործած հսկայական ազդեցությունը աշխարհի բոլոր ժողովուրդների և հատկապես սոցիալիստական երկրների վրա ասաց. «Հոկտեմբերյան համաշխարհային պատմության ամենակարևոր ուղենիշը համաշխարհային սոցիալիստական սիստեմի առաջնալն է։ Ահա արդեն չորս տասնյակ է, ինչ սոցիալիզմը դարձել է բազում ժողովուրդների ընդհանուր ճակատագիրը, ժամանակակից քաղաքակրթության կարևորագույն գործոնը...

Սոցիալիստական երկրների ժողովուրդների ձեռք բերածը մեր ընդհանուր հպարտության առարկան է...»⁴⁵։ Այս լիովին վերաբերվում է նաև Բուլղարիայի ժողովրդական Հանրապետությանը, սոցիալիստական երկրների իրավահավասար անբաժան մասին, որի աշխատավորները ինտերնացիոնալ սերտ կապերով են կապված բոլոր սոցիալիստական երկրների և առանձնապես Մեծ Հոկտեմբերի հայրենիքի հետ։ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 70-ամյակին նվիրված հանդիսավոր նիստում ունեցած իր

⁴⁴ Тодор Живков, Избранные статьи и речи, т. I (1942—1961 гг.). Политиздат, М., 1964, с. 113.

⁴⁵ Մ. Ս. Գորբաչով, Հոկտեմբերը և վերակառուցումը, Երևան, «Հայաստան», 1987, էջ 74—75։

էլուլթում Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցութեան գըլ-
խավոր քարտուղար, Բուլղարիայի ժողովրդական Հանրապե-
տութեան Պետական խորհրդի նախագահ Թոդոր ժիվկովը
կրկին ու կրկին արժանւոյնը տալով Մեծ հոկտեմբերի հա-
մաշխարհային պատմական նշանակութեանը, նշեց, որ
1944 թ. սեպտեմբերը այդ բուլղարական Հոկտեմբերն էր:
«Մենք, բուլղարներս,—ասաց Թ. ժիվկովը,—հատկապես
հպարտ ենք նրանով, որ այն ժամանակվանից, երբ խորհրդ-
ային երկրում գոյութիւն ունի Հոկտեմբերը, այդ նոյն ակըն-
թարթից այն գոյութիւն ունի նաև բուլղարական հողում: Գո-
յութիւն ունի որպէս գաղափար, որպէս օրինակ մեր բան-
ւոր դասակարգի, աշխատավոր գլուղացիութեան, ժողովրդա-
կան մտավորականութեան գիտակցութեան և պայքարի մեջ
որպէս օրինակ... Մեծ Հոկտեմբերի հաղթանակի յոթանա-
սունամյակը պատմական գագաթ է: Այդ գագաթից սոցիա-
լիզմի գաղափարների կենսագործման համար պայքարի նոր
հեռանկարներ են բացվում»⁴⁶:

Այդ հեռանկարներն է՛լ ավելի կամրապնդվեն խորհրդա-
յին և բուլղար ժողովուրդների եղբայրութիւնն ու համա-
գործակցութիւնը, ավելի կեղբայրացնեն հայ և բուլղար ժո-
ղովուրդներին, որոնք դարեր շարունակ գործել են համատեղ,
պայքարել ընդհանուր թշնամու դեմ, իրենց բախտը կապել
ու երջանկութիւնը գտել ուսա մեծ ժողովրդի հետ հավերժ
բարեկամութեան մեջ:

Մեծ Հոկտեմբերի 70-ամյակի տոնակատարութիւններին
մասնակցելու համար Երևան էին եկել բուլղարահայութեան
ներկայացուցիչները:

Խորը կակիծով ընդունելով 1988 թ. դեկտեմբերին Հա-
յաստանի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում տեղի ունեցած
ՔՀավորք երկրաշարժի վնասները բուլղար ժողովուրդը Խորհրդային
Միութեան ժողովուրդների և աշխարհի շատ մարդկանց հետ
իրենց ինտերնացիոնալ օգնութիւնը ցույց տվեցին եղբայրա-
կան հայ ժողովրդին: Այդ վշտալի օրերին Սոֆիայում ԽՍՀՄ
դեսպանութիւն այցելեցին ԲԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյի ան-
դամները Թոդոր ժիվկովի գլխավորութեամբ: «Ձկա ոչ մի

⁴⁶ «Правда», 1987 г., 3 ноября.

բուլղարացի,—տալավորությունների գրքում գրեց Թ. Ժիվկովը,—որը ցնցված շլիներ Հայաստանի ժողովրդին պատահած ողբերգության լուրից։ Այս օրերին մենք ձեզ հետ ենք, խորհրդային բարեկամներ»։

Սրտանց օգնությունը Բուլղարիայում վերածվեց համա-
ժողովրդական շարժումի, և ամեն մեկն ուզում էր տուժած-
ներին օգնել դրամով, հագուստով, աղետի վայրեր մեկնե-
լու ցանկությամբ։ Հենց առաջին օրերին փրկարար ջոկատը
հասավ Սպիտակ, իսկ դեկտեմբերի 17-ից Բուլղարիայում
անցկացվեց շաբաթօրյակ՝ ի նպաստ տուժածների։

Բուլղարական մամուլը, ռադիոն և հեռուստատեսությու-
նը ամեն օր լուրեր, հաղորդումներ էին տալիս Հայաստա-
նի աղետի վայրերից։ Հասարակական ու մշակութային հայտ-
նի գործիչներ ելույթներ ունեցան ռադիոյով, հեռուստատե-
սությամբ, մամուլում՝ իրենց կարեկցանքը հայտնելով, որոշ
թերթեր տուժած քաղաքներ ուղարկեցին սեփական թղթա-
կիցներին։ Բուլղարահայ «Նրեան» շաբաթաթերթը իր բազ-
մաթիվ համարներ նվիրեց Հայաստանին։

Ներկաշարժի հաջորդ օրը բուլղարահայ «Նրեան» մշա-
կութային կազմակերպության կենտրոնական վարչության
կողմ Հայաստան մեկնեց երկու օդանավ, որոնք աղետյալ-
ներին հասցրին 9 տոննա անտիբիոտիկներ, 2 հազար հեմո-
դիալիզատորներ՝ «արհեստական երիկամ» ապարատի հա-
մար, 20 տոննա սննդեղեն, 5 հազար տար ծածկոց, 20 մեծ
զինվորական վրան, այլ զեղորայք ու հագուստեղեն։ Առա-
ջին օդանավը ուղեկցեց «Նրեանի» կենտրոնական վարչու-
թյան գործադիր կոմիտեի անդամ Գրիգոր Պարագյանը։ Դեկ-
տեմբերի 21-ին Սոֆիայի «Օտեչեստվո» դահլիճում բացվեց
լուսանկարիչ Էդմոնդ Ռաֆայելյանի «Հայաստանի ողբերգու-
թյունը» ցուցահանդեսը՝ կազմակերպված «Սոֆիապրես»
գործակալության կողմից։ Ցուցահանդեսի հեղինակը Լենինա-
կանում էր երկրաշարժից երկու օր հետո, նա այդտեղ հա-
սավ առաջին բուլղարական օդանավով։

Հայ և բուլղար ժողովուրդների դարավոր բարեկամու-
թյունը գալիս է դարերի խորրից և գնալով ամրապնդվում է։

ОЧЕРКИ ИСТОРИИ АРМЯНО-БОЛГАРСКОЙ ДРУЖБЫ

Резюме

Армянский и болгарский народы не имея общих географических границ, на протяжении полутора тысяч лет имели непрерывную историческую связь в сфере экономики, политики и культуры. Надежным мостом для их тесной дружбы служила Россия. На базе русской ориентации армян и болгар еще более развивалась многовековая армяно-болгарская дружба. Она была мощной базой политического единства двух народов.

Глубокое сочувствие лучших представителей прогрессивных, демократических слоев российского общества, широкая общенародная поддержка в защиту угнетенных болгарского и армянского народов, были источником вдохновения и силы для борцов за свободу Болгарии и Армении, содействовали подъему болгарского и армянского национально-освободительного движения, совместной борьбы армян и болгар против османского многовекового ига.

Освободительная миссия России в 1877—1878 годах открыла путь глубокого прогрессивного изменения во всем развитии Болгарии, привела к возникновению и подъему рабочего движения. Освободительная русско-турецкая война объективно сыграла роль буржуазно-демократической революции¹.

¹ Обращение к болгарскому народу в связи с 1300-летним основания болгарского Государства. София, Пресс, с. 14.

Тысячи армян, в том числе и немало проживающих в Болгарии, принимали активное участие в русско-турецкой войне 1877—1878 гг.

Освобождение Болгарии от турецкого ига явилось освобождением также и проживающих там армян.

Во второй половине 90-х годов, после турецкой резни и депортации армян из Турции, перебрались в Болгарию около 20 тысяч армян, что усилило местную армянскую колонию, изменило общественно-политическую и культурную жизнь болгарских армян.

Содействие болгарского и русского народов армянскому освободительному движению способствовало дальнейшему укреплению дружбы армянского народа с русским и болгарским народами.

С конца 90-х годов начинается новый этап в истории болгаро-армянских отношений. Этот этап тесно связан с деятельностью вождя мирового пролетариата В. И. Ленина, его болгарских соратников и учеников. Они последовательно проводили огромную работу по воспитанию болгарских трудящихся в духе пролетарского интернационализма и дружбы народов.

XX век богат многочисленными фактами дружбы и братства между болгарами и армянами.

Степан Шахбазян, Тигран Исмиян, Григор Шишманиян (Шишко) и другие армяне-революционеры, проживающие в Болгарии, под руководством Д. Благоева, В. Коларова, Г. Димитрова принимали активное участие в образовании и развитии партии «тесных» социалистов, а затем и коммунистической партии Болгарии.

Яркой страницей в истории революционного содружества русских, болгарских, армянских революционеров явилось участие М. Литвинова, Камо (Симон Тер-Петросян), Р. Аврамова, Б. Стоманиякова и др. в смелой акции по переправке оружия из Варны в Россию для участников русской революции 1905—1907 гг.

Во время первой Балканской войны армяне, проживавшие в Болгарии, организовали добровольческую роту, которая под руководством армянского народного героя Андраника Озаняна плечом к плечу с отрядами Македоно-Одринского ополчения принимала активное участие в боевых действиях против общего врага. Воинская доблесть Андраника и его отряда была высоко оценена болгарским командованием.

Накануне первой мировой войны видный армянский писатель и общественный деятель Аршак Чобанян, выражая свое восхищение героическим болгарским народом, писал: «Мы никогда не забудем гостеприимство болгарского народа в отношении многочисленных армян, которые после гамидовских погромов нашли пристанище в Болгарии».

В тяжелые годы геноцида армян в Османской Турции в 1915 году болгарский народ решительно выступал против зверств турецких палачей, принимал армянских беженцев, оказывал им многогранную помощь. По неполным подсчетам, в 1915—1922 гг., спасаясь от турецкого ятагана, на болгарской земле нашли приют около 70 тысяч западных армян. Сроднившись с братьями болгарами, они разделяли его судьбу и принимали участие в его революционно-освободительной борьбе против капитализма, реакции и фашизма.

В то время, когда болгарские буржуазные националисты и шовинисты вели антиармянскую пропаганду, организовывали антиармянские сходки и т. д., революционеры, возглавляемые Дмитрием Благоевым, последовательно разоблачали их реакционные замыслы, проводили большую работу по воспитанию трудящихся в духе пролетарского интернационализма, дружбы болгарского и армянского народов.

С самого начала первой империалистической войны партия «тесных» социалистов под руководством Д. Бла-

гоева, В. Коларова, Г. Димитрова и других заняла интернационалистическую позицию. На этих же позициях стояли и те передовые армяне Болгарии, которые имели тесные связи с Д. Благоевым, В. Коларовым, Х. Кабакчиевым и Г. Димитровым. Среди них были видные деятели революционного социал-демократического движения Болгарии—Тигран Исмиян, Степан Шахбазян, Григор Шишманиян (Шишко) и другие.

Революционеры-армяне Болгарии вместе со всеми трудящимися страны горячо приветствовали Великую Октябрьскую социалистическую революцию, руководимую партией большевиков во главе с великим Лениным, были неутомимыми защитниками молодой Советской республики, пламенными пропагандистами дела Великого Октября. Великий Октябрь, стал поворотным пунктом в судьбе болгарского и армянского народов. После октября 1917 года их дружба развивается как советско-болгарское братство, укрепленное кровью, пролитой героями революции.

В мае 1919 года на своем первом съезде Болгарская социал-демократическая партия была переименована в Болгарскую коммунистическую партию («тесных» социалистов). Съезд уделил большое внимание работе партии среди болгарских армян. По этому вопросу на съезда выступал Степан Шахбазян, который проводил большую работу в профсоюзах в Пловдивском округе.

В 1919 году в Болгарии возникла первая армянская зарубежная коммунистическая организация—«Армянский рабочий коммунистический союз», а в 1920 г.—вышла первая зарубежная армянская коммунистическая газета «Кармир лурер» («Красные вести»).

Болгарский народ внимательно следил за развитием революционного движения в Армении. Болгарские коммунисты выступали против кровавой расправы, учиненной армянскими буржуазными националистами над

героическими борцами Майского восстания в Армении в 1920 г. «Шапки долой, пролетарий!—писала в 1921 г. газета «Кармир лурер», орган армянской группы Болгарской коммунистической партии—Советская Армения и ее храбрые сыны, рассеянные по всему миру, в эту великую годовщину преклоняются перед памятью жертв...

Для себя они жили недолго, однако будут вечно жить для поколений».

Центральный орган Болгарской коммунистической партии «Работнически вестник» в передовице от 8 декабря 1920 г., посвященной победе Советской власти в Армении, писал: «Над Эриванью, древней исторической столицей Армении, сегодня развивается красное знамя революции. Борющийся болгарский пролетариат горячо поздравляет армянский революционный народ и провозглашает: «Да здравствует Армянская Советская Республика!».

В 1923 г. В. Коларов, Г. Димитров и другие видные болгарские коммунисты руководили массовыми антифашистскими выступлениями болгарских трудящихся, а затем возглавили Сентябрьское восстание. В этом героическом восстании принимали активное участие также многие армяне. Немало из них погибло. Среди них был секретарь Пловдивского окружного комитета БКП Степан Шахбазян.

В 1933 г., когда Димитров и его боевые друзья томились в фашистских застенках, армяне многих стран мира присоединили свой голос протеста к голосу антифашистов всего мира против фашизма, за их освобождение. В эти дни член французской Компартии, поэт-публицист Мисак Манушян в Париже написал стихотворение, посвященное Г. Димитрову, в котором назвал его «гордостью пролетариата всего мира».

Летом 1934 г. Димитров приезжает на Кавказ, где

встречается с представителями местных народов, в том числе и с армянами. В том же году колхозники колхоза «Шир-Канал» села Покр Караклис (ныне Азатан) Армянской ССР обращаются с письмом в Коминтерн, Г. Димитрову, с просьбой оказать им помощь в приобретении сельскохозяйственной техники. Димитров принимает в Москве их представителя, интересуется делами колхоза и республики.

В тяжелых условиях подполья армянские коммунисты и другие передовые представители армянской общины Болгарии, вписали немало славных страниц в героической истории всенародной борьбы против капитализма и фашизма, в классовых боях болгарского пролетариата.

В довоенные годы болгарские коммунисты-армяне, вместе со всей партией, выступали за сплочение прогрессивных сил страны против фашизма и реакции.

Во время второй мировой войны, болгарские армяне принимали активное участие в антифашистской борьбе, возглавляемая Болгарской рабочей партией, в которой было много армян. Одним из главных своих задач они считали решительную борьбу против дашнаков, деятельность которых в Болгарии особенно оживилась после нападения гитлеровской Германии на Советский Союз.

В годы Великой Отечественной войны многие воины-армяне в рядах Советской армии принимали активное участие в освобождении Болгарии от фашистского ига. Немало болгарских армян вместе с болгарскими патриотами принимали участие в движении сопротивления, в партизанской войне. Среди них известны имена Эрмине Разгратлян («Сашка»), Арутюна Погосяна, Карапета Хачатуряна, Акопа Пароняна и др., которые героически пали на поле брани за Народную Болгарию.

Память о них свято сохраняется в Болгарии и Советской Армении.

Будучи основателем и главой правительства Народной Республики Болгарии, Г. Димитров многое сделал и для болгарских армян, для укрепления армяно-болгарской дружбы. «Гарантия мира и свободы народов,—говорил Димитров,—растущая мощь Советского Союза. Никогда не было так ясно, как теперь, после мировой войны, что без Советского Союза нет и не может быть свободы и независимости народов».

Для пропаганды армяно-болгарской дружбы важное значение имеет созданный в Ереване по инициативе репатриировавшихся из Болгарии армян «Музей армяно-болгарской революционной дружбы». Экспонаты музея рассказывают о революционном движении в Болгарии, руководителях героической борьбы болгарского народа против фашизма и капитализма, об участии в ней болгарских армян. Многие материалы музея посвящены братской помощи советских воинов-освободителей болгарскому народу, дружбе русского, болгарского и армянского народов.

Исторически сложившаяся дружба армянского и болгарского народов приобрела новое качество после исторической победы Сентябрьского восстания 1944 года. Болгарский народ, возглавляемый Коммунистической партией с помощью Советской армии низвергнул фашистский режим, установил в стране народно-демократический строй, стал на путь социалистических преобразований.

Все более крепнет идущий из глубин веков братский союз между народами Советского Союза и Болгарии.

Выступая в Софии в октябре 1985 года Генеральный Секретарь ЦК КПСС М. С. Горбачев подчеркнул: «Советско-болгарские отношения продолжают развиваться по восходящей линии во всех областях. Все бо-

лее тесные связи между нашими партиями, в основе которых лежат общие идеалы и цели, коренные интересы наших народов, принципы марксизма-ленинизма, социалистического интернационализма, будут и впредь служить надежной гарантией нерушимой советско-болгарской дружбы»¹.

Острой болью в сердцах трудящихся Болгарии отозвалась беда армянского народа, вследствие страшного землетрясения на северо-восточных районах Армении в декабре 1988 года. Болгарский народ вместе с другими народами Советского Союза и всей планеты оказывал свою интернациональную помощь армянскому народу. В эти скорбные дни Советское Посольство в Софии посетили члены Политбюро ЦК БКП во главе с товарищем Тодором Живковым. «Нет такого болгарина,—оставил запись в книге отзывов Т. Живков,—который не был бы потрясен вестью о трагедии, обрушившейся на народ Армении. В эти скорбные дни мы с вами, советские друзья...». Был открыт счет в болгарском банке. Из софийского аэропорта отправляли болгарские воздушные лайнеры—на борту лекарства, одеда, консервы, другие грузы, в которых срочно нуждались сотни тысяч людей в пострадавших районах.

В эти скорбные дни для армянского народа, в органе болгарской коммунистической партии «Работническо дело» и др. газетах было опубликовано слово благодарности доктора исторических наук Зограба Касабяна болгарскому народу, оказавшему братскую помощь Советской Армении. «И, сегодня,—пишет З. Касабян,—болгарский народ протянул руку братской помощи... В нужде и беде познаются друзья»².

¹ «Визит Генерального Секретаря ЦК КПСС М. С. Горбачева в Народную Республику Болгарию. 24—25 октября 1985 г. Документы и материалы» М., 1985, с. 25.

² «Работническо дело», 27 января, 1989 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	1
Թուրքական բռնապետության դեմ համատեղ պայքարում կոփված բարեկամություն	9
Ռուսաստանյան հեղափոխության բովում	64
Հայերի մասնակցությունը Բալկանյան առաջին պատերազմին:	
«Տեսնյակների» կուսակցությունը օսմանյան կայսրությունում հայերի կոտորածների դեմ	105
Մեծ հոկտեմբերի դրոշով	134
Ֆաշիզմի դեմ մղված պայքարում	187
Հանուն սոցիալիստական Բուլղարիայի	209
Резюме	241

ԳԵՎՈՐԳ ԲԱԳՐԱՏԻ ՂԱՐԻՔՆԱՅԱՆ

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅ-ԲՈՒՂԱՐԱԿԱՆ
ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Հրատ. խմբագիր Ա. Հ. Շաղգամյան, վլ. Ջ. Սաեփանյան
Կազմը Հ. Մ. Մատուռյանի
Տեխ. խմբագիր Զ. Հ. Սարգսյան
Սրբագրիչ Մ. Գ. Բլեյան

ИБ № 1596

Հանձնված է շարվածքի 5. 01. 1989 թ.: Ստորագրված է տպագրության
17. 08. 1989 թ.: ՎՖ 02312 չափը $84 \times 108 \frac{1}{32}$ թուղթ № 1: Տառատե-
սակ գրքի սովորական բարձր տպագրություն: Պայմ. 13,86 մամ., տպագր.
15,75+6թ. ներդիր մամուլ: Ներկ. մամուլ 13,86 Հրատ.-Հաշվարկ. 11,79
մամուլ: Տպաքանակ 3100: Հրատ. №7467: Պատվեր №24: Գինը 2 ռ. 05 կ.:
ՀեՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան Մարշալ Բաղրամյան

պող. 24 գ.:
պող. 24 գ.:

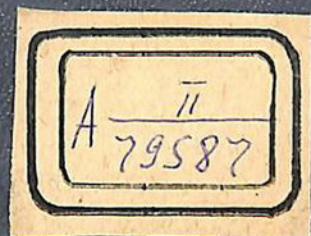
Издательство АН Арм.ССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

ՀեՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան,
Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

Типография Издательства АН Арм. ССР, 375019,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.

24.051

A $\frac{\overline{11}}{79587}$